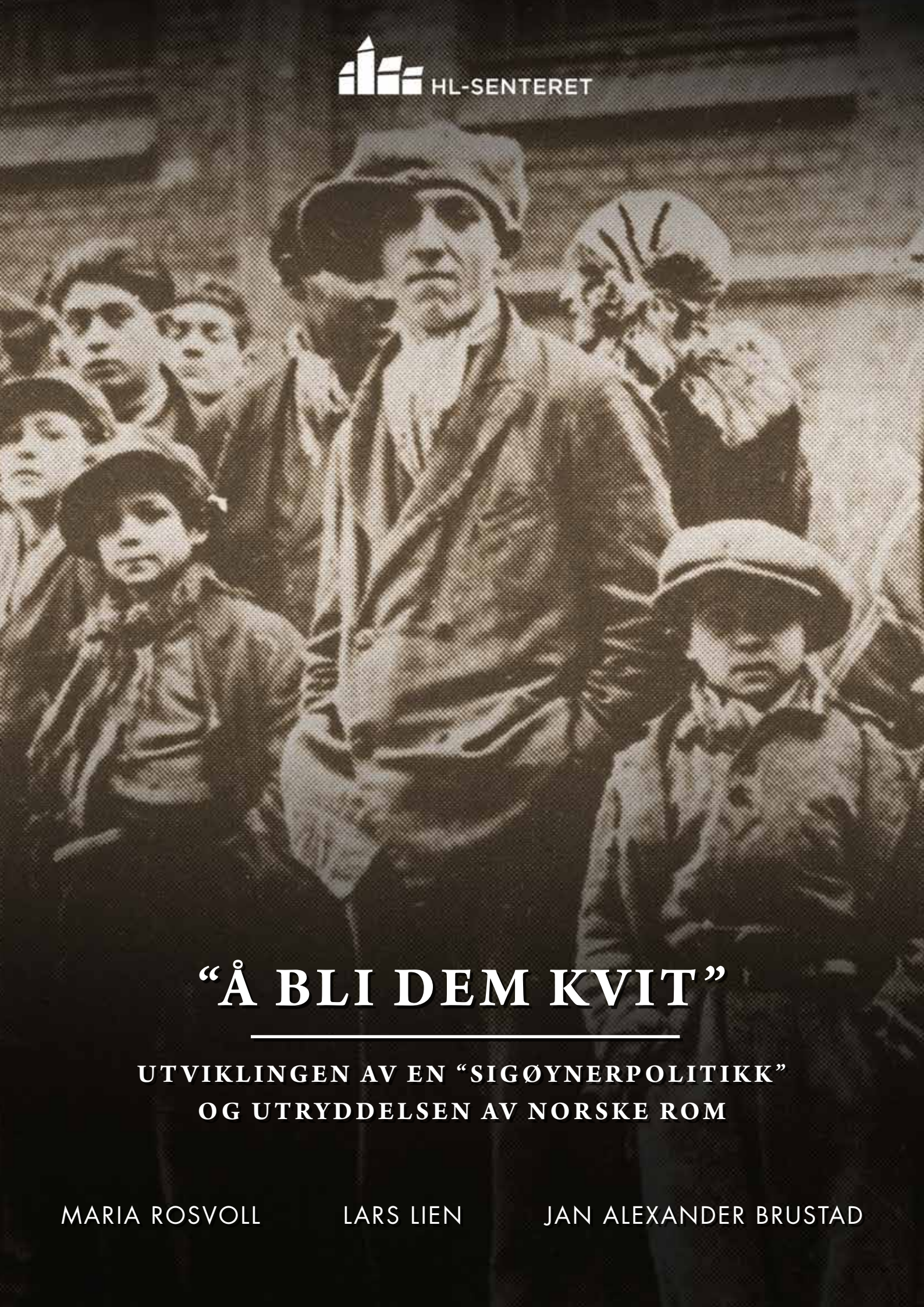




“Å BLI DEM KVIT”

UTVIKLINGEN AV EN “SIGØYNERPOLITIKK”
OG UTRYDDELSEN AV NORSKE ROM

MARIA ROSVOLL

LARS LIEN

JAN ALEXANDER BRUSTAD

“Å BLI DEM KVIT”

**UTVIKLINGEN AV EN “SIGØYNERPOLITIKK”
OG UTRYDDELSEN AV NORSKE ROM**

MARIA ROSVOLL LARS LIEN JAN ALEXANDER BRUSTAD

SENTER FOR STUDIER AV HOLOCAUST
OG LIVSSYNSMINORITETER

Villa Grande, Bygdøy
Huk Aveny 56, 0287 Oslo
Tlf: 22 84 21 00
Fax: 22 84 10 13
www.hlsenteret.no

ISBN: 978-82-92988-55-8

Design: Nicolas Stigset/Eli Rikter Wiborg

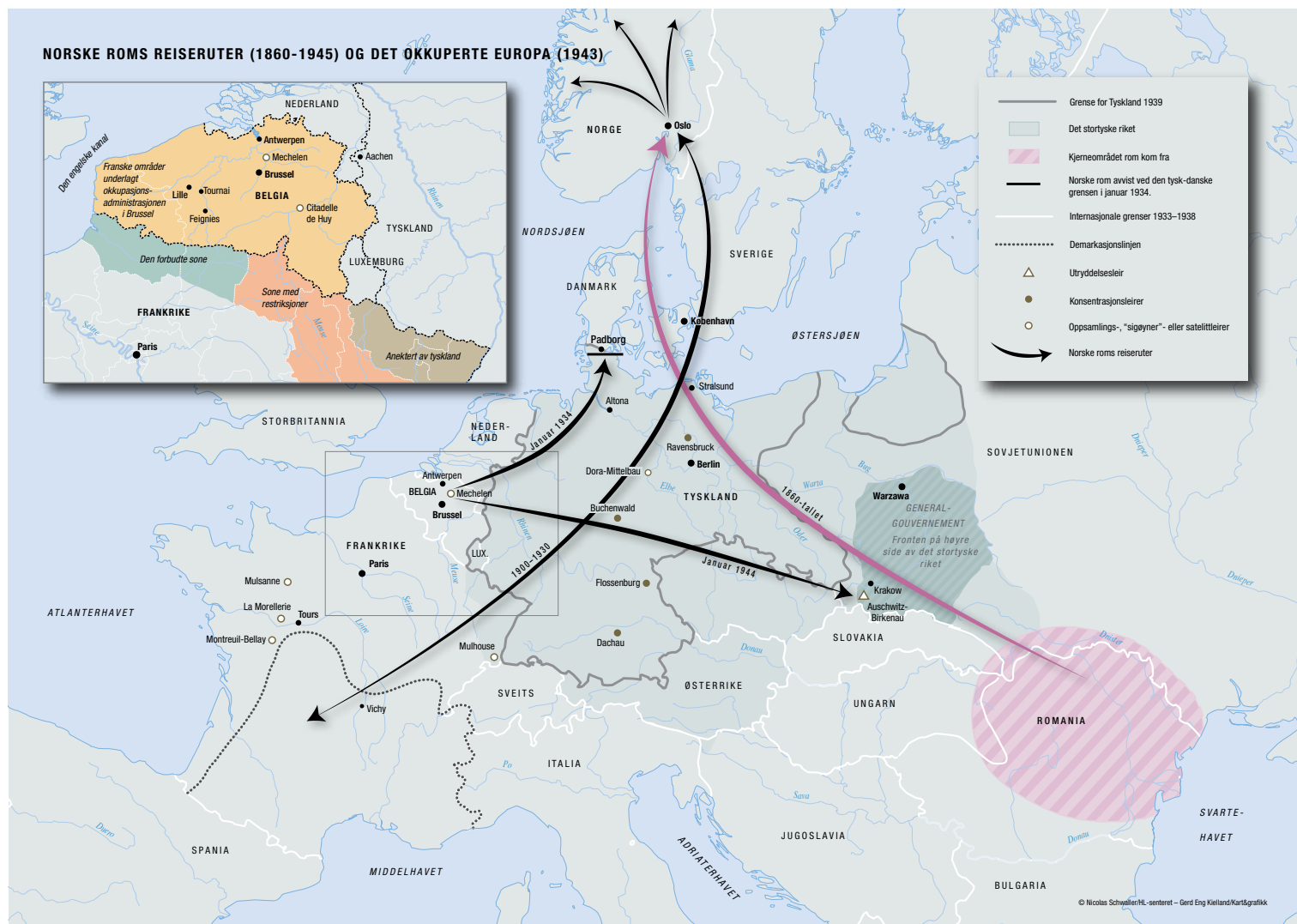
Print: aitoslo

Forsidebildet: Norske rom på den tysk-danske grensen i 1934.

Sentralt i bildet står Charles Karoli. Klok foto, København.

Oslo, 2015.

NORSKE ROMS REISERUTER (1860-1945)



INNHold

Forord.....	1
Padborg, januar 1934.....	4
1 INTRODUKSJON.....	9
Problemstillinger og avgrensninger.....	10
Tidligere forskning og litteratur.....	12
Arkiver og kildeutvalg.....	15
Metodiske utfordringer.....	20
Begrepsavklaringer og terminologi.....	24
Utredningens struktur.....	27
2 NORSKE ROM I ET EUROPEISK PERSPEKTIV 1850–1934.....	29
Den andre diasporaen og det første møtet med nasjonalstatene.....	30
Europeiske nasjonalstaters politikk overfor rom 1880–1934.....	32
Økende kontrollbehov og et mislykket forsøk på internasjonalt samarbeid.....	39
Den internasjonale politikommisjonen.....	41
Bilaterale avtaler.....	43
Ordningen i Feignies: en skjebnesvanger avtale.....	45
Svaret på internasjonal overvåking og lovgivning.....	49
Presset ut av Belgia.....	51
Oppsummering.....	54
3 NORSK «SIGØYNERPOLITIKK» FRAM TIL 1934.....	55
Rom i lys av norsk minoritetspolitikk 1850–1924.....	56
Fremmedloven av 1915.....	64
Fra registreringen i 1924 til «sigøynerparagrafen» i fremmedloven av 1927.....	67
Registre etter tysk modell.....	72
«Sigøynerpolitikk» i praksis.....	76
Avvisningen i 1934.....	86
Oppsummering.....	91
4 FORHANDLINGER OG BYRÅKRATISK TRAKASSERING I BELGIA 1934–1940.....	93
Pressens dekning.....	93
Tilbake i Belgia: tigge- og reiseforbud.....	95
Utstedelse av pass.....	97

Forhandlinger mellom Belgia og Norge.....	99
Trakassering, utvisning og klager.....	102
Tolerert, men uønsket.....	105
Oppsummering.....	106

5 MØTET MED DEN NAZISTISKE UTRYDDELSESPOLITIKKEN

1939–1945.....	108
Nazistisk politikk overfor rom 1933–1938.....	109
Nazistisk «sigøynerpolitikk» under andre verdenskrig.....	111
Norske rom i det okkuperte Frankrike og Belgia.....	114
«Sigøynerleiren» i Auschwitz-Birkenau.....	125
Syv norske rom i Buchenwald og Ravensbrück.....	139
Oppsummering.....	144

6 DE OVERLEVENE OG AVVIKLINGEN AV «SIGØYNERPARAGRAFEN»

1945–1956.....	146
De overlevende: fra Belgia til Norge.....	147
Etterkrigsårene i et internasjonalt perspektiv.....	152
Avvisningen på Fornebu i 1955.....	156
Følget på Lillehammer – Justisdepartementet under press.....	158
Utvisningssaken til Høyesterett.....	160
«Sigøynerparagrafen» på Stortinget.....	161
Fjerning eller omformulering av «sigøynerparagrafen»?.....	167
Oppsummering.....	169

7 KONKLUSJON.....	172
Videre forskning.....	177

DEPORTERTE NORSKE ROM 1943–1944..

KILDER.....	182
LITTERATUR.....	185

OPPSUMMERING.....	194
SUMMARY.....	195
SUMARIJA.....	196

TAKK.....	197
------------------	------------

FORORD

Norske roms skjebne under andre verdenskrig er en av de hvite flekkene i norsk historie. HL-senteret har lenge vært opptatt av å framskaffe ytterligere kunnskap om denne delen av norsk historie. Rom var, som jødene, ofre for nazistenes rasepolitikk. Selv om det har vært kjent at også norske rom ble ofre for den nazistiske utryddelsespolitikken overfor «sigøynere», har man ikke hatt oversikt over antallet ofre og prosessene som ledet fram til at norske rom endte i Auschwitz-Birkenau.

Utredningen hadde imidlertid ikke kommet i stand uten et stort engasjement. Stortingsrepresentant Trine Skei Grande tok i juni 2012 opp mangelen på dokumentasjon på uretten og forfølgelsen av rom i en interpellasjon i Stortinget. Statsråd Rigmor Aasrud svarte og gjorde det klart at Regjeringen var villig til å gå inn i saken, hvis romgruppene tok det opp. Flere representanter for romorganisasjoner sendte et brev til Regjeringen, der de ba om at identiteten til de drepte ble kartlagt og sidestilt med andre nordmenn som ble drept under krigen. I tillegg ba organisasjonene også om at det ble gitt en uforbeholden offentlig beklagelse og at det ble utbetalt en kollektiv erstatning for den behandling norske rom har blitt utsatt for. Brevet resulterte i at Same- og Minoritetspolitisk avdeling i det daværende Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet (FAD), nå Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD), utlyste et utredningsprosjekt over et år om «Rom og holocaust».

HL-senteret har arbeidet med rom siden 2006, både med å knytte kontakter i rommiljøene, å bygge tillit, og også med å arbeide systematisk for å heve kunnskapsnivået om roms skjebne under krigen. Da HL-senteret søkte og fikk det utlyste utredningsprosjektet ble

historiker Maria Rosvoll engasjert som prosjektkoordinator og forsker på prosjektet. Historiker Jan Alexander Brustad og PhD-kandidat Lars Lien ble engasjert som forskere. Prosjektleder for det hele har vært Guri Hjeltne, professor og direktør ved HL-senteret.

Den faglige referansegruppen for prosjektet har bestått av emeritus Svein Erling Lorås, Universitetet i Oslo, historiker Johanne Bergkvist, Oslo Byarkiv og fra HL-senteret forskningsleder Anton Weiss-Wendt, seniorforsker Terje Emberland og PhD-kandidat Kjetil Simonsen. I tillegg har statsstipendiat Per Haave og Malte Gasche, Centrum för Norden Studier ved Helsingfors universitet kommentert manuskriptet.

Et viktig anliggende i utlysningen for departementet var at rommiljøene i Norge skulle høres under arbeidet med utredningen. HL-senteret tok derfor kontakt med to av våre viktigste samarbeidspartnere, Natasha Bielenberg fra Sigøynerforeningen Yagori, og Natalina Jansen, prosjektleder for historieprosjektet Le Norveganongi Romengi Historia (norske roms historie). Begge sa seg umiddelbart villige til å være rådgivere på prosjektet. De har begge kommet med verdifulle innspill til de faglige og etiske sidene av rapporten. Begge deltok på et heldagsseminar i samarbeid med Tater-/romaniutvalget våren 2014, og har vært tilgjengelige for forskergruppen med store og små spørsmål underveis i prosessen. Det har vært viktig for HL-senteret å samtale med representanter for både Karoli- og Josef-familiene både for å få informasjon, men også for å forberede miljøene på funnene i rapporten. Etterkommere av familiene Modis og Modest, som omtales i utredningen, kom aldri tilbake til Norge etter andre verdenskrig. I en videre forskning om norske roms historie vil det være nødvendig å samtale også med disse familiene. Viktige hjelpere for å opprette kontakt i romgruppene har vært veileder Balder Hasvoll ved Veiledningstjenesten for rom og spesialrådgiver Torbjørg Bay.

Med dette nettverket av faglig- og familiekunnskap arbeidet forskningsgruppen både med en mikro- og makrohistorisk tilnærming til stoffet. Departementet ba i utlysningsteksten om at utredningen

skulle beskrive hva som skjedde med norske rom før, under og like etter andre verdenskrig (i perioden ca. 1930-1950), og i særlig grad hva som skjedde med norske rom under Samaripen/Pharrajimos. Utredningen skulle så langt det lot seg gjøre søke å identifisere de norske rom som ble drept, i den grad dokumentasjon finnes. Og dokumentasjon fantes! Forskergruppen var selv i perioder overveldet over all dokumentasjonen de fant om familiene. Den mikrohistoriske tilnærmingen hjalp forskerne å følge de norske romfamiliene tett. Det har ikke vært mulig å skrive historien uten å sette menneskene som ble ofre for nazistenes utryddelsesmaskineri inn i en kontekst. Konkret: For å forstå hvorfor norske Milos Karoli ble «behandlet» på Josef Mengeles legekantor i utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau valgte prosjektgruppen å belyse både utviklingen av en «sigøynerpolitikk» i mellomkrigstiden og Karolifamiliens valg innenfor disse politiske rammene. Underveis fant forskningsgruppen en rekke oppsiktsvekkende funn: De norske familienes sentrale rolle under forhandlinger om binasjonale avtaler på det europeiske kontinentet, at norske myndigheter betalte Nazi-Tyskland for «å bli dem kvit» i 1934, og at antallet drept i Auschwitz-Birkenau er høyere enn tidligere antatt, for å nevne noen.

Forskningsprosessen gjennom hele prosjektperioden har vært preget av et tett samarbeid mellom forskerne. Maria Rosvoll hatt hovedansvar for delene om norske rom i Belgia og Frankrike (kapittel 2 og 4), Lars Lien har hatt ansvaret for delene om rom i Norge (kapittel 3 og 6) mens Jan Alexander Brustad har hatt ansvaret for introduksjonskapittelet og delen om den nazistiske utryddelsespolitikken (kapittel 1 og 5). Dette nære samarbeidet har resultert i en integrert tekst der alle forfatterne har bidratt i alle deler.

Det er med glede HL-senteret presenterer denne utredningen, som et første skritt i å dokumentere norske roms historie.

Guri Hjeltnes, Bygdøy 1. februar 2015
Direktør, HL-senteret

PADBORG

JANUAR 1934

En sen kveld i slutten av januar 1934 ankom en gruppe rom den lille byen Padborg på grensen mellom Danmark og Tyskland. De hadde reist fra Belgia gjennom Tyskland, og ønsket innreise i Danmark for å fortsette nordover til det de fleste av dem anså som sitt hjemland, Norge. For å finansiere reisen hadde de solgt sine eiendeler, senest fem husvagner og tre hester dagen før de reiste, 9. januar. Mange av dem hadde hatt norsk statsborgerskap og legitimasjonspapirer gjennom hele livet. Over halvparten av dem var født i Norge: På det belgiske fremmedpolitiets liste over personene i følget oppgis byer som Oslo, Trondheim, Bergen, Harstad, Drammen og Hammerfest som fødesteder. Personene i følget tilhørte grener av familiene Karoli, Modeste, Modis, Josef og Zikali, og er på den nevnte listen gruppert etter syv familieoverhoder: Kristian Modeste, Karl Modis, Dika Zikali, Czardas Josef, Karl Josef, Oskar Bo Josef og Josef Karoli. Belgisk politi anså Dika Zikali for å være lederen av følget. Hun var født i Kristiania i 1876 og mor til Czardas, Karl og Oskar Josef. Alle de syv familieoverhodene var ifølge det belgiske fremmedpolitiets lister innehavere av norske pass fra slutten av 1920-årene eller begynnelsen av 1930-årene. Med seg hadde familieoverhodene både koner, barn og barnebarn, og til sammen talte gruppen 68 personer.

De siste årene før reisen nordover hadde de fleste levd i Belgia og Frankrike, men den økende trakasseringen og overvåkingen fra politiet og den generelle politiske uroen på kontinentet førte til at de ved årsskiftet 1933/34 følte seg presset til å reise tilbake til Norge. Gruppen forsøkte først å komme seg inn i Norge via Sverige, og reiste med båt fra Sassnitz til Trelleborg, slik de opp gjennom årene hadde gjort ved en rekke anledninger. Denne gangen ble følget derimot blankt

avvist i Sverige, og etter å ha blitt fraktet med båt tilbake til Tyskland forsøkte de derfor å reise via Danmark. På den dansk-tyske grensen i Padborg ble de imidlertid informert av de danske grensevaktene om at de ikke kunne slippes inn i landet, ettersom norske myndigheter hadde gitt beskjed om at de ikke var å regne som norske statsborgere. Myndighetene viste til den såkalte sigøyrerparagrafen i fremmedloven av 1927, der det het at «sigøynere og andre omstreifere som ikke kan godtgjøre å ha norsk statsborgerskap, skal nektes adgang til riket». I kombinasjon med forskrifter som ga Centralpasskontoret mulighet til å avvise også «sigøynere» med norsk pass godkjent av norske utenriksstasjoner, gjorde «sigøyrerparagrafen» fra 1927 i praksis Norge hermetisk lukket for «sigøynere».

Den 22. januar beskrev den danske avisen Aabenraa Socialdemokrat avvisningen av følget i Padborg med overskriften «Drabelig Zigeunerkrig ved Grænsen». Da de 68 personene ble nektet innreise i Danmark, skal fortvilelsen blant de avviste kvinnene ifølge avisen ha vært så stor at politimesteren tilkalte «25–30 betjente fra Graasten og Sønderborg» som «rykkede i Krig mod de skummende Kvinder». Etter å ha fått beskjeden om avvisningen av de danske grensevaktene ble hele følget innlosjert i en jernbanevogn, der de fikk bli natten over. Morgenen etter fikk de ordre om å pakke sammen sakene sine og komme seg vekk. Et tog bemannet av tyske vakter tok dem først til Flensburg og deretter til bydelen Altona i Hamburg. Czardas Josef reagerte på avvisningen på følgende måte i et intervju i april 1934:

Følget vårt består av femten menn, sytten kvinner og tretti barn. De fleste av oss er født i Norge og er nordmenn. Selv om vi måtte gå fram og tilbake hundre ganger, vil vi gjøre det for å vende tilbake til Norge. Behandlingen av oss er en skandale.¹

Etter en lengre diplomatisk korrespondanse mellom norske og tyske myndigheter ble de i første omgang plassert på et herberge for hjemløse i Altona, før de deretter ble flyttet videre til en nyopprettet

¹ Sitat hentet fra Johan Miskow, *Journal of the Gypsy Lore Society*, Vol. 13, nr. 4, 1934, s. 218.

leir utenfor Bahrenfeld i det samme området. Den 4. april 1934 sto følgende notis på trykk i avisen Hejmdal:

De 68 statsløse sigøynere som i sin tid forsøkte å komme over den danske grensen etter å ha vært kateball for en rekke land vil ifølge «Hejmdal» nå bli internert i en særskilt leir utenfor Altona. I leiren skal sigøyrerne oppdras til anstendige og brukbare mennesker, heter det. Mennene skal utføre produktivt arbeide, og kvinnene skal opplæres til å koke og gjøre rent.²

6
Den da 15 år gamle Frans Josef var en av de få blant de avviste som kom til å overleve krigen. I sitt vitnesbyrd etter krigen nevner han også tiden følget satt innesperret i leiren ved Bahrenfeld. Det såkalte produktive arbeidet besto av meningsløse oppgaver som å sortere papir og bære drenerør fra ett sted til et annet, for så å bære alt tilbake til utgangspunktet.³ Oppholdet i Bahrenfeld ble imidlertid relativt kortvarig. De nazistiske myndighetene hadde i utgangspunktet ingen interesse for en gruppe fremmede og uønskede rom, og tok sikte på å få belgiske myndigheter til å godta at gruppen vendte tilbake til landet der de sist hadde hatt opphold. Belgierne var i utgangspunktet like motvillige til å slippe dem inn som nordmenn og dansker før dem, men lot til slutt hele følget returnere av «humanitære årsaker» da det tyske politiet regelrett dumpet dem på den belgiske grensen. Etter noen dramatiske måneder var de 68 derfor tilbake til utgangspunktet ved årsskiftet – i et Belgia de hadde ønsket å forlate.

Avvisningen i Padborg 23. januar 1934 peker både bakover og fremover i tid, og illustrerer flere av aspektene ved norske roms håpløse situasjon og europeiske myndigheters holdning til dem i første halvdel av 1900-tallet. For det første representerer avvisningen på mange måter kulmineringen av norske myndigheters «sigøyrerpolitikk» fra århundrets begynnelse: Den norske fremmedlovgivningen avviste gruppen stadig mer eksplisitt, og til slutt hadde man lyktes i å stenge landets grenser for rom, også for dem som gjennom hele livet hadde vært norske statsborgere.

² Sitat hentet fra Peder Skogaas og Kåre Lilleholt, En for hverandre. Sigøyrerne Milos Karoli og Frans Josef forteller, Gyldendal, Oslo 1978, s. 22.

³ Ibid.

For det andre viser det diplomatiske spillet i dagene, ukene og månedene etter avvisningen at norske myndigheters holdning til og praksis overfor rom var alt annet enn unik. Avisen Hejmdal beskrev følget som en «kasteball for en rekke land». De 68 individene var like uønsket, og ble sett på som et like stort problem i Danmark, Sverige og Tyskland som i Norge. De danske grensevaktene stoppet ikke følget først og fremst for å unngå at de reiste inn i Norge – de nektet dem innreise fordi de fryktet å sitte igjen med gruppen på dansk territorium etter uunngåelige avslag fra nordmenn og svensker. Tyskerne, på sin side, hadde allerede tabbet seg ut ved å la følget passere grensen fra Belgia, men brukte de neste månedene flittig på å få kastet dem ut igjen av landet. Det korte sitatet fra Hejmdal lister også opp flere av de grenseoverskridende stereotypene om «sigøyerne» som gjorde at de var uønsket og ble avvist hvor enn de kom: De var umoralske, ubrukelige og urenlige mennesker, ute av stand til å leve moderne liv eller gjøre nytte for seg gjennom produktivt arbeid. Mens myndighetenes løsning i enkelte land, med Hejmdals ord, var å «oppdra» dem gjennom internering og tvangsassimilering, anså andre dem i stadig større grad for å være uforanderlige og uforbederlige – ute av stand til å gjøres folk av.

Sist, men ikke minst, peker avvisningen i 1934 fremover i tid – mot det som ventet flere av de avviste og deres etterkommere under andre verdenskrig. Selv om ingen kunne ane det på det daværende tidspunktet, var avvisningen et av stegene på den uoversiktlige veien mot utryddelsen. Etter tvangsreturneringen til Belgia var gruppen låst på belgisk og fransk territorium fram til den nazistiske okkupasjonen sommeren 1940. Av de 68 avviste personene i følget fra 1934 vet vi med sikkerhet at minst 35 ble deportert til Auschwitz-Birkenau fra det okkuperte Belgia senhøstes 1943 og i januar 1944. Blant de totalt 66 deporterte norske rom var det store flertallet av de øvrige dessuten barn av personer i det avviste følget, født i Belgia eller Frankrike i løpet av de ti årene som gikk fra avvisningen til deportasjonen. For de ytterst få som overlevde krigsårene, var 23. januar 1934 dessuten heller ikke den siste gan-

gen de ble avvist av norske myndigheter. Også i årene etter krigens slutt opplevde norske rom å bli nektet adgang til landet.

1

INTRODUKSJON

70 år etter andre verdenskrigs slutt søker norske rom fortsatt svar på hva som skjedde med deres familiemedlemmer før, under og etter krigen. Høsten 2013 fikk derfor Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) i oppdrag fra same- og minoritetspolitisk avdeling ved det daværende Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet (FAD) å utrede hva som skjedde med norske rom under andre verdenskrig. Departementets ønske om en slik utredning kom etter et initiativ fra norske rom selv. Et spesifikt mål for utredningen skulle være å klargjøre antallet og identiteten til de norske rom som ble offer for det nazistiske folkemordet. En annen sentral del av utredningens mandat var å redegjøre for norske myndigheters politikk overfor rom før og etter krigen.

En viktig enkelthendelse i denne historien var norske myndigheters avvisning av 68 rom i 1934. Denne utredningen forklarer både utviklingen av politikken som lå bak avvisningen, og hva som skjedde med de avviste norske romfamiliene i tiden som fulgte. Med utgangspunkt i et omfattende kildearbeid i både norske og utenlandske arkiver tar utredningen for seg europeiske og norske myndigheters politikk overfor norske rom i perioden fram til krigsutbruddet, roms skjebne i møte med den nazistiske utryddelsespolitikken under andre verdenskrig, og den norske statens holdning til de overlevende i de umiddelbare etterkrigsårene. Den norske politikken overfor rom settes inn i en europeisk kontekst og tradisjon, der liknende negative forestillinger om «sigøyneren» ble brukt for å rettferdiggjøre forfølgelse og tiltak for å bli kvitt minoriteten i de fleste europeiske land. Mange av de samme forestillingene lå også til grunn for det nazistiske folkemordet på rom under andre verdenskrig, selv om den nazistiske «sigøyrerpolitikken» ble utformet innenfor en totalitær politisk og ideologisk ramme.

PROBLEMSTILLINGER OG AVGRENSNINGER

Det overordnede målet med denne utredningen er altså å redegjøre for hva som skjedde med norske rom under andre verdenskrig: Hvor mange av dem ble deportert til Auschwitz-Birkenau? Hvem var de, hvor mange mistet livet under krigen, og hvor mange overlevde? Hva ble de utsatt for i utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau og andre nazistiske konsentrasjonsleirer?

Dernest er det nødvendig å forklare hvordan det kunne ha seg at 62 norske rom befant seg på et tog med 351 «sigøynere» av ulike nasjonaliteter, som den 15. januar 1944 forlot transittleiren Dossin i byen Mechelen i det tyskokkuperte Belgia, med Auschwitz-Birkenau som destinasjon. For å belyse de uforutsigbare stegene og vendingene på veien mot utryddelsen er det viktig å redegjøre for norske roms situasjon og livsbetingelser i Frankrike og Belgia, der de oppholdt seg i de ti årene som fulgte etter at de ble nektet adgang til Norge.

For det tredje vil utredningen ta for seg årsakene og forløpet som førte til selve avvisningen. Derfor har undersøkelsen av norske myndigheters politikk overfor rom i perioden fram til 1934 en naturlig plass i utredningen. Hvilke trekk i utviklingen av en «sigøyrerpolitikk» i Norge i de første tiårene av 1900-tallet ledet til et totalt forbud mot «sigøynere» innenfor landets grenser med fremmedloven av 1927? På hvilket grunnlag ble rom med norsk pass avvist av norske myndigheter?

Sist, men ikke minst må det også understrekes at den norske politikken overfor rom inngikk i en bredere europeisk kontekst, der de fleste land førte en diskriminerende politikk overfor minoriteten. Ulike europeiske land konkurrerte nærmest i å nekte rom opphold og statsborgerlige rettigheter. For å plassere den norske politikken overfor rom i den europeiske konteksten vil utredningen derfor også skissere sentrale utviklingstrekk i ulike europeiske lands «sigøyrerpolitikk» på begynnelsen av 1900-tallet. Hvorfor og på hvilke måter ble rom diskriminert i ulike land, og hvilke land fungerte som inspirasjonsskilder for norske myndigheters holdning til «sigøyrerne»? Spesiell oppmerksomhet vil vies myndighetens politikk i Belgia og Frankrike,

ettersom norske rom ofte reiste gjennom disse landene i første halvdel av 1900-tallet, og fordi flere av de belgiske og franske lovene og avtalene rettet mot minoriteten senere skulle få alvorlige følger for dem.

Med utgangspunkt i de ovenfor nevnte problemstillingene ligger også flere av utredningens avgrensninger. Utredningen strekker seg naturligvis både geografisk og tidsmessig langt utover rammen av Auschwitz-Birkenau i det okkuperte Polen og andre verdenskrig. Tidsmessig avgrenses utredningen i all hovedsak av to norske bestemmelser som i stor grad påvirket norske roms livsbetingelser, og som tok sikte på å regulere deres adgang til riket, henholdsvis innføringen av fremmedloven av 1915 og opphevelsen av den såkalte sigøynerparagrafen i 1956. I den grad det er nødvendig for å forklare utviklingstrekk i norske og europeiske myndigheters politikk overfor rom på 1900-tallet, belyses også viktige aspekter ved nasjonalstatenes holdning til «sigøynerne» rundt århundreskiftet, men den arkivbaserte delen av utredningen bygger på empiriske funn fra perioden 1915–1956. Selv om det kunne argumenteres for at avslutningen av andre verdenskrig også burde være utredningens sluttpunkt, drøftes også situasjonen de få overlevende norske rom befant seg i like etter krigens slutt. En av årsakene til dette valget er at de norske myndighetenes politikk overfor gruppen i liten grad endret seg etter krigen, men snarere var preget av en tydelig kontinuitet fram til «sigøynerparagrafen» ble opphevet.

Utredningen er gjennomført med utgangspunkt i undersøkelser av arkiver i Norge, Danmark, Sverige, Tyskland, Belgia og Polen. Det er også disse fem landene som primært utgjør utredningens geografiske rammer. Det var i Norge de fleste familieoverhodene og flere av deres barn var født, og det var norske myndigheters politikk overfor gruppen som ledet fram mot avvisningen av dem i 1934. Selve avvisningen skjedde på grensen mellom Tyskland og Danmark, og den første korte interneringen i Tyskland fulgte i månedene etter. En redegjørelse for det nazistiske Tysklands politikk overfor rom er dessuten nødvendig for å forklare at norske rom under krigen først ble arrestert i Belgia, og deretter deportert til Auschwitz-Birkenau i det okkuperte Polen.

Ettersom norske roms reiseruter innenfor den undersøkte perioden

også omfattet Sverige og Spania, kunne sentrale arkiver og myndighetenes politikk overfor rom i disse landene vært undersøkt mer inngående. Et langt viktigere land som vi har måttet nedprioritere underveis i arbeidet, er imidlertid Frankrike. Situasjonen for rom i Frankrike under krigen skilte seg fra den i Belgia. Franske rom ble ikke deportert til utryddelsesleirene, men satt i stor grad fanget i «sigøynerleirer» krigen ut. Det er kjent at også enkelte norske rom satt fanget i det franske leirsystemet for «sigøynere». Grunnet prosjektets ettårige tidsramme, i kombinasjon med de omfattende kildefunnene i belgiske og tyske arkiver, har prosjektgruppen i denne omgang prioritert undersøkelsen av de rom som ble deportert fra Belgia til Auschwitz-Birkenau. Derfor er norske roms situasjon i Frankrike under krigen behandlet kun overflatisk. Dette understreker behovet for å undersøke franske arkiver på et senere tidspunkt.

TIDLIGERE FORSKNING OG LITTERATUR

De europeiske roms skjebne under andre verdenskrig var lenge et lite prioritert, for ikke å si neglisjert, område i den internasjonale krigs-, Holocaust- og folkemordsforskningen. Helt fram til 1970- og 80-årene var roms situasjon i mange europeiske land preget av et vedvarende diskriminerende lovverk, manglende oppgjør med behandlingen av dem under krigen og motvilje mot å erkjenne at også rom ble forfulgt av nazistene på rasemessig grunnlag.⁴ Dette manglende oppgjøret med fortiden preget lenge også den beskjedne forskningen på feltet, som fikk sin spede begynnelse først med utgangspunkt i ulike organisasjoner for roms rettigheter i 1970-årene.⁵ Et betegnende eksempel på at roms skjebne fortsatt underkommuniseres i den internasjonale krigs- og Holocaust-forskningen, er Timothy Snyders *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, der folkemordet på gruppen er viet kun ett avsnitt.⁶

Fra 1990-årene av, med utgivelsen av Michael Zimmermanns standardverk *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage»* (1996) som høydepunkt, har forskningen

Anton Weiss-Wendt, «Introduction» i Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York 2013, s. 18–21.

Weiss-Wendt 2013, s. 21.

Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, The Bodley Head, London 2010, s. 276.

på forfølgelsen av rom under krigen likevel vært i sterk fremgang og utvikling. I 2000 kom ett av få engelskspråklige bidrag til denne forskningen ved utgivelsen av Guenter Lewys *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Mens Zimmermann fire år tidligere hadde argumentert overbevisende for at rom i likhet med jødene ble forfulgt på rasemessig grunnlag, og at den nazistiske forfølgelsen av dem i løpet av krigen gikk over i et folkemord, stilte Lewy seg tvilende til at nazistene opererte med en klar intensjon om å utrydde rom som gruppe. Et av de nyeste og mest syntetiserende bidragene til forskningen på nazistenes forfølgelse av rom er antologien *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration* (2013). Redaktøren, Anton Weiss-Wendt, har satt sammen bidrag fra ni av de ledende forskerne på feltet, for å belyse ulike tematiske og geografiske aspekter ved det nazistiske folkemordet på rom. Som tittelen tilsier, støtter antologiens bidragsytere Zimmermanns karakteristikkk av den nazistiske forfølgelsen under krigen som folkemord.

Selv om historien om norske roms skjebne under krigen er lite utforsket, belyses enkelte bruddstykker i både fremmedspråklige og norske verker. Ettersom mange av dem befant seg i Frankrike og Belgia i årene før og under krigen, vises det i enkelte deler av den franske og belgiske forskningslitteraturen om forfølgelsen av rom eksplisitt til gruppen av norske rom. De viktigste franske verkene er i så måte Denis Peschanskis *Les Tsiganes en France 1939–1946* fra 2010 og Emmanuel Filhol og Marie-Christine Huberts *Les Tsiganes en France. Un sort a part 1939–1946*, utgitt i 2009.⁷ I begge disse publikasjonene anslås antallet norske rom som ble deportert til Auschwitz-Birkenau, til 20. Historikeren Ilse About har omtalt flere norske romfamilier i en artikkel om grensekontrollen av rom i mellomkrigstiden.⁸ Også i Donald Kenrick og Grattan Puxons verk *Gypsies under the Swastika* (2009), og i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparings *The Gypsies during the Second World War* fra 1997 omtales deler av historien fra avvisningen til deportasjonen.

I Norge har journalisten Jahn Otto Johansen i en årrekke

⁷ Av sentrale belgiske verk kan nevnes Maxime Steinberg og Laurence Schram (red.), *Mecheln-Auschwitz 1942-1944: The Destruction of the Jews and Gypsies from Belgium*, Publication Series of the Jewish Museum of Deportation and Resistance, 2009.

⁸ Ilse About, *Unwanted «gypsies». The restriction of cross-border mobility and the stigmatisation of Romani families in Interwar Western-Europe*, i *Quaderni Storici* 146/a. XLIX, nr. 2, august 2014.

engasjert seg sterkt i kampen for roms rettigheter, og i 1989 skrev han *Sigøynernes Holocaust* – den første av de norske bøkene viet denne tematikken. Selv om boken først og fremst beskriver de europeiske roms skjebne under krigen i bred forstand, inneholder den også et kapittel om hva norske rom opplevde i møte med norske og nazistiske myndigheter. Tematikken berøres også i verker som Ted Hanischs magisteravhandling *Om sigøynerspørsmålet: en undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon* (1976), Torbjørgh Bays *Før det er for sent: sigøynernes livsbetingelser i Norge* (2002) og i *Norsk innvandringshistorie. I nasjonalstatens tid 1814–1940* (Knut Kjeldstadli, Jan Eivind Myhre og Einar Niemi) fra 2003. Ingen av de ovenfor nevnte utgivelsene er imidlertid spesifikt viet historien om de norske rom i årene like før, under og umiddelbart etter krigen – selv om deler av historien og enkelte sentrale hendelser nevnes i flere av publikasjonene.

Enkelte utgivelser har tatt sikte på å belyse norske roms krigshistorie spesielt. Allerede i 1978 ga Peder Skogaas og Kåre Lilleholt et viktig innblikk i minoritetens historie i boken *En for hverandre. Sigøynerne Milos Karoli og Frans Josef forteller*. De to forfatterne har i liten eller ingen grad tatt utgangspunkt i norsk og utenlandsk arkivmateriale, men primært basert seg på intervjuer med rom, og boken fremstår derfor den dag i dag som det viktigste vitnesbyrdet til norske rom som overlevde andre verdenskrig. Også i Fritz Pedersens *Skyld zigeunerne. Zigeunernes holocaust under nazismen 1933–45*, fra 1990, og Pedersen og Ib Makwarths *Zigøjnernes holocaust. 3. vidneutsagn*, fra 1993, gjengis vitnesbyrd til norske overlevende rom. Historikeren Johanne Bergkvist tok på sin side utgangspunkt i sentrale dokumenter fra tre arkiver ved Oslo byarkiv under arbeidet med artikkelen *Norske romer i nazistenes konsentrasjonsleire*, publisert i Byarkivets tidsskrift Tobias, nr. 2, 2010. Bergkvists artikkel avsluttes med en oversikt, utarbeidet i samarbeid med Torbjørgh Bay og Kai-Samuel Vigardt, over norske rom som ble drept under andre verdenskrig. Listen tar utgangspunkt i erstatningssaker, samtaler med norske romfamilier og museet

Auschwitz-Birkenaus søkbare digitale database. Forfatteren understreker selv at navnelisten er ufullstendig, men den har likevel vært et viktig utgangspunkt for arbeidet med identifikasjon av norske ofre.

Den tydeligste svakheten i forskningen på norske roms historie og krigsskjebne er mangelen på undersøkelser av arkiver utenfor landets grenser. Fra begynnelsen av 1930-årene til andre halvdel av 1950-årene var det praktisk talt ingen rom i Norge. Deres opplevelser fra denne perioden har derfor langt på vei vært underkommunisert eller neglisjert. Undersøkelser av relevante utenlandske arkiver, og sammenstilling av funn fra disse arkivene med arkivfunn gjort i norske arkiver, er for første gang gjennomført under arbeidet med denne utredningen.

ARKIVER OG KILDEUTVALG

Det mest omfattende funnet under arbeidet med utredningen er gjort under arkivsøk ved Archives générales du Royaume (Det kongelige arkiv) i Brussel.⁹ Arkivet oppbevarer blant annet to millioner individuelle mapper med opplysninger om utlendinger i Belgia, innsamlet av det belgiske sikkerhetspolitiet i perioden 1832–1952. Utlendingers individuelle mapper ble ordnet kronologisk, og det ble uten unntak åpnet en ny mappe for hver nye utlending som kom til Belgia. Dersom hele familier ankom til landet, ble alle familiemedlemmene registrert i en og samme mappe, fram til barna ved fylte 15 år fikk sine egne mapper. I dette materialet figurerer også alle norske rom som på ulike tidspunkter befant seg i Belgia. Dokumentene i de individuelle overvåkningsmappene belyser myndighetenes behandling av norske rom, deres familiesammensetning, levekår, medreisende og reiseruter. Arkivmaterialet ved AGR har fram til nå vært fullstendig ukjent for norske rom, og er ikke utforsket av verken norske, belgiske eller franske historikere med minoritets- og migrasjonshistorie som forskningsfelt.

Familiefedrene i gruppen av rom som ble avvist i 1934, har nesten uten unntak individuelle overvåkningsmapper på over 700 dokument-

⁹ Archives générales du Royaume vil videre i utredningen bli forkortet som AGR.

sider i det belgiske sikkerhetspolitiets arkiv over utlendinger. Også de yngre familiemedlemmene, som politiet opprettet egne overvåkningsmapper for i løpet av 1920- og 30-årene, har mapper på mellom 200 og 300 dokumentsider. Det store antallet dokumenter i mappene etter norske rom er unikt også sammenliknet med flertallet av de øvrige overvåkningsmappene i arkivet, som stort sett omfatter mellom 20 og 40 dokumentsider.

Det store dokumentomfanget i mappene etter norske rom frembringer en mengde ny informasjon om deres liv og historie i perioden da de befant seg utenfor Norges grenser. Samtidig har arkivets omfang naturligvis også krevd et strengt utvalg tilpasset utredningens rammer. En fullstendig gjennomgang av alle mappene og av hvert dokument i de enkelte mappene ville ha sprengt utredningens tidsramme. Utvalget som er gjort, tar først og fremst sikte på å belyse hva som skjedde med de norske rom som ble avvist i 1934, og de som under krigen ble arrestert og deportert til Auschwitz-Birkenau. Utredningen tar derfor i første rekke utgangspunkt i de syv familieoverhodene fra det avviste følget i 1934, og analyserer mappene til Kristian Joseph Modeste¹⁰, Karl Modis¹¹, Dika Zikali¹², Czardas Josef¹³, Josef Karoli¹⁴, Karl Josef¹⁵ og Oskar Bo Josef.¹⁶ Flere av disse personene og deres øvrige familie utgjorde majoriteten av de norske rom som ble deportert under krigen. Det er også gjort undersøkelser av flere av de individuelle mappene etter familieoverhodenes barn, og det er tatt stikkprøver i mappene til enkelte av de norske rom som ikke ble deportert. Ettersom arkivmaterialet er ordnet kronologisk og det ikke er mulig å søke på nasjonalitet, kan det være verdt å påpeke at arkivet ved AGR antakelig inneholder mapper med informasjon om flere norske rom enn dem som er funnet under de gjennomførte arkivsøkene.

Det andre undersøkte belgiske arkivet er Victimes de la Guerre, Service Archives et Documentation (Krigsofre, arkiv- og dokumentasjonstjeneste). I dette arkivet finnes kartotek med informasjon om jøder og rom som ble deportert fra Belgia under

¹⁰ AGR, PdE, A.32301.

¹¹ AGR, PdE, 1.449.279.

¹² AGR, PdE, A37.438.

¹³ AGR, PdE, A37.441.

¹⁴ AGR, PdE, 1.234.742.

¹⁵ AGR, PdE, 1.638.748.

¹⁶ AGR, PdE, 1.436.942.

den tyske okkupasjonen, utarbeidet av den tyske sikkerhetstjenesten. Kartotekkortene inneholder informasjon om den enkelte deporterte, hvilken transport vedkommende var på, dato for transporten og personens transportnummer. Etter krigen ble de opprinnelige filene utfylt med annen informasjon om internering og/eller deportasjon, og de ble blant annet brukt i forbindelse med erstatning og krigspensjon. I dette arkivet er roms individuelle mapper mindre omfangsrike enn mappene over andre offergrupper, men de inneholder likevel verdifull informasjon. Arkivet omfatter blant annet originale utskrivingspapirer fra Auschwitz-Birkenau.¹⁷ I tillegg til individuelle mapper inneholder arkivet også lister over deportasjonene fra transittleiren Dossin til Auschwitz, deriblant Liste der Zigeuner (Liste over sigøynere). Denne listen er det originale dokumentet med navnene på de 351 rom som ble deportert med Z-transporten fra Mechelen 15. januar 1944.

For å spore opp så mye informasjon som mulig om de norske rom som ble deportert til de nazistiske konsentrasjons- og utryddelsesleirene, har arkivene ved Museet Auschwitz-Birkenau i Polen og International Tracing Service (ITS) i Bad Arolsen i Tyskland vært uunnværlige. Fra arkivsamlingen ved Museet Auschwitz-Birkenau har prosjektgruppen fått tilsendt digitale kopier av alle tilgjengelige bevarte dokumenter etter norske rom som ble deportert til denne leiren under krigen. For det første dreier det seg om kopier av originale dokumentsider fra innregistreringsprotokollen ved den såkalte *Zigeunerlager* (sigøyrerleiren) i Birkenau, der også navnene til norske rom står oppført. Innregistreringsprotokollen ble gravd ned i leiren av polske politiske fanger like før frigjøringen i januar 1945, og ble funnet igjen i 1949. Den ble i 1990-årene rekonstruert og utgitt i bokform, og er i dag en av de viktigste primærkildene til kunnskap og dokumentasjon om Auschwitz-Birkenaus funksjon i det nazistiske folkemordet på europeiske rom. Foruten fangenes navn og fangenummer inneholder protokollen også antatt fødselsdato, fødested, dato for innregistrering i leiren, antatt nasjonal tilhørighet, eventuell dødsdato og andre personlige bemerkninger om fange-

¹⁷ Arkivet inneholder for eksempel Stevo og Milos Karolis utskrivningspapirer fra Auschwitz. Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de CAROLI Stephane né le 28.08.1925 (Ref. SVG-d008041).

nes liv i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet. Den andre typen kildemateriale fra Museet Auschwitz-Birkenau er kopier av originaldokumenter fra SS' såkalte hygieniske og bakterielle laboratorium og institutt i Auschwitz. Her dreier det seg i stor grad om personlige dokumenter knyttet til navngitte enkeltfanger som ble offer for medisinske prøver, forsøk og eksperimenter.

Informasjon om norske rom som i løpet av krigen ble deportert til andre leirer i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet, er først og fremst hentet gjennom søk i den digitale arkivdatabasen ved arkivet til International Tracing Service i Bad Arolsen. Dette omfangsrike arkivet fikk sin spede begynnelse allerede mot slutten av andre verdenskrig, da det britiske Røde Kors tok initiativet til å opprette et Tracing Bureau for å finne og registrere savnede personer, i første rekke krigsfanger og deporterte individer. I etterkrigstiden ble virksomheten betraktelig utvidet, og byrået (som i 1947 skiftet navn til ITS) mottok etter hvert mengder av originaldokumenter fra en rekke av de nazistiske konsentrasjonsleirene i de vestlige delene av Tyskland og det tyskokkuperte Europa. Store deler av arkivmaterialet ved ITS er de senere årene blitt digitalisert og gjort søkbart fra arkivets lokaler i Bad Arolsen. Søk på fangenumre og navn i den digitale databasen har blant annet frembrakt nøkkeldokumenter om norske rom som ble deportert fra Auschwitz-Birkenau til Buchenwald i perioden like før avviklingen av «sigøynerleiren» i Birkenau.

Av andre utenlandske arkiver har prosjektgruppen også vært i kontakt med Rigsarkivet og Landsarkivet for Sønderjylland i Danmark og Trelleborgs kommunearkiv i Sverige. Kontakten med disse arkivene har først og fremst frembrakt verdifull informasjon om avvisningen i 1934. Det er dessuten mottatt nyttig informasjon og kopier av enkelte dokumenter fra arkivet ved Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora i Tyskland. Både i Belgia, Sverige og Danmark finnes utforsket materiale som vil kunne gi ytterligere innblikk i roms historie, men som har falt utenfor denne utredningens rammer.¹⁸

For å belyse norske myndigheters politikk overfor rom i perioden

¹⁸ første rekke lokale arkiver i Belgia, samt det danske Rigsarkivet: Rigspolitichefen, Tilsyn med udlændinge og svenske Folkbokföringen i Malmö og Polisunderrättelser i Stockholm. Takk til Kai-Samuel Vigardt, som gjorde oss oppmerksomme på de svenske arkivene.

fram til avvisningen er det også gjennomført undersøkelser i en rekke norske arkiver. Selv om antallet rom i Norge neppe på noe tidspunkt oversteg 100–150 individer, ble det produsert flere tusen dokumenter som på ulike måter dreide seg om denne minoriteten. Mange av dokumentene ble også kopiert og spredt til politikamre og lensmannskontorer over hele landet. Det store kildetilfanget danner et godt bilde av myndighetenes holdning til og behandling av rom.

Ved Riksarkivet er det først og fremst gjort undersøkelser av Justisdepartementets, Sosialdepartementets, Centralpasskontorets og Utenriksdepartementets arkiver. Selv om Sosialdepartementet gjennom sitt samarbeid med den innflytelsesrike Omstreifermissjonen (fra 1935 Norsk misjon blanhjemløse), var det departementet som først satte søkelyset på rom som minoritet i Norge, var det i stor grad Justisdepartementet som påtok seg ansvaret for å tilrettelegge politikken og tiltakene overfor minoriteten. Samarbeidet med Omstreifermissjonen ble sågar etter hvert overført til Justisdepartementet, ettersom politikken overfor rom ikke først og fremst ble underlagt sosialpolitikken, men særlig dreide seg om spørsmål knyttet til statsborgerlige rettigheter. Nettopp i forlengelse av at politikken overfor minoriteten i hovedsak dreide seg om diskusjonen rundt roms statsborgerrettigheter, har også Centralpasskontorets (senere Statens utlendingskontor) arkiv vært sentralt. Utenriksdepartementets arkiv har vært en viktig kilde for å belyse den utformede politikken i praksis, ettersom roms reising på tvers av landegrensene vanskeliggjorde grensekontrollen og de diplomatiske forbindelsene med andre nasjonalstater.

Det er videre gjort nyttige funn i Stortingsarkivet når det gjelder utformingen av fremmedloven og Stortingstidendes referat av diskusjoner og debatter i denne sammenhengen. I tillegg er det gjort søk i enkelte mindre arkiver ved Oslo byarkiv, blant annet privatarkivet Fangeerstatning til norske sigøynere, som består av korrespondanse mellom formannen i Erstatningsrådet for tidligere politiske fanger, Leif Nordstrand, og tyske og belgiske myndigheter. Selv om dette arkivet er beskjedent i omfang, og ikke gir et utfyllende bilde av norske roms

skjebne under krigen, belyses enkelte aspekter og erfaringer fra deres møte med de nazistiske konsentrasjons- og utryddelsesleirene. Kai Samuel Vigardts privatarkiv har vært uunnværlig under arbeidet med å kartlegge slektstrær og familiesammensetningen i de norske romfamilie-
iene. Den ordinære pressen fra den undersøkte perioden har vært viktig for å fastslå hvorvidt det var noen interesse for rom eller for politikken som ble rettet mot minoriteten, og som en generell indikasjon for holdningene til rom i den norske offentligheten.

METODISKE UTFORDRINGER

En av de metodiske og etiske utfordringene flere forskere har påpekt i møte med kildemateriale knyttet til diskrimineringen av rom, er ofrenes taushet om sin egen historie og opplevelser. Denne utfordringen gjelder naturligvis ikke utelukkende rom som offergruppe. Det tok for eksempel mange år før norske overlevende jøder var beredt til å dele sine opplevelser fra krigen, og ikke minst før majoritetssamfunnet var mottakelig for denne delen av historien.¹⁹ Likevel fremstår spørsmålene knyttet til ofrenes taushet enda tydeligere i møtet med rom som offergruppe, ettersom det er snakk om en minoritetsgruppe som lenge levde et nomadisk eller halvnomadisk liv, og derfor i liten grad har behersket majoritetsbefolkningens skrive- og leseferdigheter. Dette har begrenset roms muligheter til skriftlig fremstilling av sin egen historie, samtidig som fortsatt diskriminering i etterkrigstiden også må ha bidratt til manglende åpenhet og forståelse for denne delen av historien hos majoritetsbefolkningen. Mathieu Pernot stiller seg i den forbindelse spørrende til hvordan man kan fortelle historien om forfølgelsen av en gruppe som i ettertiden har forblitt tause og tilsynelatende ikke vist vilje til å dele sine egne minner. Har man da i det hele tatt rett til å fortelle denne historien?²⁰ Og hvor langt har man i så fall rett til å gå i detaljerte beskrivelser av grusomheter og overgrep som er begått mot minoriteten? Det er derfor viktig å understreke at denne utredningen ble satt i verk etter direkte initiativ fra norske rom,

¹⁹ Irene Levin, «Taushetens tale», i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3, 2001, s. 371–382.

²⁰ Mathieu Pernot. *Un camp pour les bohémiens. Mémoires du camp d'internement pour nomades de Saliers*. Actes sud. 2001, s. 36–37.

og at det under arbeidet med utredningen har vært en jevnlig dialog mellom forfatterne og representanter for minoriteten.

En tilgrensende metodisk utfordring knyttet til ofrenes taushet og roms manglende stemme er den ensidige fremstillingen av rom i det tilgjengelige arkivmaterialet. Materialet er i all hovedsak produsert av overgriperne selv, enten det dreier seg om norske myndigheters begrunnelser for stigmatiserende lovgivning rettet mot rom, det belgiske fremmedpolitiets overvåkningsmapper eller dokumenter utarbeidet av SS i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet. Lindwall oppsummerer denne utfordringen på en treffende måte:

Ettersom arkivmaterialet kun presenterer myndighetenes synspunkter [...] figurerer de reisende først og fremst i rollen som lovbrøtere, selv om den kriminelle handlingen bare besto i å krysse en grense uten pass. Man får følelsen av å være en historiker som forsøker å beskrive en krig der kun en av de stridende partene etterlot seg arkiver, aviser, brev, propagandamateriale osv. Bildet blir unngåelig ensidig.²¹

Selv om arkivmaterialet gir innsikt i myndighetenes politikk overfor rom og forestillingskompleksene som lå til grunn for diskrimineringen, bør dette materialet ideelt sett også suppleres av kilder som gir uttrykk for roms egen oppfatning av situasjonen. Ved siden av streng kildekritikk er dette viktig for å unngå en unyansert og forenklet fremstilling basert på kilder som omtaler rom fra et ensidig negativt ståsted. Arkivmaterialet er derfor supplert med de få vitnesbyrdene som finnes etter norske rom, i første rekke boken *En for hverandre*. Der gir de overlevende Milos Karoli og Frans Josef leseren et innblikk i sine opplevelser av både avvisningen i 1934, livet i Belgia og Frankrike fram til okkupasjonen, erfaringene i tyske og franske konsentrasjons- og interneringsleirer og forsøket på å vende hjem til Norge etter krigen. I tillegg er også vitnesbyrd fra andre overlevende rom som befant seg på samme transport som de deporterte nordmennene, tatt i bruk.²²

Et tredje, mer konkret og semantisk preget problem under

²¹ Lindwall, sitert i Miika Tervonen. 2010. 'Gypsies', 'Travellers' and 'peasants': A Study of ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925. European University Institute, s. 22.

²² Cécile Chambon, *Les oubliés d'Auschwitz, d'après le témoignage de Gervaise Schmitt*. Vaux-le-Pénil, Éditions, 2012.

utredningens arkivarbeid har vært de mange ulike stavemåtene norske roms navn er oppført med i de utenlandske arkivene. Det store spekteret av enkelte navns ulike stavemåter har spesielt vært et problem under søk etter personlige dokumenter knyttet til konkrete personer i de digitale databasene til de belgiske, tyske og polske arkivene. I disse arkivene gjøres søkene etter personlige dokumenter først og fremst etter parametere som navn, fødested, fødselsdato og eventuelt fangenummer. Også dette er en utfordring som kan gjelde flere fangekategorier: Ofte var det andre fanger i leirene som sto for innføringen av nyankomne i fangeprotokollene, og med fanger fra en rekke ulike land var språkforvirring og feilstaving av navn uunngåelig.

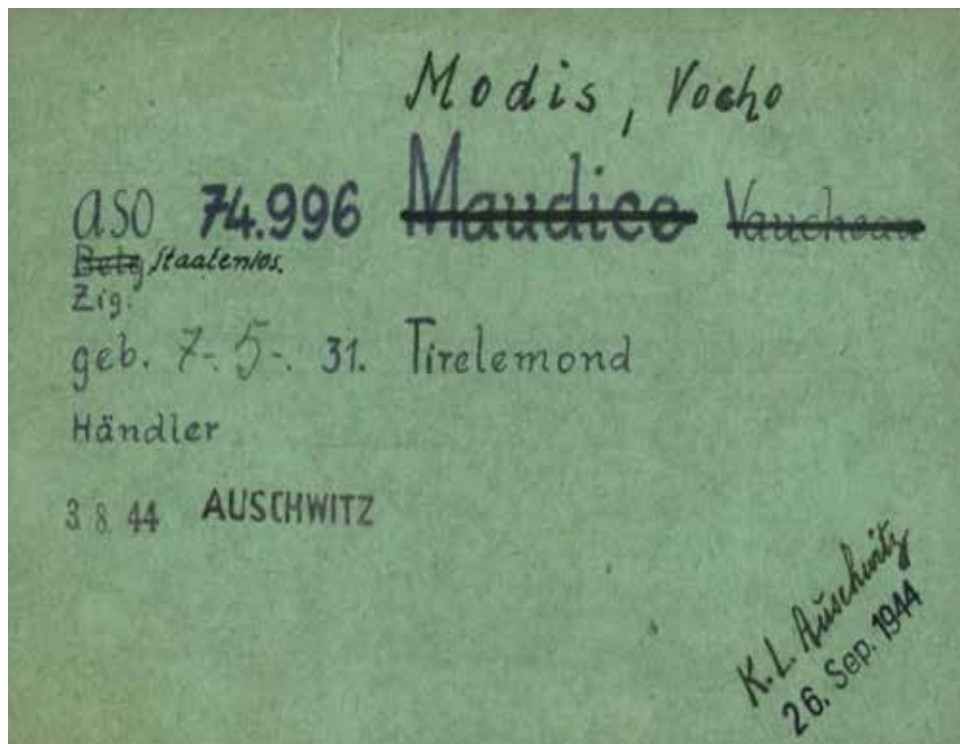
Utfordringene med ulike navnvarianter er likevel desto større ved arkivsøk etter rom, fordi mange av de deporterte var analfabeter som kunne ha vanskeligheter med å stave sitt eget navn. Flere av dem visste heller ikke nøyaktig når eller hvor de var født. Etter flere tiår med norske, franske og belgiske politimyndigheters bestrebelser på å registrere og kontrollere dem opererte dessuten mange norske rom med flere identiteter og navnvarianter, som en regelrett forsvarsmekanisme og motstrategi. Johanne Bergkvist, Torbjørgh Bay og Kai-Samuel Vigardts foreløpige oversikt over drepte norske rom har vært et viktig utgangspunkt for arbeidet med å identifisere ofrene.²³ Likevel gir altså søk med utgangspunkt i de vanligste norske stavemåtene av personenes navn svært ufullstendige resultater i de utenlandske arkivene.

Foruten åpenbare fonetisk like eller liknende varianter av etternavn, slik som Karoli/Karoly/Caroli, har arkivsøkene resultert i funn av dokumenter der personene figurerer under flere ukjente fornavn og etternavn. Enkelte av personene det er søkt informasjon om, har vist seg å ha opp mot ti ulike navnvarianter. Elisabeth Warsha-Karoli opererte for eksempel med navn så ulike som Marie Loli, Elisabeth Gorgan-Warsha og Kine Varga.²⁴ Karl Josef er i de belgiske arkivene oppført under navnet Josef Kall. Dette medførte at også hans barn og barnebarn ble registrert med etternavnet Kall. Et betegnende eksempel på denne utfordringen i praksis er Voscho

²³Johanne Bergkvist, *Norske romer i nazistenes konsentrasjonsleire*, Tobias nr. 2, 2010, s. 34.

²⁴AGR, PdE, 1.234.742 bis.

Modis' fangekort fra Buchenwald. Modis ble overført fra Auschwitz-Birkenau til Buchenwald mellom 2. og 3. august 1944, før han ble returnert og myrdet i Auschwitz-Birkenau 26. september samme år. Mens han i fangeprotokollen i Auschwitz-Birkenau var registrert som Woscho Modist, ble han i Buchenwald ført inn med den franskklingende stavemåten Vauchean Maudice.²⁵ Da han ankom til Auschwitz-Birkenau for andre gang, ble dette navnet øyensynlig strøket over, og erstattet av Vocho Modis. Mens han i Buchenwald ble registrert som belgisk sigøyner, ble han dessuten etter returen til Auschwitz-Birkenau klassifisert som statsløs. Bare innenfor det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet ble altså en og samme person oppført med tre ulikt stavede for- og etternavn, og det eksisterer ulike dokumenter registrert på de ulike navnene.



Voscho Modis' fangekort fra Buchenwald, med datoer for overføringer fra og til Auschwitz. Ill: ITS Archives, Bad Arolsen, 1.1.5.3 / 6666324.

²⁵ Panstwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, BRC 268.

Alle dokumentene etter Voscho Modis’ opphold i Buchenwald er for eksempel registrert med stavemåten Vaucheu Maudice i ITS’ database. Det var derfor nærmest ved en ren tilfeldighet at søket etter hans dokumentmappe fra Buchenwald til slutt lyktes. Dette eksempelet illustrerer feilmarginene og svakhetene ved søkene under arbeidet med utredningen, og understreker sannsynligheten for at det også finnes dokumenter om flere norske rom i både belgiske, tyske og polske arkiver som det ikke har lyktes prosjektgruppen å oppspore. Det må i denne forbindelse også påpekes at den utarbeidete listen over deporterte norske rom fortsatt kan inneholde mangler og ufullstendigheter som kan utfylles av dokumenter som ikke er funnet under dette arbeidet.

BEGREPSAVKLARINGER OG TERMINOLOGI

I denne utredningen anvendes begrepet *rom* som betegnelse på den studerte minoritetsgruppen. *Rom* eller *Roma* er i dag den mest anvendte fellesbetegnelsen på gruppen som tidligere ble kalt *sigøynere*. Termen *sigøynere* brukes i stadig mindre grad grunnet de negative konnotasjonene ordet bærer med seg – fremfor alt i Tyskland, der begrepet *Zigeuner* er nær knyttet til den nazistiske forfølgelsen av gruppen. En av innvendingene mot termen *rom* som fellesbetegnelse på minoriteten er at begrepet bare tar utgangspunkt i gruppen som innvandret til vestlige deler av Europa etter at slaveriet ble avskaffet i Øst-Europa på slutten av 1800-tallet, og derfor ikke automatisk inkluderer grupperinger som sinti, kale og manousch.²⁶ Enkelte av grupperingene innenfor minoriteten identifiserer seg heller ikke som rom.

I Tyskland brukes ofte termen *Roma und Sinti*, for å skille mellom gruppen som innvandret fra øst, og den større gruppen sinti, som har levd i de tyske områdene i over 600 år.²⁷ I Norge har vi et liknende skille mellom rom og romanifolket/taterne, men dette skillet er tydeligere markert ved at begge gruppene i 1999 fikk individuell status som nasjonal minoritet. Mens denne utredningen undersøker politikken

²⁶ Julia von dem Knesebeck, *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2011, s. 1. Flere av disse gruppene er nær beslektet med romanifolket/taterne.

²⁷ Michael Zimmermann, «Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942», i *Roma und Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, Center for Advanced Holocaust Studies. United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2002, s. 18.

overfor norske rom, er det satt ned et eget utvalg som skal redegjøre for myndighetenes praksis overfor romanifolket/taterne. Forsøket på entydige definisjoner av romgrupper i for eksempel sinti og roma har også blitt kritisert fordi det innebærer at forskeren går ut fra – ikke ulikt nazistene selv – at det finnes klart etnisk definerte grupper, og at vi kan definere hvem som var en «virkelig sigøyner».²⁸

Selv om termene *rom* og *roma* langt på vei er i ferd med å erstatte betegnelsen *sigøynere*, finnes det flere argumenter for en fortsatt analytisk bruk av dette begrepet innenfor konteksten av både det nazistiske og andre regimers forfølgelse av rom i fortiden. For det første kan det argumenteres for at dette begrepet, i motsetning til termen *rom*, omfatter alle av minoritetens stammer og grupperinger som ble utsatt for forfølgelse. For det andre ville det være anakronistisk å oversette norske og tyske myndigheters fortidige bruk av begrepet *sigøyner* med dagens politisk korrekte samlebetegnelse *rom*. Dessuten ble *sigøyner*-begrepet ofte med overlegg vagt definert, slik at det kunne anvendes etter myndighetenes behov, og dermed til tider også inkludere andre grupper «asosiale» og «arbeidsskye».²⁹ I denne utredningen anvendes derfor begrepet *sigøyner* i de tilfeller der det er ulike varianter av denne termen som uttrykkes i kildematerialet. For å unngå reproduksjon eller videreføring av det negative meningsinnholdet ved begrepet er det satt i anførselstegn.

En annen begrepsmessig diskusjon innenfor forskningen på forfølgelsen av de europeiske rom dreier seg om hvilket begrep som skal brukes for å beskrive roms erfaringer i møte med den nazistiske forfølgelsen under andre verdenskrig. Både enkelte romgrupper, aktivister og historikere har forsøkt å finne et dekkende begrep – noe som har ført til konstruksjon av både nye begreper med utgangspunkt i språket romani, som *Porrajmos*, *Mudaripen* og *Samudaripen*, og tilpasning av mer etablerte termer knyttet til det nazistiske folkemordet på jødene, som *Roma Holocaust* på engelsk og *Zigeunermord* på tysk. Andre forskere på feltet argumenterer i stedet for å bruke ikke-emosjonell og verdinøytral forskningsbasert terminologi, noe også

²⁸ von dem Knesebeck 2011, s. 1.

²⁹ Leo Lucassen, Wim Willems og Anne-Marie Cottaar, *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, Palgrave, London 1998, s. 93.

denne utredningen retter seg etter.³⁰ Dette innebærer bruk av begreper som *folkemord* og *utryddelsespolitikk* – som rammet flere grupper, inkludert rom – fremfor i utgangspunktet mer gruppespesifikke termer som *Holocaust*.

Et siste begrep som trenger avklaring, er definisjonen av gruppen som undersøkes i denne utredningen: Hvem var «norske rom»? Det er flere årsaker til at det er vanskelig å fastslå nøyaktig hvor mange av de rom som ble deportert til Auschwitz-Birkenau i 1943/44, som kunne regnes som nordmenn. For det første hadde norske myndigheter gjennom store deler av perioden fram til 1934 etter beste evne argumentert for at rom som i utgangspunktet hadde krav på statsborgerlige rettigheter i landet, ikke kunne anses som norske borgere, og at deres norske legitimasjonspapirer var ugyldige. For det andre var flere av de yngste deporterte barna født i Belgia eller Frankrike i løpet av de ti årene som var gått etter at Norge stengte grensene og avviste deres foreldres norske pass i 1934. Det synes derfor åpenbart at utredningen ikke kan ta utgangspunkt i norske myndigheters praksis overfor gruppen, men snarere i de rettighetene rom hadde hatt krav på etter norsk lov, dersom de hadde blitt behandlet som andre nordmenn. En slik definisjon av «norske rom» fordrer en avklaring av datidens forhold mellom statsborgerskap og *innfødsrett* – et komplisert og uavklart begrep som vil bli drøftet nærmere i kapittel 3.

Blant de 68 rom som ble avvist i 1934, var over halvparten født i Norge, mens følget for øvrig stort sett besto av barn og barnebarn født utenfor landet. Med grunnlag i innfødsretten hadde alle rom født i Norge og deres barn hatt en ubetinget rett til å bosette seg i landet, og dermed i utgangspunktet også hatt rett til å erverve norsk statsborgerskap. I løpet av 1920- og 30-årene ble imidlertid norske rom fratatt sine rettigheter som nordmenn, samtidig som lokale politikamre i Norge og norske konsulater og ambassader i utlandet fikk instruksjoner om ikke å fornye deres norske pass. Derfor hadde norske myndigheter i 1934 muligheten til å avvise mennesker som vanskelig kunne betegnes som noe annet enn nordmenn. Det er disse menneskene som i utredningen

³⁰ Weiss-Wendt 2013, s. 24.

er definert som norske rom. Ved siden av rom født i Norge og deres barn med rettmessig krav på norsk innfødsrett inkluderer utredningen også barn født utenfor landets grenser i perioden mellom avvisningen og deportasjonen i listen over deporterte norske rom. Selv om deres foreldre var fratatt sine norske rettigheter og barna derfor ikke hadde fått muligheten til å vokse opp i Norge, synes det urimelig å omtale dem som noe annet enn nordmenn, til tross for at de ble registrert som både belgiske, franske og statsløse «sigøynere» ved ankomst i Auschwitz.

UTREDNINGENS STRUKTUR

Utredningen består i det følgende av seks kapitler. I det første redegjøres det for utviklingen av ulike europeiske staters politikk overfor rom i perioden 1850–1934, med spesiell vekt på Belgia og Frankrike. Norske rom som innenfor perioden reiste på det europeiske kontinentet, introduseres, og det gjøres rede for sentrale utviklingstrekk, lovbestemmelser og avtaler som kom til å få stor betydning for deres livsbetingelser. I det neste kapittelet settes norske myndigheters «sigøyrerpolitikk» inn i den europeiske konteksten, og politikken overfor rom diskuteres med utgangspunkt i fremmedlovgivningen fra 1915 til 1927. Videre undersøkes de praktiske konsekvensene av norske myndigheters holdning til rom, og hvordan «sigøyrerpolitikken» ledet fram mot avvisningen i 1934. Kapittel 4 tar for seg norske roms inneklemt situasjon i Belgia og Frankrike fra avvisningen fram til krigsutbruddet, mens kapittel 5 belyser deres skjebne under andre verdenskrig. Dette kapittelet gir først et innblikk i den nazistiske «sigøyrerpolitikken», før søkelyset flyttes over på de 66 norske rom som ble deportert fra det okkuperte Belgia til «sigøyrerleiren» i Auschwitz-Birkenau. Det siste av de empiriske kapitlene tar for seg situasjonen for de overlevende i årene etter krigen, det manglende oppgjøret med den nazistiske forfølgelsen av rom, og roms utfordringer med å vende tilbake til Norge fram til

avviklingen av «sigøynerparagrafen» i 1956. Utredningen avsluttes av en konklusjon som oppsummerer utredningens hovedfunn og gir anbefalinger for videre forskning.

2 NORSKE ROM I ET EUROPEISK PERSPEKTIV 1850-1934

I andre halvdel av 1800-tallet innvandret rom fra områdene vi i dag kjenner som Romania og Ungarn, til sentrale, vestlige og nordlige deler av Europa, i det som har blitt omtalt som den andre diasporaen. Etter århundrer med slaveri hadde romgruppene få ressurser og beveget seg med stor mobilitet over landegrensene på det europeiske kontinentet. Det ble oppfattet som et problem av flere av de etablerte nasjonalstatene og utfordret tanken om tydelig definerte nasjonale fellesskap med tilhørende rettigheter for fullverdige statsborgere. Hvordan ble den andre diaspora av rom møtt i nasjonalstatene? Hvilken politikk ble ført overfor rom i landene Belgia, Frankrike, Tyskland, Sverige og Danmark?

Selv om norske rom ervervet statsborgerskap i Norge på slutten av 1800-tallet, fortsatte de på 1900-tallet å reise mellom de skandinaviske landene, og oppholdt seg i lengre perioder i både Belgia og Frankrike. I disse landene havnet de, som «utenlandske sigøynere», midt i begivenhetenes sentrum under utformingen av bilaterale og transnasjonale avtaler og samarbeidsforsøk som tok sikte på å øke kontrollen og overvåkingen av rom og samtidig begrense deres mobilitet over landegrensene. Hvordan påvirket dette norske roms livsbetingelser? De norske romfamiliene Josef, Karoli, Modeste og Modis var ikke bare nøye overvåket av det belgiske sikkerhetspolitiet, men figurerte også i korrespondansen mellom franske og belgiske statsråder. I 1933 sendte Josef Karoli et brev til direktøren for sikkerhetspolitiet i Belgia. I brevet beskrev han hvordan han i en lengre periode hadde vært på jakt etter et fast sted å bo, men at det var umulig fordi «lokalt politi og gendarmeri tvinger oss til å dra videre innen 24 timer».³¹ Hvordan kan det ha seg at den norskfødte

³¹ AGR, PdE, I417-1003. Brev fra Josef Karoli til Sikkerhetspolitiet, uklar datering 1933.

Josef Karoli ønsket å bosette seg i Belgia i 1933? Hvorfor jaget politiet familien fra sted til sted, og hva ble konsekvensene av dette presset?

DEN ANDRE DIASPORAEN OG DET FØRSTE MØTET MED NASJONALSTATENE

Ifølge deres norske legitimasjonspapirer ble både Josef Karoli (f. 21.3.1890) og ektefellen Elisabeth Warsha (f. 15.3.1895) født i Kristiania.³² Antakelig tilhørte foreldrene deres gruppen av vlc-rom som kom til Vest-Europa med det som har fått navnet den andre diasporaen.³³ Vlc-rom snakker språket romanes med betydelige innslag av rumensk og deles gjerne inn i ulike familiegrupperinger eller klaner: lovara (hestehandlere på ungarsk), kelderara (kjelemakere på rumensk) og tjurara (silmakere).³⁴ Norske rom sier i dag at de tilhører både tjurara og lovara.³⁵ Josef Karolis familie og andre rom som tilhørte den andre diasporaen, innvandret til Vest-Europa og Skandinavia fra det tidligere fyrstedømmet Valakia i det nåværende Romania, et område der romgruppene fram til om lag 1850 var underlagt slaveri. Under det 500 år lange slaveriet i Valakia og Moldavia var personer stemplet som «sigøynere» godsherrens eiendom, og kunne selges, byttes eller brukes til å nedbetale gjeld etter herrens ønsker.³⁶ Revolusjonsåret 1848 ledet til at liberale krefter fattet interesse for gruppens rettigheter, og i 1850-årene ble slaveriet forbudt. Etter at slaveriet og livegenskapen ble opphevet, reiste en rekke eiendoms- og jordløse rom fra disse urolige områdene til Vest-Europa. Gruppene livnærte seg ved diverse yrker, blant annet hestehandel og kjeleflinking.

Roms innvandring til Vest-Europa sammenfalt med etableringen og konsolideringen av nasjonalstatene. Innenfor dette landskapet av tydeligere definerte landegrenser, statsborgerskap og konstruerte nasjonale fellesskap ble rom ansett for å være en trussel og et problem. Romantiske svermerier for bohemene, nær knyttet til forestillinger om «sigøyneren»³⁷, var heller ikke populære i de ulike

³²AGR, PdE, 1.234.742.

³³Innenfor forskningen snakkes det gjerne om den første og andre diasporaen av rom/romanifolk. Den første diasporaen gjelder reisende som har røtter i landene tilbake til 1400-tallet, og de kalles ofte sinti, manuš, cale. Språklig og kulturelt skiller de seg ifølge Anne Minken markant fra de sørøsteuropeiske reisende som kom til Vest-Europa i andre halvdel av 1800-tallet, som utgjør den andre diasporaen og blir kalt rom. Det er personer tilhørende den andre diasporaen vi skriver om i denne utredningen. Mange bruker begrepet den tredje diaspora om rom som kommer fra Øst-Europa i dag. Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Avhandling levert for graden philosophiae doctor, Tromsø, 2009, s. 18.

³⁴Jean-Pierre Liégeois. *Mutation tzigane*. Éditions Complexe, 1976, s. 43.

³⁵Samtale med Jan Jansen, 12.1.2015.

³⁶Henriette Asséo. *Les Tsiganes. Une destinée européenne*. Découvertes Histoire Gallimard, 1994, s. 76.

statsadministrasjonene. Nasjonalstatene vedtok sakte, men sikkert lover for å regulere innvandring og kontrollere omreisende generelt, men også for å verne seg mot «sigøynere» spesielt. Den internasjonale «sigøyneren» brøt med tanken om de tydelig avgrensede nasjonene, ble ansett for å være en som uten vanskeligheter beveget seg over grensene for å skape problemer, og måtte derfor kontrolleres.³⁸ En av Europas fremste forskere på rom, franske Henriette Asséo, har fremhevet hvordan konstruksjonen av et internasjonalt «sigøynerspørsmål» skapte en ny syntese, der reviderte fordommer, i likhet med den moderne antisemittismen, ble videreutviklet til politiske argumenter. Hun skriver videre:

Innenfor raseantropologi, kriminalbiologi og rettssosiologi har man foreslått tiltak for identifikasjon og kontroll. Krisene som romfamiliene forårsaket da de krysset grensene den gangen, har spilt en viktig rolle i det nære samarbeidet over landegrensene mellom overvåkningsmyndighetene.³⁹

På slutten av 1800-tallet refererte ulike varianter av begrepet «sigøyner» til en egen etnografisk eller antropologisk kategori, med utgangspunkt i ideen om at det fantes en egen rase bestående av rom og sinti. De ble derfor ikke bare ansett for å være en trussel mot den etablerte orden, uhygieniske og tilhørende de farlige klassene, men var angivelig også «en gjennomkriminell rase med alle dens lidenskaper og mangler», og en rase av «organiserte kriminelle».⁴⁰ Tanken om at rom tilhørte en egen rase, gjorde at deres annerledeshet og deres negative egenskaper også ble sett som nedarvede og uforanderlige. Begrepet «sigøyner» ble på mange måter selve symbolet på historien om forfølgelsen av rom, som startet med den byråkratiske kategoriseringen av gruppen.⁴¹

Første verdenskrig utløste en strengere grensekontroll på det europeiske kontinentet, og kravet om legitimasjonspapirer som tyskerne hadde innført under krigen, ble i 1919 gjeldende lov.⁴² Det

Forts. fra side 32:

³⁷ Etter at rom kom til Vest-Europa med et beskyttelsesbrev undertegnet av kongen av Ungarn-Böhmen, dagens Tsjekkia, i om lag 1420, ble ordet *bohémien* brukt for å beskrive folkegruppen. Ordet brukes spesielt i fransktalende land som Belgia og Frankrike. Bohemer brukes også om kunstnere som var fascinert av rom, og som på 1800- og 1900-tallet proklamerte at de var tilhengere av *bohemianismen*. I Norge kjenner vi kristiani-abohemene, som i stor grad var inspirert av kunstnerbohemen rundt Montmartre og senere på Montparnasse i Paris. De absintdrikkende kunstnerne som levde ene og alene for kunsten, som økonomisk var svært vanskeligstilte, og som brøt med borgerskapets etablerte normer, var ikke med på å forbedre roms rykte i Vest-Europa.

³⁸ Ilse About, «De la libre circulation au contrôle permanent», *Cultures og Conflits*, 76 | vinteren 2009, s. 15.

³⁹ Henriette Asséo, «Histoire des bohémiens et Tsiganes en Europe», i *Bohèmes. De Léonard de Vinci à Picasso*, Paris, Grand Palais, 26 septembre 2012–14 janvier 2013, s. 34.

⁴⁰ Cesare Lombroso. 2006. *Criminal Man*. N.C.: Duke University Press, s. 90 og s. 190, sitert i Chalak Kaveh 2010.

⁴¹ Thomas Huonker, Regula Ludi, *Roms, sinti et yéniches. La «politique tsigane» suisse à l'époque du national-socialisme*. Collection «Cahiers libres», Page deux. Lausanne, 2009.

⁴² Heddebaut 2013, s. 24.

gradvis strengere kontrollregimet mellom de europeiske nasjonalstatene kom også til å påvirke norske rom, som i perioden mellom slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1930-årene gjentatte ganger reiste gjennom hele kontinentet mellom Spania og Skandinavia.⁴³ Reiseruten inkluderte land som Sverige, Danmark, Tyskland, Benelux og Frankrike, og gruppen oppholdt seg i lengre perioder spesielt i Belgia og Frankrike. En oversikt over utviklingen av politikken som ble ført overfor rom i disse landene fram til nazistenes maktovertakelse i Tyskland, er derfor nødvendig både for å forstå norske roms livsbetingelser i Europa fram til 1933 og sentrale utviklingstrekk som skulle få innvirkning på deres situasjon under krigen. Det er også nødvendig å redegjøre for motstrategiene som rom anvendte for å verne om sin personlige integritet og seg selv som gruppe, mot det som kom til å bli et stadig økende press i form av kontroll og registrering.

32

EUROPEISKE NASJONALSTATERS POLITIKK OVERFOR ROM 1880–1934

Som vi allerede har vært inne på, ble romgruppene som utvandret etter opphevelsen av slaveriet, møtt med liten velvilje i nasjonalstatene i de vestlige og sentrale delene av Europa. Mens flere av de europeiske statene tok sikte på å assimilere gruppene av den første romaniinnvandringen på 15- og 1600-tallet til Vest-Europa, kalt den første diasporaen, ble «utenlandske sigøynere» tilhørende den andre diasporaen i stor grad nektet opphold og søkt utvist. De skandinaviske landene slo i så måte tidlig fast at «utenlandske sigøynere» var uønsket og nektet adgang i riket. Allerede i 1870- og 80-årene ble det innført lover som forbød utenlandske rom innreise, og som ga politiet fullmakt til å utvise dem. De tidlige forbudene i nabolandene kan ha bidratt til å gjøre antallet rom som kom til Norge, relativt beskjedent.

Danmark innførte i 1875 *Lov om Tilsyn med Fremmede og Rejsende*. I lovens første paragraf andre avsnitt sto følgende presisering:

⁴³ Ilse About, konferanse Antisiganisme, høsten 2013. En metode for å fastslå reiserutene for rom er å se på barnas fødested. Av Karl Modis' åtte barn mellom 1909 og 1931 er for eksempel de fem første født i Norge eller Sverige (mellom 1909 og 1923), mens de tre siste er født i Belgia og Nederland.

Udenlandske tatere, musikanter, forevisere af dyr og andet, udøvere af kraft- og behændighedskunster og lignende personer er det, for så vidt de vil søge erhverv ved omvandring, ikke tilladt at tage ophold her i landet.⁴⁴

Til tross for at loven ikke rettet seg spesifikt mot rom, men henviste til «utenlandske tatere» som en av flere grupper omreisende som var uønsket i landet, innebar den i praksis at Danmarks grenser var stengt for rom som utvandret med den andre diasporaen.

Også i Sverige var myndighetene bekymret for hva en eventuell innvandring av rom kunne medføre, både i form av press på arbeidsmarkedet og gjennom forringelse av det svenske arvematerialet.⁴⁵ Derfor innførte svenskene i 1886 *lösdriverilagen*, som ga politimyndighetene rett til å sende utenlandske løsgjengere ut av landet.⁴⁶ I 1914 innførte myndighetene en strengere lov, som nektet rom innreise i landet og eksplisitt refererte til «sigøynere» som gruppe. Som vi senere vil komme tilbake til, var det svenske innreiseforbudet en inspirasjonskilde for norske myndigheter under utformingen av den såkalte sigøyrerparagrafen i 1920-årene. Svenske myndigheter drev ved flere anledninger også statlig kartlegging av «tattare» og «zigenare», blant annet under opprettelsen av *Fattigvårdslagstiftningskommittén*, som fungerte i tidsrommet mellom 1907 og 1921, der lokale politimyndigheter ble bedt om å kartlegge gruppene og det ble innsendt i overkant av 680 svar fra ulike politidistrikter. En organisasjon som bidro til registreringen av svenske rom og reisende, var *Statens institut för rasbiologi*, som ble opprettet i Uppsala i 1922. Instituttet var også en viktig premissleverandør for steriliseringsloven som ble innført i Sverige i 1934, og for beslutningen om at staten kunne frata reisende deres barn.⁴⁷ Mens mellom 450 og 500 tatere ble sterilisert, var det bare et mindre antall rom som ble rammet av denne politikken. Engstelsen for å bli sterilisert eller fratatt barn var likevel stor også blant svenske rom.⁴⁸

En vesentlig forskjell mellom de skandinaviske landene og land

⁴⁴ Anders Enevig. *Sigøjnere i Danmark*. Fremad, København, 1969, s. 10.

⁴⁵ Sverige. Regeringskansliet. Arbetsmarknadsdepartementet. *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Ds 2014:8, s. 141 ff.

⁴⁶ Det har blitt påpekt av en rekke forskere hvordan disse tidlige lovene som *lösdriverilagen* i Sverige og *vergerådsloven* i Norge har blitt brukt i stor utstrekning mot reisende, både rom og romani, uten at gruppene nevnes eksplisitt i lovene. Se for eksempel Norma Montesino, *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historisk perspektiv*. Meddelande från Socialhögskolan (2010:2).

⁴⁷ Sverige. Regeringskansliet. Arbetsmarknadsdepartementet. *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Ds 2014:8, s. 97 ff.

⁴⁸ Sverige 2014:8, s. 99 ff.

som Frankrike og Tyskland var det høyere antallet rom i de sistnevnte. På det europeiske kontinentet var det langt flere rom som krysset landegrensene, og det gjorde det mer krevende å nekte dem adgang. Både Frankrike og Tyskland utviklet derfor avanserte metoder for å kontrollere «sigøynere», og utenlandske rom ble ansett for å være spesielt viktige å holde under oppsyn. Forskjellen på kontrollregimet i de to landene var likevel tydelig. I Tyskland ble det opprettet en politisentral med ansvar for å registrere og å holde oversikt over rom og sinti i landet, mens man i Frankrike opererte med en metode der rom ble utstyrt med legitimasjonspapirer og selv hadde ansvar for å melde seg for politiet med jevne mellomrom. Rom ble også i Tyskland utstyrt med legitimasjonspapirer, men ikke i så innviklede former som i Frankrike. Mens Frankrike desentraliserte identifikasjonen og kontrollen av «sigøynere», gikk Tyskland i motsatt retning.

I mars 1895 registrerte franske myndigheter 25 000 reisende i landet – et antall som ga næring til både politiets og en nedsatt komités bekymring for manglende overvåkning av disse individene. Det utløste en rekke debatter blant både lokale og sentrale myndigheter. Debattene dreide seg om alt fra registrering av reisende og muligheten for å kreve at reisende musikere måtte ha spesielle tillatelser, til behovet for ytterligere kontroll av «sigøynere».⁴⁹ Tolv år senere, i 1907, ble det opprettet mobile politibrigader som skulle overvåke og identifisere reisende.

De skal fotografere og identifisere så snart det ifølge loven er mulig, omreisende, nomader og sigøynere, enten de reiser alene eller som gruppe, og de skal sende fotografiene og identifikasjonsrapportene, utført etter den antropometriske metoden, til det departementet som har det generelle/overordnede kontrollansvaret.⁵⁰

Denne formen for registrering kulminerte med en lov – vedtatt 16. juli 1912 – som påla alle rom boende i Frankrike å bære et såkalt antropometrisk hefte (*carnet anthropométrique*).⁵¹ Loven gjaldt for dem som ble ansett for å være nomader, og både romanigrupper og

⁴⁹ Emmanuel Filhol og Marie-Christine Hubert, *Les tsiganes en France. Un sort à part 1939–1946*. Perrin, 2009, s. 32 ff.

⁵⁰ Sitert av Ilse About, «Underclass Gypsies : An Historical Approach on Categorisation and Exclusion in France in the Nineteenth and Twentieth Centuries», i Michael Stewart (red.) *The Gypsy 'Menace'. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Columbia University Press, New York 2012, s. 104. Antropometri, altså måling av menneskekroppens proporsjoner, har ved flere anledninger blitt brukt av «vitenskapen» for å forsøke å legitimere rasehygiene og diskriminering. Det nazistiske Tyskland var avhengig av antropometrien for å skille jøder og rom fra «ariere».

⁵¹ Ilse About har oversatt *carnet anthropométrique* til engelsk med *antropometric notebook*.

markedshandlere (såkalte forains), sirkusartister, tivolifolk og andre omreisende inngikk i denne kategorien. For nomader skulle heftet gjelde alle som ikke kunne vise til fast bopel.⁵² Det antropometriske heftet ble utstedt individuelt eller kollektivt, og kunne omfatte over 120 sider med informasjon. Det skulle blant annet inneholde bilde (tatt både fra siden og forfra) og antropometriske data som høyde, størrelse på ørene, øyefarge og fingeravtrykk. Familier fikk et felles hefte med informasjon om alle medlemmene av familien. Ved 13 års alder fikk man sitt eget hefte.

De antropometriske heftene ble innført for å registrere alle omreisende og var samtidig et viktig ledd i et strengt kontrollregime. Heftet skulle forevises det lokale politiet på hvert nye sted de omreisende kom til. Følgende begrunnelse ble gitt for en strengere kontroll av de omreisende av en sentral medarbeider i innenriksministeriet i 1914: «Siden les roulottiers⁵³ [slang for omreisende] består av en kategori av folk som er utpreget suspekter, er det i offentlighetens interesse at de forsvinner, og der har antropometrien en perfekt berettigelse.»⁵⁴

Frankrikes naboland Belgia sentraliserte på sin side kontrollen av alle utlendinger og omreisende innenfor territoriet allerede fra 1839. Belgiske myndigheters kontrollregime innebar at alle lokale myndigheter som var i kontakt med utlendinger, sendte all informasjon til *Sûreté publique* (sikkerhetspolitiet), som opprettet egne overvåkningsmapper på alle registrerte utlendingers navn.⁵⁵ Dette organet overvåket og kartla bevegelsene til utlendinger som kunne utgjøre en potensiell fare for rikets sosiale orden og moral. Det kunne dreie seg om «kriminelle, selvfølgelig, men også vagabonder, kronisk arbeidsledige, nomader, prostituerte og deres bakmenn og sosiale agitatorer».⁵⁶ I tillegg til anarkistisk orienterte personer eller grupper ble disse gruppene fulgt nøye av sikkerhetspolitiet. Rom ble betraktet som tilhørende flere av disse gruppene, i første rekke nomader og vagabonder. Individuer stemplet av politiet som profesjonelle vagabonder, farlige tiggere eller revolusjonære risikerte utvisning fra landet eller internering i *Colonies de Bienfaisance de l'État* (Statens velgjørenhetskolonier).⁵⁷

⁵² Emmanuel Filhol, *Le contrôle des Tsiganes en France (1912–1969)*. Karthala, Paris, 2013, s. 60.

⁵³ *Roulottiers* kommer av det franske ordet *roulotte*, som betyr vogn eller kjerre (i dagens ordbøker er det oversatt med campingvogn). Direkte oversatt til norsk vil altså ordet bety husvognbeboer, eller kjerreboer. Men ordet har også en annen betydning på fransk, nemlig tyv.

⁵⁴ M. Hennequin i *Revue pénitentiaire et de droit pénal*, 1914, s. 824. Sitert av Emmanuel Filhol. *Le contrôle des Tsiganes en France (1912–1969)*. Karthala, Paris, 2013, s. 73.

⁵⁵ AGR et Archives de l'État dans les Provinces. Jalons de recherche. *Les dossiers individuels des étrangers produits par la Sûreté publique (Police des étrangers) (1835–1943)*, s. 3.

⁵⁶ Strubbe, Filip, *Passer la frontière : l'administration des étrangers en Belgique (1832–1952)*, Catalogue de l'exposition éponyme aux Archives générales du Royaume à Bruxelles, Bruxelles, 2009, s. 11.

⁵⁷ Monique Heddebaut, *La déportation des Tsiganes de la « zone rattachée » à Bruxelles pendant la Seconde Guerre mondiale. Le convoi Z du 15 janvier 1944*, Université Sciences humaines et sociales. Charles de Gaulle – Lille III. Master Sciences historiques. Année universitaire : 2012–2013, s. 24. Det fantes også egne kolonier for å avskaffe tiggere – kalt *Colonies pour la répression de la Mendicité* (Kolonier for å avskaffe/bekjempe tiggeriet/tigging). Archives d'État en Belgique. Inventaire des archives de la société de bienfaisance de Bruxelles: colonies de mendiants de Wortel et Merxplas, N°s 1-245 / A. Cosemans, s. 7.

På samme måte som i Frankrike ble rom i Belgia altså primært rammet av en politikk som rettet seg mot et bredt spekter av «utlendinger», omreisende grupper og individer som på ulike måter ble betraktet som suspekter, kriminelle og sosialt unyttige. Rom ble i utgangspunktet ikke utpekt eksplisitt bare i kraft av å være rom, men i kraft av å tilhøre en suspekt sosial kategori som ikke passet inn i den moderne nasjonalstaten, og som derfor måtte overvåkes og kontrolleres.

Til forskjell fra Frankrike innførte belgiske myndigheter og sikkerhetspolitiet spesielle regler for identifikasjon av utlendinger først i 1933, i form av såkalte veibrev (*feuille de route*). Veibrevet måtte fremvises på forespørsel og fornyes hver tredje måned.⁵⁸

I likhet med det antropometriske heftet i Frankrike var det belgiske veibrevet en strategi for å kontrollere, registrere og identifisere rom. Det var likevel en vesentlig forskjell på det omfangsrike franske antropometriske heftet og den ene siden med informasjon som ble utstedt i Belgia. For «sigøyerne» med uavklart nasjonalitet, som de norske rom ble ansett for å være, kunne dette legitimasjonspapiret paradoksalt nok kanskje gi en viss grad av trygghet og tilhørighet.

Mens rom i Frankrike og Belgia under andre halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet altså ble rammet av en politikk som primært var rettet mot omreisende personer og utlendinger i bredere forstand, rettet politikken i Tyskland seg mer eksplisitt og direkte mot «sigøyerne» som gruppe. I Tyskland kan vi derfor tydeligere enn i Frankrike og Belgia tale om utviklingen av en «sigøyerpolitikk» allerede fra slutten av 1880-årene. Under rikskansler Otto von Bismarck ble «sigøyerne» behandlet som et ordenspolitisk problem. Utenlandske rom skulle utvises og nektes adgang til riket, mens «innenlandske sigøynere» i utgangspunktet skulle assimileres inn i det tyske samfunnet.⁵⁹ Bayern innførte i 1885 en streng kontroll av gruppen, og i 1889 opprettet bayersk politi en egen avdeling kalt *Münchner Nachrichtendienst im Bezug auf die Zigeuner* (Münchens etterretnings-tjeneste angående sigøynere), senere omdøpt til *Zentrale zur Bekämpfung*

⁵⁸ Emmanuel Filhol og Marie-Christine Hubert, *Les Tsiganes en France. Un sort à part 1939–1946*. Perrin, 2009, s. 285.

⁵⁹ Chalak Kaveh, Naziregimets sigøyerpolitikk i Tyskland 1933–1945. HL-senterets skriftserie nr. 19, 2014, s. 10.



Eksempel på et belgisk veibrev av 24. september 1936. Marie Karoli var Joseph Karoli og Elisabeth Warshas eldste datter, født i Kristiania 22. april 1913. I sikkerhetspolitiets overvåkningsmapper ligger det en rekke slike veibrev. I veibrevet er det blant annet skrevet at hun skal forlate belgisk territorium «dans le délai prescrit» (innen pålagt frist), og at det er strengt forbudt for innehaveren av brevet eller dennes familie å slå seg sammen med andre grupper av nomader.⁶⁰

des Zigeunerunwesens (Sentralen for bekjempelse av sigøynervesenet), ofte forkortet til *Zigeunerzentrale* (Sigøynersentralen).⁶¹ Lokale myndigheter og gendarmeriet ble beordret til å overføre all informasjon til

⁶⁰ AGR, PdE, 7.042.181.

⁶¹ Kaveh, 2014, s. 10.

denne etterretningssentralen, som skulle samle all informasjon om rom på ett sted for videre registrering og systematisering.⁶²

Institusjonens registre ble i 1905 utgitt i bokform av sentralens leder, Alfred Dillmann, med tittelen *Zigeunerbuch*. Boken var ment til bruk for offentlig ansatte og ble trykket opp i 7000 eksemplarer. Til tross for at flere i Sigøynersentralen ønsket at organisasjonen skulle være landsomfattende, ble forslaget avslått av kostnadshensyn og fordi Alfred Dillmann i *Zigeunerbuch* benyttet seg av en sosiologisk definisjon av «sigøyrer» som omfattet både «sigøynere» og «sigøyrerlignende personer». Flere lokale politimestere fryktet at en slik definisjon ville være for bred, og at «ærlige» reisende og håndverkere ville bli rammet.⁶³ I 1911 og 1925 avholdt tyske politimyndigheter landsomfattende konferanser hvor de diskuterte en «effektiv bekjempelse av sigøyrerplagen». Fra 1927 skulle sigøyrernes legitimasjonspapirer i likhet med de antropometriske heftene i Frankrike også inneholde bilde og fingeravtrykk.⁶⁴ Den tyske «sigøyrerpolitikken» som ble initiert under det tyske keiserriket, ble altså videreført og videreutviklet under Weimar-republikken. Flere trekk ved denne politikken ble også ført videre inn i de første årene etter nazistenes maktovertakelse. Den tyske «sigøyrerpolitikken» kom dessuten til å bli en inspirasjonskilde for sentrale norske aktører under utformingen av en norsk politikk overfor gruppen.

I Spania, et av de andre landene norske rom ved flere anledninger søkte seg til i løpet av den undersøkte perioden, førte de forskjellige regionene ulik politikk overfor gruppen. Ulike regioner hadde ulike assimileringstiltak og ulike bestemmelser vedrørende bosetting og opphold.⁶⁵ I Spania var det likevel likhet for loven, og ingen spesielle forordninger eller stigmatiserende lover rettet mot «sigøynere».⁶⁶ De urolige politiske tidene med den spanske borgerkrigen (1936–1939) og fascistenes maktovertakelse gjorde imidlertid Spania gradvis mindre attraktivt som mål for rom. Selv om norske rom reiste mellom Spania og Skandinavia, er det lite i de undersøkte arkivene som tyder på at de oppholdt seg i Spania i lengre perioder. Som vi skal se senere i

⁶² Leo Lucassen. 'Harmful Tramps': Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700–1945 i Lucassen, Willems and Cottaar. *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. Palgrave, 1998, s. 86.

⁶³ Lucassen 1998, s. 87.

⁶⁴ Maria Rosvoll og Natasha Bielenberg. *Antisiganisme, stereotypier og diskriminering av rom*. HL-senterets skriftserienr. 14, Oslo 2012, s. 33. Se også Kaveh 2014, s. 11.

⁶⁵ François de Vaux de Foletier, *Le monde des Tsiganes*, Berger-Levrault, 1983.

⁶⁶ Bernard Leblon, *Les gitans d'Espagne*, PUF, 1985, s. 100.

kapittelet, førte også utviklingen i Frankrike og Belgia til at det i løpet av 1900-tallet ble umulig for norske rom å reise til Spania.

ØKENDE KONTROLLBEHOV OG ET MISLYKKET FORSØK PÅ INTERNASJONALT SAMARBEID

Parallelt med utformingen av lover, avvisningsparagrafer og generelle politiske tiltak rettet mot rom i Europa oppsto også en frykt i de enkelte land for ikke å føre en streng nok politikk i forhold til nabolandene. De ulike lands myndigheter fulgte derfor nøye med på lovgivningen rettet mot «sigøynere» i andre europeiske land. Norske myndigheter fikk rapporter fra utenriksstasjonene i både Tyskland og Frankrike om landenes bekjempelse av «sigøynervæsenet» (for Tyskland rundt 1907) og «omstreifervæsenet» (for Frankrike i 1912). Det er interessant at utenriksstasjonene var klar over forskjellen i politikken, og derfor delte den opp i nettopp bekjempelse av «sigøynervæsenet» og «omstreifervæsenet». Det er også interessant at endringer i lover og forordninger i Frankrike og Tyskland umiddelbart ble rapportert til Norge. Et særlig blick var primært rettet mot Tyskland og de skandinaviske landene ved utformingen av en norsk «sigøynerspolitikk», noe vi vil komme tilbake til i kapittel 3.⁶⁷ I Belgia så man først og fremst over grensen til Tyskland og Frankrike, landene med høyest antall rom som potensielt kunne komme over grensen. Da Frankrike i 1908 hadde et lovforslag til høring for å forby løsgjengeri (*vagabondage*), sendte den belgiske utenriksministeren, Julien Davignon⁶⁸, derfor et bekymret brev til justisminister Jules Renkin. I brevet understreket han at det franske lovforslagets formulering «[s]endes i retning deres fastslåtte eller antatte hjemland ...», var tilnærmet ensbetydende «med vilje å dra inn i et naboland»⁶⁹. Nabolandet kunne være Belgia, og justisministeren måtte være forberedt på at en innstramning i lovgivningen i Frankrike ville gjøre Belgia til et alternativt mål for rom.

En av årsakene til myndighetenes økende bekymring for utilstrekkelig grensekontroll og tilreisende romgrupper var at rom

⁶⁷ RA/S-2259/Dr/L510/0003. Tyskland-Norge. Legasjon Berlin. Meddelelse om den preussiske Innenriksministers forordninger ang. sigøynere og tvangsoppdragelse av deres barn. Korrespondansen fra utenriksstasjonene er fra 1907 og senere for Tyskland og i forbindelse med innføringen av loven av 1912 i Frankrike.

⁶⁸ Det konservative belgiske katolikkpartiet *Fédération des Cercles catholiques et des Associations conservatrices* (*Verbond van Katholieke Kringen en der Conservatieve Vereniging*) ble stiftet i 1884 og styrte med flertall i Belgia fram til første verdenskrig. Begge statsrådene omtalt her representerte partiet.

⁶⁹ AGR, PdE, 995. Brev fra utenriksministeren til justisministeren i Belgia, 18. januar 1908.

ble oppfattet som kriminelle. Lucassen fremhever på sin side et annet viktig aspekt ved synet på rom som suspekter og ønsket om å stoppe dem før de fikk krysset grensen: De ulike landenes myndigheter fryktet å sitte igjen med et sosialt eller økonomisk ansvar for gruppen når de først hadde tillatt dem å krysse grensen. Han illustrerer dette poenget ved å vise til de tyske delstatenes *Heimatrecht*, som sikret statsborgere rett til å bosette seg i en kommune og å returnere til sine respektive kommuner også etter lengre tids fravær, og som blant annet innebar rett til fattighjelp. Det kommunale politiet jobbet derfor hardt for å utvise omreisende og utlendinger uten *Heimatrecht*, for å sikre seg mot at de krevde rettigheter i kommunen. Samtidig var det vanskelig å utvise individer dersom man ikke kunne fastslå hvor de hørte til, et problem som ofte ble forsterket av at de omreisende med vilje skjulte sin identitet. Det medførte at politiet enten dumpet dem i nabokommunen eller ble sittende igjen uten makt til å bli kvitt gruppen.⁷⁰ Frykten for å bli sittende med det økonomiske ansvaret for grupper av omreisende var altså en av grunnene til at politiet på lokalt plan i første rekke tok sikte på å nekte dem adgang ved grensen – et argument som i høyeste grad også gjorde seg gjeldende på internasjonalt nivå.

For å fremme det overnasjonale samarbeidet om kontroll av rom på tvers av landegrensene og for å verne sitt eget territorium mot tilreisende romgrupper uten definert nasjonal tilhørighet tok sveitsiske myndigheter initiativ til en internasjonal konferanse om «sigøynerspørsmålet» i 1908. Med sin sentrale beliggenhet og grenser til flere land med betydelige antall rom er det ikke overraskende at nettopp Sveits tok dette initiativet. Et av problemene i forberedelse med konferansen var Sveits' ønske om en internasjonal avtale som avklarte «sigøynernes» statsborgerskap, der rom skulle innrømmes statsborgerskap i de landene de hadde fått legitimasjonspapirer i. Slik situasjonen var, ble rom jaget fra land til land og regnet som utlendinger og som den fundamentale motsetningen til nasjonale statsborgere i alle land de kom til. Konferansen fant imidlertid aldri sted, ettersom ingen

⁷⁰ Leo Lucassen, 1998, s. 80.

av landene som ble invitert, var villig til å anerkjenne grupper av «sigøynere» som fullverdige medlemmer av sitt nasjonale fellesskap.⁷¹

Presset på myndighetene for å inngå bilaterale og internasjonale avtaler vedrørende kontrollen av rom kom i stor grad fra politiet. Roms stadige kryssing av grenser og det mislykkede forsøket på internasjonalt samarbeid utløste konkrete initiativer fra politiet i flere europeiske land, med sikte på å koordinere kontrollen av rom på internasjonalt nivå. I det følgende vil vi derfor se nærmere på politiets overnasjonale samarbeid vedrørende rom gjennom den internasjonale politikommisjonen.

DEN INTERNASJONALE POLITIKOMMISSJONEN

Die Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission (Den internasjonale politikommisjonen, IKPK), forløperen til dagens Interpol, ble opprettet i Wien i 1923 og hadde internasjonalt kriminalitetsforebyggende arbeid som mål. Mellom 1923 og 1938 hadde kommisjonen fjorten møter i ulike europeiske land, og den arbeidet systematisk med å utvikle en organisasjonsstruktur.⁷²

IKPK var det første internasjonale samarbeidet for å registrere og kontrollere «sigøynere» som virkelig ble gjennomført. Raskt ble «*Bekämpfung der Zigeunerplage*» (bekjempelse av sigøyrerplagen) satt på dagsordenen.⁷³ På et møte i Roma i 1932 ble det opprettet en internasjonal «sigøynersentral» basert i Wien, hvor den utvekslede informasjonen om rom skulle sentraliseres. I 1934 ble det nedsatt en permanent komité som skulle støtte «sigøynersentralen» og studere hvordan «sigøynere» best kunne bekjempes.⁷⁴

I de enstemmig godkjente referatene fra IKPKs årlige konferanser kommer «sigøyrerspørsmålets» sentrale stilling tydelig fram. Et referat fra organisasjonens møte i Wien listet opp en rekke institusjoner som skulle ha sitt sete der: Ved siden av internasjonale sentraler for å bekjempe penge-, sjekk-, verdipapir- og passforfalskning og et kontor for den internasjonale politiradiotjenesten,

⁷¹ About 2012, s. 105.

⁷² Mathieu Deflem, «The logic of Nazification: The case of the International Criminal Police Commission ('Interpol')». *International Journal of Comparative Sociology* 43 (1), 2002, s. 21–44.

⁷³ Thomas Huonker og Regula Ludi, 2009, *Roms, sinti et yéniches. La «politique tsigane» suisse à l'époque du national-socialisme*. Cahiers libres Editions Page deux, Lausanne, s. 48.

⁷⁴ Huonker og Ludi, 2009, s. 49 ff.

referertes det også til «Den internasjonale central som skal opprettes for bekjempelse av sigøineruvesenet».⁷⁵ Huonker og Ludi har fremhevet at IKPK var fundert på rasistiske prinsipper, og at organisasjonen bidro til å radikalisere medlemslandenes politikk overfor «sigøynere» og til å presse fram bilaterale avtaler om utlevering av utenlandske rom og innføring av innreiseforbud. Alle medlemslandene i IKPK arbeidet, ifølge Huonker og Ludi, for å nekte utenlandske rom innreise og for effektivt å kunne utvise rom som klarte å krysse grensen. De understreker videre at den nomadiske livsformen ble stigmatisert, og at denne stigmatiseringen ble blandet med en kriminalisering av rom, som ikke møtte protester fra noen av medlemslandene.⁷⁶ Klisjeen om den kriminelle «sigøyneren» var altså et bærende premiss for myndighetsutøvelsen i de fleste av IKPKs medlemsland.

Ifølge Deflem ble IKPK infiltrert og nazifisert fra 1935. Nazistiske ledere deltok for første gang på IKPKs 11. møte i København i 1935.⁷⁷ Hovedsetet forble i Wien, og enkelte land trakk seg etter hvert fra det internasjonale politisamarbeidet. Norge forble imidlertid medlem gjennom hele den tyske okkupasjonen. Oslos politimester Kristian Welhaven var Norges representant før krigen og – i en periode – viseformann i IKPK. Han uttalte 6. april 1940 at norsk medlemskap burde opprettholdes til tross for krigen, «ettersom virksomheten er helt upolitisk».⁷⁸ I 1940 ble organisasjonen direkte underlagt SS, og det går en direkte linje både teknisk, organisatorisk og personalmessig fra *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) til IKPK.⁷⁹ I 1941 flyttet hovedsetet fra Wien til Berlin, og «organisasjonens sentrale ledere i krigsårene var de høyeste tyske politisjefene, først Reinhardt Heydrich, senere Ernst Kaltenbrunner».⁸⁰ Norsk politis holdning til «sigøynerspørsmålet» i IKPK før krigen vil bli behandlet i kapittel 3.

⁷⁵ SA, Politidepartementets arkiv, S 2978/Ee/L0020. Den internasjonale kriminalkommisjonen.

⁷⁶ Huonker og Ludi 2009, s. 48 ff. Deflem 2002, s. 22.

⁷⁸ SA, Politidepartementets arkiv, S 2978/Ee/L0020. Den internasjonale kriminalkommisjonen.

⁷⁹ RSHA ble opprettet i 1939 for en optimal koordinering av det tyske rikets repressive styrker. Se Nicolas Schwaller. «On Board towards Death»: the Destruction of the Norwegian Jewish People (1940–1945). In *Revue d'Histoire Nordique*, no. 17, s. 31.

⁸⁰ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*. Aschehoug, Oslo, 1987, s. 66. Huonker og Ludi, 2009, s. 51.

BILATERALE AVTALER

Den stadige kryssingen av landegrensene skapte irritasjon både blant nasjonale og lokale myndigheter, politi og grensekontrollører. Alternativet til det sveitsiske forslaget om en internasjonal avtale var bilaterale avtaler og samarbeidsprosjekter. Som vi vil komme nærmere inn på, var disse avtalene mer eller mindre formelle og offentlige, og i enkelte tilfeller var de heller ikke i overensstemmelse med gjeldende internasjonal lov.⁸¹ Målet for avtalene var å hindre grensekryssingen, og sikre at mottakerlandet på forhånd aksepterte å ta imot gruppen før den ble sendt over grensen.

Et brev mellom to høytstående franske politikere fra 1929 illustrerer argumentasjonen på ministernivå. Roms reising mellom Frankrike og nabolandene ble oppfattet som et så stort problem av den franske innenriksministeren, André Tardieu⁸² at han i 1929 skrev et utførlig brev til sin kollega i regjeringen, utenriksminister Aristide Briand, der han i klartekst ga uttrykk for sin irritasjon:

[D]et er forståelig at alle stater ønsker å bli kvitt disse individene av uklar nasjonalitet som frivillig lever under de verst tenkelige hygieniske forhold, som ikke har noe arbeid og heller ikke ønsker regulært arbeid, og som nesten alltid stjeler når de passerer.⁸³

Vi ser her at André Tardieu ramser opp flere av de klassiske stereotypene om rom: De var urenlige, av ubestemmelig nasjonalitet, nektet å arbeide og levde som kriminelle hvor enn de kom. Målet med brevet var å få presset gjennom en avtale som tillot grensemyndighetene å nekte utenlandske «sigøynere» innreise til Frankrike, med mindre de hadde gyldig oppholdstillatelse i landet eller var på vei til sitt hjemland. Hvis det siste var tilfellet, var det viktig at de hadde gyldige legitimasjonspapirer fra hjemlandet. Ministeren understreket at fransk politi og gendarmeri kontinuerlig arbeidet med dette som mål, men at det var umulig så lenge rom ble «jaget av utenlandsk politi – også av belgisk politi – som fører dem, ofte om natten, over grense-

⁸¹ Ilsen About, presentasjon konferansen *Antiziganism – What's in a word?*, Uppsala, 23.–25. oktober 2013.

⁸² Representant for sentrum-høyrepartiet *Alliance démocratique*.

⁸³ AGR, PdE, I417-1003, Brev fra den franske innenriksministeren til den franske utenriksministeren, 30.1.1929. Det er verdt å merke seg at dette brevet er lagret/arkivert hos det belgiske sikkerhetspolitiet i en mappe omhandlende «sigøynepolitikk».

overganger som er vanskelige å kontrollere, slik at bandene lykkes i å komme forbi våre kontrollposter».⁸⁴

Den franske innenriksministeren ramset opp flere årsaker til at utenlandske rom måtte nektes adgang til landet: De var en fare for rikets sikkerhet, bidro til å ødelegge eiendom og påførte fremfor alt både lokale og sentrale myndigheter økonomiske utgifter gjennom sin blotte tilstedeværelse. Vi ser her hvordan Lucassens økonomiske argument gjorde seg gjeldende også i Frankrikes tilfelle. I innenriksminister Tardieus brev nevnes norske rom eksplisitt i denne sammenheng:

Som en følge av at vi uteskorterte en bande av nomader ved grensen i Nord, de fleste norske [...] som dro tilbake til Norge, måtte mitt fylke tilbakebetale 1770 franc for utgifter til forskjellige kommuner.⁸⁵

Tardieu håpet at han og Briand sammen ville få i stand en avtale, men var ikke spesielt optimistisk fordi:

Det er forresten meget sjelden det fører frem å gripe inn diplomatisk på denne måten. Nasjonaliteten til de individene som utgjør disse bandene, kan uhyre sjelden fastslås med sikkerhet, men deres etniske særtrekk knytter dem som oftest til folkegrupper i Øst-Europa. Imidlertid har mange av dem mistet sin opprinnelige nasjonalitet fordi de ustanselig har vært på reise gjennom Europa. Noen har fått ny nasjonalitet ut fra hvor de tilfeldigvis er blitt født. Nesten alle er egentlig «heimatlos», og deres identitet er desto vanskeligere å fastslå fordi de er blitt dømt og utvist i alle land under de forskjelligste navn og av de forskjelligste grunner. De prøver derfor alltid å skjule sin identitet ved å vise frem falske legitimasjonspapirer.⁸⁶

Initiativet til den franske innenriksministeren må ha forblitt resultatløst, ettersom han i 1930 sendte et rundskriv til prefektene⁸⁷ for å minne om hvilke legitimasjonspapirer som måtte være i orden for at rom kunne krysse fransk territorium på vei til sine hjemland: et kollektivt og individuelt pass som med sikkerhet fastslo nasjonaliteten.⁸⁸

⁸⁴ AGR, PdE, I417-1003, Brev fra den franske innenriksministeren til den franske utenriksministeren, 30.1.1929.

⁸⁵ AGR, PdE, I417-1003, Brev fra den franske innenriksministeren til den franske utenriksministeren, 30.1.1929.

⁸⁶ AGR, PdE, I417-1003, Brev fra den franske innenriksministeren til den franske utenriksministeren, 30.1.1929. «Heimatlos» kan oversettes med *statsløs* eller det vi i dag ville kalle papirløs, det vil si en person uten statlig tilknytning derav uten gyldige legitimasjonspapirer.

⁸⁷ En fransk prefekt tilsvarer en norsk fylkesmann.

⁸⁸ Heddebaut 2013, s. 25.

Den forholdsvis store franske rombefolkningen kan ha bidratt til at franske myndigheter hadde vanskeligheter med å inngå bilaterale avtaler vedrørende minoriteten. At belgiske myndigheter for eksempel fryktet «bandene» som potensielt kunne krysse grensen fra Frankrike, var tydelig både i korrespondansen i 1908 og gjennom den videre oppmerksomheten belgisk sikkerhetspoliti viet Frankrikes politikk overfor rom. Belgia, med en relativt liten rombefolkning, klarte på sin side allerede i 1926 å få i stand en bilateral avtale med Tyskland. Avtalen innebar at ingen rom skulle sendes til Belgia uten at myndighetene på forhånd hadde gitt sin tillatelse. Senere fikk man også til en liknende avtale med Luxemburg (1932), mens forhandlingene med nederlandske myndigheter strandet i 1932.⁸⁹

Norske rom, med sine norske legitimasjonspapirer, ble fram til begynnelsen av 1930-årene sett på som «utenlandske sigøynere», og var dermed uønsket både i Frankrike og Belgia. Samtidig som de hadde norske pass, var det imidlertid ikke sjelden at de også hadde fått tildelt franske antropometriske hefter og/eller belgiske legitimasjonspapirer. Selv med legitimasjonspapirene i orden ble alle utenlandske rom fortsatt sett på som et stort problem, og den franske innenriksministeren sendte flere rundskriv for å minne lokale grensemyndigheter om at det kun var franske «nomader» som kunne slippes inn i landet.⁹⁰ I 1931 utarbeidet Frankrike og Belgia en avtale vedrørende roms kryssing av grensen mellom de to landene. Norske rom var sentrale brikker i det diplomatiske spillet rundt avtalen, kjent som Ordningen i Feignies.

ORDNINGEN I FEIGNIES: EN SKJEBNESVANGER AVTALE

Ministernes bestrebelser til tross, høsten 1931 tilspisset det seg mellom de to landene på grunn av et følge med flere norske rom. De norske familiene Karoli, Josef, Zikali, Modis og Modeste ble sammen med i hovedsak de franske familiene Gorgan, Corret, Colombus og Landauer sendt fram og tilbake over grensen mellom de to landene,

⁸⁹ *Le Soir* 11.1.1938.

⁹⁰ Heddebault 2013, s. 25.



Elisabeth Warsha (Josef Karolis ektefelle) med barna fra venstre Marie, Polikarp, Charles, Regina (?) og Zolo (?). Bildet er tatt i 1922 før registrering og kontroll av rom for alvor ble satt på den internasjonale dagsordenen.⁹¹

ettersom grensevaktene på begge sidene av grensen nektet å slippe dem inn. Det oppsto så kraftig uenighet mellom franske og belgiske grensemyndigheter at det nesten ledet til slåsskamp mellom de to landenes grensevakter.⁹² Etter å ha blitt nektet adgang i begge land fikk gruppen til slutt slå seg ned i nærheten av den lille franske byen Feignies. Denne fire måneder lange diplomatiske feiden fikk massiv mediedekning, og endte med en avtale mellom de to landenes myndigheter.⁹³

Avtalen refereres til i arkivene som *Arrangement de Feignies* 13.11.1931 (Ordningen i Feignies av 13. november 1931) og ble inngått mellom høytstående representanter for politimyndighetene i Frankrike og Belgia, deriblant den ledende belgiske byråkraten i sikkerhetspolitiet, Robert de Foy.⁹⁴ Avtalen innebar at det fra 1931 ikke skulle foretas noen tilbakesending av «nomader» uten at

⁹¹ AGR, PdE, 1.234.742 bis.

⁹² Ilse About, *Unwanted «gypsies». The restriction of cross-border mobility and the stigmatisation of Romani families in Interwar Western-Europe*, i *Quaderni Storici* 146/a. XLIX, nr. 2, Agosto 2014, s. 510.

⁹³ About 2014, s. 510. Heddebault 2013, s. 25.

⁹⁴ Robert de Foy (1893–1960) var belgisk jurist som arbeidet store deler av livet innenfor sikkerhetspolitiet i Belgia. Han var justisminister under krigen. Det kan være verdt å merke seg at Robert de Foy ved flere anledninger hadde befatning med norske rom, senest da han forsøkte å forhandle med tyske myndigheter og å bremse deportasjonen av rom fra Belgia i 1943–1944 (se kap. 5).

mottakerlandet hadde gitt klarsignal om at det var villig til å ta dem imot. Viste det seg at «nomadene» hadde en nasjonalitet som gjorde det nødvendig å reise gjennom Frankrike eller Belgia, skulle dette i utgangspunktet tillates. Hva angikk bestemmelsen av individenes nasjonalitet, kan følgende være verdt å merke seg:

I henhold til de forannevnte ordningene skal kvinnen, enten hun er lovlig gift eller elskerinne, og barna som er mindreårige, enten de er født i eller utenfor ekteskap, anses for å være av samme nasjonalitet som familiens overhode. Situasjonen til voksne barn bestemmes av deres nasjonalitet.⁹⁵

Det innebar i praksis, slik About understreker, at en kvinne eller et barn kunne miste og få tildelt nytt statsborgerskap etter en avgjørelse tatt av en grensekontrollør. Som følge av ordningen fikk halve gruppen opphold i Frankrike (31 personer), mens den andre halvparten skulle oppholde seg i Belgia (29 personer). De norske familiene ble værende i Belgia, mens de øvrige familiene (Gorgan, Corret, Colombus og Landauer) ble sendt til Frankrike.

Det er vanskelig å fastslå hva som gjorde at de norske rom fikk bli i Belgia. Frans Josef, som var et av barna i gruppen, hevdet i sitt vitnesbyrd etter krigen at det fantes en ordning som gikk ut på at Frankrike skulle ta imot rom fra Sør-Europa, mens Belgia skulle ta imot rom fra de nordiske landene.⁹⁶ Det kan virke sannsynlig om vi legger familienes nasjonalitet til grunn. Muligens ble det bestemt at nordmennene skulle bli i Belgia ettersom den norske familien Karoli allerede var blitt utvist fra Frankrike i 1925.⁹⁷ Av familiene som ble sendt til Frankrike, var de fleste oppført med fransk statsborgerskap, og det underbygger argumentasjonen ovenfor. Unntaket var familien Corret, som var oppført med belgisk statsborgerskap. Det var videre notert at far i familien, Ernest Corret, var blitt utvist fra Frankrike 25. mai 1909. Det fremstår som uforståelig at en belgisk familie, tidligere utvist fra Frankrike, skulle forvises tilbake til landet de var utvist fra gjennom denne avtalen. I det hele tatt kan

⁹⁵ Sitert i About 2014, s. 515.

⁹⁶ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 35.

⁹⁷ I dokumentet kalt Arrangement de Feignies står det at Josef Karoli og Elisabeth Warsha med syv av barna hadde blitt utvist fra Frankrike 28.8.1925. AGR, PdE, I417 og 995, Arrangement de Feignies du 13.11.31.

bestemmelsene om hvilke familier som ble utvist til hvilket land, virke noe vilkårlige. Flere av familiemedlemmene i de forskjellige familiene kom også til å trosse avtalen og illegalt fortsette å reise mellom de to landene fram til krigen.

Uavhengig av avtalens vilkårlighet og gyldighet skulle Ordningen i Feignies senere få alvorlige konsekvenser for de involverte familiene. Et av resultatene av den bilaterale avtalen var at den på kort sikt reduserte bevegelsesfriheten til de norske rom ytterligere. På første side i overvåkningsmappene til mange av de norske rom i Belgia refereres det direkte til avtalen. I Josef Karolis mappe står for eksempel følgende informasjon: «KAROLI, Joseph, født 21. mars 1890 i Oslo (Norge) kan ikke bli sendt tilbake til fransk territorium (se mappe 76 C 3-Arrangement de Feignies av 13. november 1931)». Avtalen medførte altså at familiene Josef, Karoli, Modis og Modeste ikke hadde lov til å forlate Belgia for å reise til Frankrike.⁹⁸ Vi vil senere se at det blant de norske romfamiliene som ble omfattet av avtalen, var et betydelig flertall som ble deportert sammen med belgiske rom til Auschwitz-Birkenau under krigen. De tre familiene Karoli, Modis og Zikali, og den ene grenen av Josef-familien (Karl Josefs familie) ble alle rammet hardt da deportasjonene begynte.

Til tross for at Frankrike i utgangspunktet fra 1931 var forbudt område for de norske romfamiliene, var det stadig reising fram og tilbake over grensen. Hele den ene grenen av familien Josef (Czardas Josefs familie), som i likhet med øvrige norske rom var nektet kryssing av den franske grensen, befant seg likevel i Frankrike under andre verdenskrig. De unngikk dermed å bli deportert til Auschwitz, men ble i stedet internert i det franske leirsystemet.

En mer umiddelbar konsekvens av avtalen var at de norske familiene ble mer synlige, både på grunn av mediedekningen og fordi politiet hadde fått en bedre oversikt over familiesammensetningen og hvor de befant seg. Den større synligheten og den stadige forfølgelsen og overvåkningen fra politiet gjorde dagliglivet vanskelig for de norske rom, og det bidro til utviklingen av ulike motstrategier i møtet med myndighetene.

⁹⁸ Ordningen i Feignies omhandlet følgende nordmenn: Josef Karoli og Elisabeth Warsha samt barna (Maria Caroline, Karl Josef, Polikarp, Regina Elisabeth, Zolo, Chugurka, Stevo, Galia og Milosch). Carl Modis (Modest), hans kone Rosa Maria Zuner og barna (Ellen, Valdemar, Torval/Thorvald, Clara, Jeanne Marie, Wilhelmine og Sophie), Czardas Josef og hans kone Dika Jeanne med barna Frans, Josephine, Charles og Marie Josephine, og til sist Dika Zikali og barna Belo Josef og Maria Hélène Chikali (Zikali).



Czardas Josef og Dika Jeanne (også kalt Jeanne Dika) ble begge født i Norge i henholdsvis 1894 og 1898. Det ble i 1931 bestemt at de og deres fire barn skulle bosette seg i Belgia. Senere kom de til å trosse avtalen mellom belgiske og franske myndigheter og reise til Frankrike, og det gjorde at de unngikk å bli deportert under krigen.⁹⁹

SVARET PÅ INTERNASJONAL OVERVÅKNING OG LOVGIVNING

Vi har sett hvordan familien Josef ikke overholdt Ordningen i Feignies, og trosset forbudet mot å krysse den franske grensen. Hva var så de ulike romgruppenes respons på kontrollen og overvåkingen mer generelt? About skisserer flere overlevelsesstrategier. Han beskriver hvordan rom, spesielt på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, forsøkte det han kaller *control-avoidance practices*. Det dreide seg for eksempel om bruk av mange forskjellige språk, utydelighet om opprinnelsen, multiple identiteter, identitetstyveri, multiple patronymer (både for- og etternavn) og destruksjon av legitimasjonspapirer. Frans Josef berører samme tematikk når han

⁹⁹ AGR, PdE, A37.441

beskriver hvordan norske rom i 1930-årene til stadighet unngikk politiet for å slippe kontroll.

På alle mulige måter prøvde vi å stikke oss bort fra politiet [...]; vi visste aldri hva de kunne finne på. Tryggest følte vi oss ute på landet. Vi fant ut at det var best å spre oss mest mulig i Frankrike og Belgia. Det ville bli vanskeligere å finne oss da, enn om vi klumpet oss sammen på et lite område.¹⁰⁰

Sentrale dokumenter i arkivene indikerer at de norske romfamiliene Karoli, Josef, Modis og Modeste brukte flere av strategiene ovenfor. Politiet oppdaget ved flere anledninger at norske rom ikke bar egne legitimasjonspapirer. Det kunne dreie seg om et veibrev tilhørende et søsken eller en venn eller fødselsattester tilhørende andre familiemedlemmer. Det hendte også at fødselsdatoen på personer var forskjellig i ulike legitimasjonspapirer, med et slingringsmonn på et par år. Det er ikke nødvendigvis gitt at rom viste fram falske legitimasjonspapirer for å unngå kontroll, men rett og slett av praktiske hensyn. Samtidig som veibrevene skulle fornyes hver tredje måned, gikk livet sin gang med alle dagligdagse gjøremål. Det å sørge for å ha papirene i skjønneste orden ved enhver anledning kunne kreve en del planlegging. I visse tilfeller kan det derfor ha vært mest praktisk å låne et veibrev for å slippe komplikasjoner ved en tilfeldig kontroll. Dersom det ved kontroll ble oppdaget at man var i besittelse av falske eller andre familiemedlemmers legitimasjonspapirer, kunne man imidlertid bli hardt straffet. About understreker at flere av motstandsstrategiene i praksis ikke tjente sin hensikt, men snarere bidro til å øke politiets press og til å underbygge myndighetenes skepsis til deres status.¹⁰¹

¹⁰⁰Skogaas og Lilleholt 1978, s. 36.

¹⁰¹About 2012, s. 106.

PRESSET UT AV BELGIA

Vi innledet dette kapittelet med Josef Karolis brev til direktøren for sikkerhetspolitiet i Belgia i 1933, der han ga uttrykk for at det var umulig å bosette seg noe sted fordi «lokalt politi og gendarmeri tvinger oss til å forlate stedene innen 24 timer». I brevet skrev Karoli også at direktøren for sikkerhetspolitiet hadde rådet ham og familien til å bosette seg i Belgia.¹⁰² Dokumentets spesifikke datering er uklar, og det er derfor vanskelig å fastslå nøyaktig når romfamiliene ble gitt rådet om fast bosettelse. I overvåkningsmappene kommer det imidlertid tydelig fram at norske rom både før og etter avtalen i Feignies ble stoppet og undersøkt av politi og gendarmeri ved enhver anledning. Ved flere anledninger ble de også regelrett utvist fra landet, ofte med henvisning til at de forstyrret befolkningen på landsbygdene.¹⁰³ De forsøkte flere ganger å komme seg ut av landet, men det ble vanskeligere etter inngåelsen av avtalen i 1931. Noen ganger klarte de det, andre ganger ikke.

I forbindelse med Ordningen i Feignies i november 1931 ble det lagt press på norske rom om at de skulle forlate Belgia. De ble utstyrt med veibrev av åtte dagers varighet og oppfordret til å forlate landet.¹⁰⁴ Flere av nordmennene dro da også via Antwerpen til Nederland, men kom tilbake til Belgia igjen få dager senere i desember 1931. Denne gangen ble de varetektsfengslet til det vil «være administrativt mulig å utvise dem». I januar 1932 ble Josef Karoli, Oskar Josef og Josef Czardas utvist fra Belgia.¹⁰⁵ I januar 1932, altså to måneder etter avtalen, ble Josef Karoli, med venner og familie, stoppet og sendt tilbake fra Frankrike. Til politiet oppga de at de ville reise til Spania, men etter forbudet mot å krysse grensen til Frankrike viste det seg å være umulig.¹⁰⁶ Den utstrakte kontrollen av norske rom ble også intensivert etter at veibrevene ble innført.

Høsten 1933 skulle det imidlertid bli lagt så stort press på norske rom at de bestemte seg for å reise tilbake til Norge. De norske familiene ble stilt overfor et konkret valg: Enten ble de tvunget til å gi opp sin måte å leve på, eller de ble utvist fra Belgia. Robert de Foy, en av arkitektene bak planen for å få utvist norske rom, skrev i klartekst at han «foreslår å gjøre det kjent for de interesserte partene at de har frist

¹⁰² AGR, PdE, I417-1003. Brev fra Josef Karoli til direktøren for sikkerhetspolitiet i Belgia.

¹⁰³ Karl Modis ble utvist fra Belgia i juli 1931, altså før Ordningen av Feignies. AGR, PdE, 1.449.279 bis. Karl Modis. Pro justitia, datert 28.7.1931. Kristian Modeste ble utvist 30. april 1932. AGR, PdE, A32.301 bis. Kristian Josef Modeste. Håndskrevet notat datert 17.3.1932.

¹⁰⁴ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Ekspres fra Sikkerhetspolitiet til Gendarmeri i Dour, datert 14.11.1931.

¹⁰⁵ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Notat, datert 11.12.1931 og AGR, PdE, 1.638.748 bis. Joseph Kall. Pro-justitia, datert 1.8.1933.

¹⁰⁶ AGR, PdE, 1.638.748. Kall Joseph. Passage de bandes de nomades en gare d'Arlon.

til 15. januar 1934 til enten å forlate landet eller å oppgi sin nomadiske livsstil og bosette seg».¹⁰⁷ Det er nødvendig å gjengi notatet i sin helhet for å illustrere presset som ble lagt på de norske familiene.

Nomadefamiliene KAROLI og JOSEF har forpliktet seg, gjennom sin rådgiver, til å oppgi omstreiferlivet og underkaste seg disse vilkårene:

1. Å bosette seg fast på et sted i Belgia innen en måned (i en leid eller kjøpt bolig).
2. Å velge bopel der det finnes en gendarmavdeling.
3. Familiene bør bo i forskjellige kommuner.
4. Straks de har funnet seg en bopel og slått seg ned, skal de be om å bli skrevet inn i fremmedregisteret.
5. Straks de har fått en attest om at de er inn skrevet, skal de selge sine husvogner.
6. Vedtaket om å utvise dem blir ikke opphevet, men det vil ikke bli iverksatt så lenge de oppfører seg uklanderlig, og så lenge de retter seg etter påbudene ovenfor.

Siden det er umulig å bli kvitt nomadene, foreslår jeg denne rettspraksisen overfor alle som godtar disse vilkårene. Unntatt er selvsagt de nomadene som har alvorlige ting på rullebladet, og de som for tiden befinner seg i utlandet, og som skulle prøve å komme tilbake til Belgia. Identitetskontrollene som er blitt utført de siste månedene, har gjort det mulig å fastslå at det ikke finnes mer enn «100» nomader i kongeriket (da er ikke barn under 15 år medregnet).¹⁰⁸

Ettersom vi ikke vet nøyaktig når Josef Karoli sendte brevet der han ga uttrykk for at det var umulig å bosette seg noe sted, er det vanskelig å fastslå hvorvidt det var før eller etter at belgiske myndigheter stilte de ovenfor nevnte kravene. Likevel kommer det tydelig fram i brevet at de hadde fått beskjed om å bosette seg, men at dette i praksis var umulig fordi de ble jaget videre med en gang de ankom til et nytt sted. I kravene over ble de gitt en måned på å finne et egnet sted, men det lot seg åpenbart ikke gjøre i praksis. Vi kan derfor konkludere med at de norske romfamiliene ikke hadde andre valg enn å forsøke å reise nordover. Frankrike var stengt for nordmennene, og med deres norske pass var Norge eneste reelle mulighet for å slippe unna den administrative trakasseringen fra det

¹⁰⁷Sitert i About 2014, s. 522.

¹⁰⁸AGR, PdE 995, Notat angående familiene Karoli og Josef, datert 1.12.1933.

belgiske politiet og for å oppnå en mer stabil tilværelse. Eksistensen som «utenlandsk sigøyner» i Belgia ble i praksis en eksistens som fritt vilt.

I begynnelsen av januar 1934 forberedte derfor familiene Josef, Zikali, Karoli, Modest og Modis seg på å reise nordover. Hester og vogner ble solgt. Togbilletter ble kjøpt. «Utgiftene til reisen ble i hovedsak dekket av Dika Zikali, som var i besittelse av klanens midler.»¹⁰⁹ Dika Zikali, født i Kristiania i 1876, var den eldste av de 68 som bega seg nordover. Hun var mor til Oskar Josef, Josef Czardas og Karl Josef, som også var med i følget sammen med kone og barn. I tillegg til denne store familien var det tre andre familieoverhoder som bega seg nordover med hele familien: Kristian Modeste, Karl Modis og Josef Karoli. Alle familieoverhodene reiste med sine respektive koner og barn.¹¹⁰



Dika Zikalis norske pass, utstedt i Oslo 1. juli 1931, og undertegnet av Oslos politimester Kristian Welhaven.¹¹¹ Dika Zikali døde i Belgia før deportasjonen av rom til Auschwitz-Birkenau. Hennes sønner Karl Josef og Oskar Josef samt datteren Ellen Marie Zikali ble alle deportert til dødsleiren, mens Czardas Josef klarte å komme seg over til Frankrike.

¹⁰⁹ Les frais de voyage seraient supportés en majeure partie par ZIKALI, Dika, qui détiendrait le patrimoine de la tribu. AGR, PdE, 995. Note av 9.1.1934, undertegnet av Blocteur og Robert de Foy.

¹¹⁰ AGR, PdE, 995. Liste over nomader som har forsøkt å reise tilbake til Norge i januar 1934, men som ble sendt tilbake av svenske og danske myndigheter og kjørt tilbake til den belgiske grense, av tysk politi, i mars 1934.

¹¹¹ AGR, PdE, A37.438.

OPPSUMMERING

Som en følge av det økende presset mot omreisende grupper i Europa ble det stadig vanskeligere for rom både å bevege seg over landegrense og å bosette seg i et land. I flere europeiske land ble rom rammet av generell lovgivning rettet mot utlendinger, markedshandlere og andre omreisende grupper som ble oppfattet som suspekte, mens andre innførte lover og opprettet instanser som tok sikte på å «løse sigøyrerproblemet» mer spesifikt. De skandinaviske landene hadde stengt grensene gjennom lovparagrafer, og på kontinentet var det et stadig økende press for å forhindre utenlandske rom adgang og opphold. For de norske rom, som i all hovedsak befant seg i Belgia, forverret livsbetingelsene seg betydelig etter avtalen mellom franske og belgiske myndigheter i Feignies i 1931. De ble mer synlige og derfor også mer sårbare. Synligheten gjorde at myndighetene innførte det såkalte veibrevet i 1933, som måtte fornyes hver tredje måned, og det bidro til politiets intensive kontroll av gruppen. De bilaterale avtalene mellom Belgia, Tyskland og andre land gjorde også en reise til Norge betraktelig vanskeligere. Likevel ble norske rom presset ut av landet av belgisk politi i 1933, etter å ha fått et tydelig ultimatum: Finn et bosted og gi opp den nomadiske livsstilen eller bli utvist. I januar 1934 solgte de vognene og hestene, kjøpte togbilletter og bega seg nordover – til et land som gjennom de første tiårene av 1900-tallet førte en politikk overfor gruppen som hadde ett primært mål: å utvise så mange rom som mulig, for deretter å stenge rikets grenser for «sigøyrerne».

3 NORSK «SIGØYNERPOLITIKK» FRAM TIL 1934

I en omfattende artikkel i Norsk Politiblad i 1938 vurderte konstabel Ingvald Berner Eikeland status for det såkalte omstreiferproblemet i Norge.¹¹² Ifølge Eikeland var det mye arbeid som gjensto før det norske samfunnet var fritt for «omstreifere», men ett problem hadde norske myndigheter løst. Med referanse til avvisningen av norske rom i 1934 kunne han tydelig fornøyd slå fast at Norge hadde lyktes med å bli kvitt «sigøynerne»:

Sigøinerne er vi heldigvis ferdig med. [...] Det gikk forholdsvis smertefritt å kvitte sig med sigøinerne. De utgjorde en stat i staten, fordi de sjelden blandet blod med innfødte. De var jo vant til å flakke fra land til land og kunde aldrig drømme om at de skulde bli nektet innreise igjen. De flakket derfor ut, men de fant døren stengt da de vilde inn igjen.¹¹³

55

Avvisningen av norske rom på grensen mellom Tyskland og Danmark i 1934 er blitt stående som et symbol på norsk politikk overfor minoritetsgruppen, men var dette tilfellet enestående? Gjennomgangen av Sosialdepartementets, Justisdepartementets og Utenriksdepartementets arkiver forteller en helt spesiell historie om norske myndigheters politikk overfor og holdninger til rom før den endelige avvisningen i 1934. Hvordan ble minoriteten betraktet i lys av den rådende assimileringspolitikken i Norge? Kan man hevde at politikken overfor rom skilte seg fra den øvrige minoritetspolitikken? Hva var i så tilfelle årsaken til en særegen politikk rettet mot minoriteten?

En vanlig antakelse er at rom tilegnet seg norske statsborgerskap i perioden mellom 1860 og 1888. Et helt sentralt stridsspørsmål i

¹¹² Eikeland ble senere valgt til redaktør for Norsk Politiblad.

¹¹³ Norsk Politiblad, nr. 8, 1938.

norsk sammenheng har dreid seg om hvorvidt rom var berettiget statsborgerskap. I hvilken grad ble retten til statsborgerskap undersøkt av norske myndigheter? Rammet fremmedloven av 1927 rom med norsk statsborgerrett, eller rettet politikken seg mot rom som norske myndigheter hevdet ikke hadde norsk statsborgerrett? Ble det fra politiets eller Justisdepartementets side argumentert for hvorfor en bestemt minoritetsgruppe utfordret den rådende samfunnsnormen i så stor grad at de ikke var ønsket innenfor riket?

Det å utvise en bestemt minoritetsgruppe måtte nødvendigvis få konsekvenser for andre nasjoner. Det gjaldt særlig for norske rom, ettersom gruppen ble nektet statsborgerskap i de fleste land i Europa. I hvilken grad skapte den norske politikken rettet mot rom diplomatiske problemer med andre land, og på hvilken måte ble disse problemene forsøkt løst?

ROM I LYS AV NORSK MINORITETSPOLITIKK

Assimilasjonspolitikken, som oftest omtalt som fornorskingspolitikk, er blitt stående som den dominerende linjen i norske myndigheters minoritetspolitikk fra 1850-årene og fram til 1980-årene. Den prinsipielle målsettingen var å «fornorske» minoritetene gjennom språket, og på lengre sikt å fjerne alle deres etniske og særkulturelle trekk.

Norske myndigheters politikk overfor rom var imidlertid basert på en annen tilnærming enn assimilering eller fornorsking. Politikken fremtrer tydeligst hvis den betraktes i lys av det som i samtiden ble betraktet som omstreifervesenet, eventuelt «omstreiferuvæsenet», som ikke-bofaste folkegrupper ble omtalt som i alt fra presse til myndighetsorganer. I lys av norske myndigheters sammenstilling av rom med andre nomadiske eller seminomadiske grupper, hvordan ble rom vurdert i sammenlikning med romanifolket/reisende eller andre som ble omtalt som «omstreifere»?

Dersom man skal forstå politikken myntet på «omstreifere» generelt og rom spesielt, slik den ble utformet i Norge, er Den

norske omstreifermisjon (heretter Misjonen) helt sentral.¹¹⁴ Gjennom å opprette Finnefondet (1851) og Fantefondet (1854) la Stortinget det økonomiske grunnlaget for en assimileringsspolitikk rettet mot «omstreifere», samer, skogfinner og kvener.¹¹⁵ At den norske stat finansierte private religiøse interesseforeninger til å utføre assimilasjonspolitikken i praksis, er i seg selv interessant, men den tillit norske myndigheter hadde til det arbeidet som ble utført, var, som vi senere vil se, oppsiktsvekkende.¹¹⁶

Misjonen ble i 1897 opprettet under navnet Foreningen til omstreifervæsenets motarbeidelse, men ble omdøpt til Den norske omstreifermisjon i 1922. Sistnevnte ble brukt fram til i 1935, da Misjonen landet på Norsk misjon blant hjemløse.¹¹⁷ Særlig etter opprettelsen av Svanviken arbeidsskoloni i 1908 intensiverte Misjonen sitt arbeid med å gjøre «fant til folk», under tilsyn av Kirkedepartementet og senere Sosialdepartementet.¹¹⁸ Misjonens oppdrag var hjemlet i løsgjengerlovens paragrafer 7 og 8. Her var målsettingen at mennesker som ble omtalt som «omstreifere», skulle bosettes direkte, eller at de på Svanviken skulle bli bofaste etter en periode med «[...] med skolegang og opplæring for barn og voksne, arbeidstrening og innøving av visse bovaner».¹¹⁹

Til tross for at roms levestett langt på vei var identisk med romanifolket/taternes, skulle ikke assimileringsspolitikken rettet mot romanifolket/taterne for å få bukt med «omstreifervesenet» gjelde rom på samme måte. Tvert imot sto Misjonen sentralt i avvisningen av rom som gruppe eller individer med lovlig opphold i Norge.

Dette er naturligvis ikke det samme som å hevde at det ikke fantes gråsoner i den praktiske gjennomføringen av politikken, eller at rom ikke fryktet at de også skulle bli utsatt for liknende tiltak som romanifolket/taterne. Til tross for at kategoriene fremsto som klart definerte på papiret, var det ikke alltid like klart for myndighetene og politikkerne hvem som hørte hjemme i hvilken kategori ved den praktiske utføringen av politikken. Som Frans Josef fortalte i *En for hverandre*¹²⁰, gikk det rykter om at rombarna skulle sendes til Svanviken arbeidsskoloni og utsettes for samme tiltak som romanifolket/taterne.¹²¹ Ifølge Frans

¹¹⁴ «Sosialdepartementet. Omreisende sigøynerefølger», RA/S-2220/O/Oc/L0039, «Til Sosialdepartementet. Ingvald B. Carlsen», Sigøynere 1918–1931, RA-S-2220-O-Oc-L0039 og RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001. Jf. Bjørn Hvinden, *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunn, Norges forskningsråd, Oslo 2001*, s. 16, 31–32, og Bjørn Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Fagbokforlaget, Bergen 2000.

¹¹⁵ Einar Niemi, «Fiendebilder og norsk minoritetspolitikk. Et historisk perspektiv», i Per Steinar Raaen og Olav Skevik (red.), *Fiendebilder. Historie og samtid*, Stiklestad Nasjonale Kultursenter AS, Verdal 2007, s. 47.

¹¹⁶ Ifølge Bjørn Hvindens sammendrag av Forskningsrådets rapport angående forholdet mellom romanifolket og det norske samfunn hadde misjonen sterk aksept og støtte fra norske myndigheter, noe som sikret misjonens innvirkning på politiske og økonomiske rammer og beslutninger for egen virksomhet. Til tross for at tiltakene mot romanifolket var definert som et offentlig ansvarsområde, var det misjonen som i stor grad fastsatte de konkrete tiltakene. Bjørn Hvinden, *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunn, Norges forskningsråd, Oslo 2001*, s. 31–32.

“Taterplagen”.

Av omstreifermissionens general-
sekretær, pastor Ingvald
B. C a r l s e n.

Zigøinerplagen.

Fra omstreifermissionens generalsekretær.



Zigøinere kjører over Holbergs plads.

Aftenposten, 29. august 1922 og 25. oktober 1923.

Josef reiste hans far, Czardas Josef, til Oslo for å forhøre seg med en pastor som hadde ansvaret for Misjonen. Pastoren bekreftet at det var riktig at barna skulle sendes på barnehjem, men understreket at «[...] det gjelder bare tatere og ikke sigøynere!»¹²² Til tross for pastorens forsikring valgte familien Josef å reise fra Norge fordi de ble «[...] engstelige, og usikkerheten grep dem».

Forts. fra side 59:

¹¹⁷ Ted Hanisch, *Om sigøynerspørsmålet: en undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*, Institutt for samfunnsforskning, Oslo 1976, s. 34.

¹¹⁸ Hanisch 1976, s. 34 og Bjørn Hvinden (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Fagbokforlaget, Bergen 2000.

¹¹⁹ Sitert i Hanisch 1976, s. 34.

¹²⁰ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 27.

¹²¹ Mens voksne med tilhørende familiemedlemmer ble sendt til Svanviken, ble barn som ble fratatt foreldrene, sendt til ulike barnehjemsinstitusjoner underlagt Misjonen, under slagordet «berger du barnet, berger du slekten». <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Nettutstillinger/Omstreifere/Norsk-misjon-blant-hjemløse>, 11.12.2014.

¹²² Skogaas og Lilleholt 1978, s. 27.

Hvorfor ble rom og romanifolket/taterne vurdert så forskjellig til tross for likheter i levesett og opphav? Pastoren omtalt av Josef var med stor sannsynlighet Misjonens leder, Ingvald B. Carlsen. Etter Carlsens syn var det skarpe skiller mellom «taterne» og «sigøynere». Familien Josef og andre rom hadde dermed i realiteten lite å frykte av Misjonens assimileringstiltak. I *Aftenposten* i 1922 understreket Carlsen at skillet mellom «taterne» og «sigøynere» var avgjørende for Norges politikk overfor minoritetsgruppene.

Et sentralt poeng for Carlsen var at «[t]aterne eller omstreiferne er norske statsborgere».¹²³ Han var derfor indignert over at avisene til stadighet blandet sammen «sigøynereplagen» og «taterplagen». Som det fremkommer av nedenstående overskrifter på pastorens artikler i *Aftenposten*, betraktet han begge grupper som en plage som måtte bekjempes. Likevel, behandlingen av minoritetene fordret en svært ulik holdning. Pastoren påpekte at gruppene hadde et historisk slektskap, men at «taterne» utgjorde en integrert del av det norske folk, og at det aldri kunne komme på tale å utvise dem fra riket. Tvert imot gjorde staten ifølge Carlsen det som sto i dens makt for å gjøre dem til «[...] bosiddende og nyttige mennesker».

For at Misjonen skulle lykkes med sitt prosjekt, var det derfor avgjørende at rom ikke ble erkjent statsborgerrett:

Zigøinerne derimod er utlændinger, indvandret fra Spanien og Ungarn [...] De har ikke norsk statsborgerret. Endel af dem paastar imidlertid, at de har infødsret i Norge og hævder, at de har rett til at blive i landet, saafremt de selv ønsker det.

Til tross for at man i Norge fra slutten av 1800-tallet skilte mellom de to gruppene, er det åpenbart at politikken Carlsen foreslo, liknet på den flere andre land i Europa førte. I det foregående kapittelet har vi sett hvordan enkelte land førte en ulik politikk overfor den første og andre immigrasjonsbølgen. I Tyskland tok for eksempel myndighetene sikte på assimilering av sinti, som innvandret på 1400- og 1500-tallet,¹²⁴

¹²³ *Aftenposten*, 29. august 1922.

¹²⁴ Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske fortolkningsmodeller*, Avhandling levert for graden philosophiae doctor, Universitetet i Tromsø, 2009, s. 59–60.

mens rom, som innvandret i andre halvdel av 1800-tallet, i større grad skulle utvises eller nektes adgang til landet. Den samme holdningen kommer til uttrykk i Carlsens vurdering av «tatere» og «sigøynere». Et annet viktig moment var Carlsens påstand om at kravet om innfødsrett var feilaktig. Han anså det som nødvendig at denne påstanden ble prøvd for retten, og at «sigøynerne» ble sendt tilbake til sine hjemland hvis kravet ble avvist. For Carlsen var det meningsløst «at barn – kan man nesten si: ved et ulykkestilfælde – er født her i landet under forældrenes gjennomreise, skal ha ret til at være her, baade det og dets afstamning ligger udenfor alt, hva vi er vant til». ¹²⁵ Spørsmålet rundt norske roms statsborgerrettigheter har stått sentralt i de historiske fremstillingene av norske myndigheters behandling av rom, derfor er det verdt å dvele ved begrepet innfødsrett.

Roms innvandring til Norge sammenfaller med en periode med et liberalt innvandringsregime. I 1860 fjernet Stortinget passtvangen fordi den ble forstått som et vedheng fra fortiden, uten noen praktisk verdi. I den beskjedne grad fjerningen av passtvangen ble diskutert, rettet kritikken seg mot utvandring og ikke innvandring, særlig knyttet til utvandrede nordmenn og verneplikten. Loven var i takt med de fleste europeiske land, iberegnet Sverige (1860) og Danmark (1862), og var et symbol på et oppgjør med embetsstyrets byråkrati og maktutøvelse overfor flyttende og reisende. Lovgivningen i nabolandene var imidlertid noe mer restriktive, særlig hva gjaldt omreisende handelsfolk (særlig sjakkerjøder) og tatere, akrobater, gjøglere o.l. I Norge derimot ga fjerningen av passtvangen utenlandske «tatere» og «sigøynere» fritt leide innenfor riket. ¹²⁶ Norge hadde derfor ingen lov om statsborgerskap før det å inneha statsborgerrett entydig ble formulert i lovverket i 1888.

Det faktum at rom hevdet innfødsrett i Norge, peker i retning av en komplisert juridisk utfordring i norsk statsborgerrettslig historie. Der naturalisasjon i andre land har blitt oppfattet synonymt med det å la en utlending erverve statsborgerskap, var ikke situasjonen den samme i Norge. I Norge var naturalisasjon identisk med meddelelse av

¹²⁵ Einar Niemi, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli, *Norsk innvandringshistorie, bind 2. I nasjonalstatens tid 1814–1940*, Pax Forlag A/S, Oslo 2003, s. 453.

¹²⁶ Niemi, Myhre og Kjeldstadli 2003, s. 196–201.

innfødsrett, som dannet grunnlag i Grunnlovens paragraf 92 a, b og c. Paragrafen var i realiteten en videreføring av en dansk-norsk forordning av 1776 som hadde til hensikt å hindre utlendinger i å inneha embeter i staten. Et paradoks med paragrafen slik den ble formulert i den norske Grunnloven, var at den verken direkte eller indirekte nevnte innfødsretten og verken jurister eller andre har klart å komme fram til et klart svar på hva innfødsretten innebærer. Likevel har i teorien så vel som i praksis innfødsretten blitt bygd på antakelser om at paragraf 92 inneholder regler om et særskilt rettsinstitutt, en konstitusjonell sedvanerettsdannelse.¹²⁷

Fram til Statsborgerrettsloven av 1888 trådte i kraft, ble man borger av den norske stat ved å ta bolig i landet, men paragraf 92 krevde en viss nærmere tilknytning for å kunne ta embete i landet. Derfor kom innfødsretten til å bety noe annet enn statsborgerretten, gjennom at statsborgerretten krevde at man snakket norsk, var født av norske undersåtter, født i utlandet av norske foreldre som ikke var statsborgere i en annen stat, eller ble naturalisert av Stortinget.¹²⁸ Mens innfødsretten i Danmark var identisk med statsborgerskap, ble den i Norge antatt å være en ubetinget rett til å bosette seg i riket og forbli her. Naturalisasjon i norsk sammenheng betydde derfor innfødsrett og ikke statsborgerrett slik som var i andre land. Innfødsretten var et intimt forhold mellom individet og staten som ikke kunne oppløses når det først var etablert.¹²⁹

Etter endringen i statsborgerloven i 1888 ble bestemmelsene angående innfødsretten forandret. Gjennom den nye loven ble personer med statsborgerskap fra andre land som samtidig hadde norsk innfødsrett, innrømmet statsborgerskap ved fast bosettelse. I stedet for å dreie seg om retten til å inneha embeter i staten hadde derfor innfødsretten utviklet seg til å bli en sedvanerettsbestemmelse. Innfødsretten var derfor noe man ikke kunne tape selv om man ervervet statsborgerskap i et annet land.¹³⁰ Den eneste forandringen som ble foreslått endret fra statsborgerloven av 1888 i 1916, var at statsborgerskapet ikke skulle erverves automatisk ved bosettelse for en person med innfødsrett,

¹²⁷ Erik Dons, *Norsk statsborgerrett*, Johan Grundt Tanum Forlag, Oslo 1947, s. 75.

¹²⁸ Frede Castberg, *Norges statsforfatning bd. 1*, O. Christiansen boktrykkeri, Oslo 1935, s. 140–141.

¹²⁹ Dons 1947, s. 79.

¹³⁰ Nils Sødal, *den indre grensen. Statsborgerretten – lov og praksis*, Hovedoppgave i historie, UiO, historisk institutt, Oslo 1999, s. 9–12.

men personen måtte melde fra til lokale myndigheter om sitt ønske om å bli norsk statsborger og begjære seg løst fra andre statsborgerlige forhold. At norske myndigheter utformet innfødsretten på denne måten, har sammenheng med den store emigrasjonen av nordmenn til USA. Gjennom innfødsretten ble nordmenn som ønsket seg tilbake til gamlelandet, gitt mulighet til å vende tilbake, i tillegg til at deres barn ervervet rettigheten uavhengig av om de var født i utlandet. Selv om det neppe var norske myndigheters intensjon, gagnet innfødsretten også norske rom med norsk statsborgerskap, siden også deres barn var sikret innfødsretten uavhengig av hvilket land de var født i.

Et moment ved innfødsretten som det er interessant å betrakte i sammenheng med rom, er kravet om fast bolig. Ifølge proposisjonen fra Odelstinget i 1916 ble «Den som har norsk infødsret, [...] statsborger ved at ta fast bolig her i landet».¹³¹ Her kunne man argumentere for at kravet om fast bolig utestengte rom fra innfødsretten, med tanke på at rom var å betrakte som nomader eller halvnomader og sjelden som fastboende. Kravet om fast bolig ble imidlertid tolket annerledes. Justisdepartementet hevdet at kravet om fast bolig i 1888 var uheldig formulert fordi staten ikke kunne forvente at noen kunne stadfeste å skulle oppholde seg i landet for resten av sitt liv. Departementet valgte derfor å tolke det slik at fast bolig var en forventning om at vedkommende ikke hadde tenkt å forlate landet, at *intensjonen* var å forbli i Norge for alltid.¹³² I lys av denne argumentasjonen er det liten tvil om at rom født i Norge kunne gjøre krav på innfødsrett også etter loven av 1888 og 1916. Fram til 1932 anerkjente fattiglovens paragraf 11 at ikke bare norske statsborgere, men også de som hadde innfødsrett uten å ha statsborgerrett, hadde hjemstavn i Norge, mens etter 1932 hadde kun statsborgere hjemstavn i fattiglovens forstand.¹³³

Selv om det er klart at rom som kom til Norge før 1888, i likhet med sine barn, hadde en ubetinget rett til å oppholde seg i Norge med bakgrunn i innfødsretten, er det lite sannsynlig at Carlsen ville akseptert roms tilstedeværelse uavhengig av de statsborgerrettslige forhold. I en kronikk i *Aftenposten* i 1921 hevdet Carlsen at roms tilstedeværelse i

¹³⁰Ot.prp. nr. 30, 1916, s. 41.

¹³¹Sødal 1999, s. 30.

¹³²Castberg 1935, s. 142.

Norge var til stor skade for Misjonens arbeid.¹³⁴ Hvert eneste år ble det satt av offentlige midler til å bekjempe «omstreiferuvæsenet» i Norge, et arbeid som ifølge Carlsen hadde båret frukter: «Omtrent overalt, hvor jeg reiser i Norge, hører jeg enstemige udtalelser om, at forholdene ikke er til at kjende igjen.» Gjennom det møysommelige arbeidet som ble påbegynt for å redde «omstreiferne», hadde «[...] dette uvæsen utvilsomt faaet sit dødsstød». Pastoren så derfor med vantro på at norske myndigheter slo dørene opp på vidt gap for utenlandske «omstreifere». Han hevdet det måtte være innlysende at roms innvandring virket demoraliserende og egget «omstreifernes» reiselyst. Slik Carlsen tolket det, var norske myndigheter gjennom sin unnfalldenhet overfor rom derfor i ferd med å gjenskape et problem man holdt på å få bukt med:

Det folk som vi kaller omstreifere, er paa mange maader en meget uensartet skare. Men det er ikke til at tage feil af, at dette farende folk har faaet sit eiendommelige præg netop af de zigøynerefølger, som i begyndelsen af det 16de aarhundrede kom ind i landet.

Det Carlsen her understreker gjennom å fremstille «omstreiferne» som en «uensartet skare», tegner seg inn i et viktig utviklingstrekk fra å betrakte «fantene» som et *folk*, til å betrakte dem som *sosialtilfeller*.¹³⁵ Som understreket av Anne Minken tenderte forståelsen av begrepet «omstreifere» mot en fortolkning som tilsa at de var å betrakte som nordmenn som hadde kommet i uføre, fremfor å være bærere av «fremmede rase-egenskaper».¹³⁶ Carlsen anså at «omstreiferfolket» hadde utgangspunkt i tre røtter: norske fanter, indiske «sigøynere» og de europeiske «skøierne». Likevel var det «det norske» som var det dominerende elementet hos «omstreiferne».¹³⁷ Slik Carlsen forklarte det i *Aftenposten* i 1923, var «omstreiferne» «[...] likesaa norske som mange av Norges beste slekter».¹³⁸ «Omstreifere» skulle derfor sosialiseres inn i det norske samfunnet gjennom fornorskingspolitikken, mens «sigøynere» skulle ekskluderes.

¹³⁴ *Aftenposten*, 25. oktober 1921.

¹³⁵ Einar Niemi, «Fiendebilder og norsk minoritetspolitikk. Et historisk perspektiv», i Per Steinar Raaen og Olav Skevik (red.), *Fiendebilder. Historie og samtid*, Stiklestad Nasjonale Kultursenter AS, Verdal 2007, s. 50.

¹³⁶ Anne Minken 2009, s. 150–152.

¹³⁷ Minken 2009, s. 152. Jf. Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Norges forskningsråd, Oslo 2000, s. 78–80. Jf. s. 68.

¹³⁸ *Aftenposten*, 25. oktober 1923.

De ulike holdningene til rom og romanifolket/taterne skulle gi seg utslag i konkrete lovformuleringer rettet mot rom i norsk fremmedlovgivning fra 1915 til 1927.

FREMMEDLOVEN AV 1915

I utgangspunktet var fremmedloven av 1915 det verktøyet norske myndigheter hadde for å utvikle en politikk rettet mot rom – en politikk som særlig ble aktualisert etter første verdenskrig. Selv om fremmedloven av 1915 ikke konkret var myntet på rom, forsøkte norske politimyndigheter å argumentere for forordninger rettet mot minoriteten innenfor rammene av loven. I særlig grad ble det referert til paragrafene 6 og 13 i fremmedloven av 1915 og paragraf 2 i den reviderte fremmedloven av 1917. Paragraf 6 stadfestet reglene for utvisning av individer som ikke hadde norsk statsborgerskap. Paragrafen inneholdt tre forhold som kvalifiserte til utvisning: 1 At man ikke kunne forsørge seg selv eller ikke hadde utsikt til å skaffe seg lovlig opphold i Norge. 2 At man streift omkring uten å kunne påvise erverv, eller at det var rimelig å anta at man helt eller delvis skaffet seg midler gjennom straffbare handlinger. 3 Personer som innen en femårsperiode hadde sonet straff på mer enn seks måneder. Paragraf 13 rettet seg mot personer som tidligere hadde vært utvist fra riket, hvorpå personene på ny kunne utvises etter soning.¹³⁹ Paragraf 2 i loven av 1917 rettet seg mot personer som oppholdt seg i landet med ufullstendige eller falske papirer.¹⁴⁰ Det ble imidlertid understreket at personer som hadde innfødsrett eller var født i Norge, ikke kunne utvises.

I 1921 kom det en rekke henvendelser til Justisdepartementet fra ulike politikamre som søkte råd om hvordan de skulle behandle «sigøynerfølger». Fra Kongsvinger politikammer ble det rapportert om et følge på hele 90 personer som ifølge politimester B. Johannesen alle var født i Norge. Ettersom de var å betrakte som nordmenn, eller i det minste hadde norsk innfødsrett, la politimesteren til at de burde være underkastet norsk lov når det gjaldt for eksempel skolegang. Situasjonen

¹³⁹ Indstilling fra justiskomite nr. 2 Om en lov om forandringer i og tilæg til lov av 4de mai 1901 om anmeldelse av reisende og fremmede, Indst. O. XI 1915.

¹⁴⁰ Indstilling fra justiskomite nr. 2 Lov om inneholdende forandringer i lov om anmeldelse av reisende og fremmede av 4. mai 1901, Indst. O. nr. 36 1917.

i 1921 var ifølge Johannesen en ganske annen, da han anså at «sigøynerne» i praksis sto helt utenfor samfunnet og ble jaget fra herred til herred fordi nordmenn ikke ønsket naboskap med dem. Johannesen bekymret seg også over den nye passtvangen, som han fryktet ville føre til at «sigøynerne» ikke ville forlate landet. Det ville ifølge Johannesen få konsekvenser for Norge, siden «sigøynerne» hadde «[...] en utpræget formeringsevne, vil de formentlig efterhaanden bli en sann landeplage, hvad de forresten allerede er blitt for de distrikter, som de hjem søger». Han mente derfor at norske myndigheter burde opptre mer handlekraftig før «uvæsenet» tok overhånd.¹⁴¹

I diskusjonene i forkant av fremmedloven kom det ingen lovforslag som spesifikt rettet seg inn mot rom, men de ble sammen med utenlandske «omstreifere» og russiske jøder betraktet som en utfordring for politi- og lensmannsetaten i Norge.¹⁴² Særlig kritiske var politiet til utvisningsmulighetene slik de var formulert i fremmedloven av 1901. Muligheten til å utvise fremmede fra landet ble ansett for ikke å være så effektiv som ønskelig.¹⁴³

Talsmann for politiet i forbindelse med utarbeidelsen av fremmedloven av 1915 var politimester i Kristiania, Fridtjov Bernt Beichmann. Hans betraktninger ble tillagt stor vekt.¹⁴⁴ Ifølge politimesteren var det en økende tilstrømning i landet av:

[...] individer der staar meget lavt, hvad kundskaber, oplysning og til dels ogsaa arbejdsdygtighed angaar. Med de nuværende bestemmelse (loven av 4de mai 1901) er der altfor let adgang for udlændinger til at slaa sig ned her i landet og faa opholdsbok. Dette gjælder især alle de omreisende og omstreifende individer, som kommer hit: handelsmænd, skjærslipere, sagfilere, musikanter, sigøinere o.l. [...] Hvor meningsløst det er, at omreisende sigøinertrupper og musikanter under den nu gjældende lovgivning formelig skal kunne tiltvinge sig ophold her i landet og bli utstyrt med opholdsbok, behøver formentlig ingen nærmere paavisning.

På bakgrunn av den uønskede økningen av fremmede som søkte seg til

¹⁴¹ Fra Kongsvinger politikammer, RA/S-2220/O/Oc/L0039.

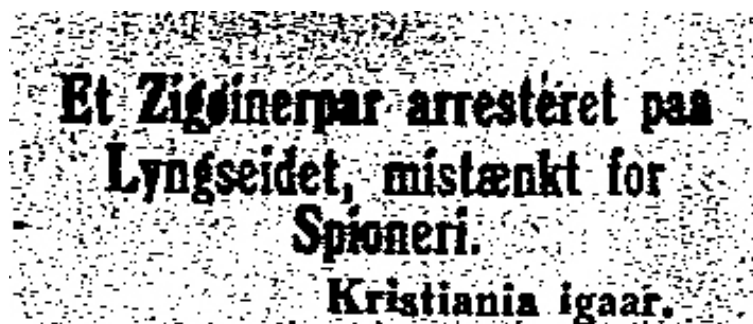
¹⁴² Justis- og politidepartementet, Ot.prp. nr. 9, 1915, s. 2.

¹⁴³ I perioden 1901 til 1913 ble det fattet i alt 3703 utvisningsbeslutninger, hvorav 296 gjennomsnittlig per år. Justis- og politidepartementet, Ot.prp. nr. 9, 1915, s. 2.

¹⁴⁴ Justis- og politidepartementet, Ot.prp. nr. 9, 1915, s. 2–3.

Norge, hevdet Beichmann at det var avgjørende at fremmedloven av 1901 ble forandret slik at den uheldige og farlige innvandringen kunne stanses.

For politimyndighetene var det et problem at man i stortingsforhandlingene om den nye fremmedloven ikke skilte tydelig mellom omstreifere og rom. I forhandlingene fremkommer utvilsomt en begrepsforvirring, hvor «taterfølger» og «sigøyrerbander» blir omtalt om hverandre. Det vesentlige for politimyndighetene så ut til å være å skille mellom utenlandske «omstreifere» og «omstreifere» som ble ansett som rettmessige borgere innenfor riket. I særlig grad ble generalstabens forslag om utvisningsbestemmelser tatt i betraktning. I tillegg til å dele Beichmanns betraktninger anså generalstaben utenlandske «omstreifere» som en sikkerhetstrussel mot norske forsvarsinteresser.¹⁴⁵



Bergen Aftenblad, 12. november 1917.

Med referanse blant annet til politimester Johannesen og Kongsvinger politikammer ble politimyndighetenes bekymringer registrert av Sosialdepartementet. Målsettingen for politikken rettet mot «sigøyrerne» var klar, uavhengig av om de kunne vise til norsk statsborgerskap eller ikke. Allerede i 1921 fremkom det gjennom

¹⁴⁵ Justis- og politidepartementet, Ot.prp. nr. 9, 1915, s. 4.

følgende uttalelse fra Sosialdepartementet at man ønsket utvisning av norsk rom:

I skrivelse av 10. februar d.å. har det ærede departement fremholdt betydningen av en effektiv overholden av fremmedloven overfor sigøinere, således at invasjon av disse stoppes, og at de sigøinere, som allerede er her i landet, i størst mulig utstrekning må bli utvist. Man har samtidig mottatt gjenpart av skrivelse av 2. november 1921 fra foreningen til motarbeidelse av omstreifervesenet, som ses å gå ut fra, at de fleste herværende sigøinere ville kunne utvises av riket hvis nærmere undersøkelse anstilles angående deres statsborgerforhold.¹⁴⁶

Et sentralt spørsmål angående avvisning og utvisning av «sigøynere» var hvorvidt fremmedloven av 1915 var egnet til å løse problemet. I hvilken grad ble undersøkelser om roms statsborgerlige rettigheter gjennomført i praksis? Ble det gjort vurderinger av enkeltindividers eller gruppers tilhørighet til riket med bakgrunn i innfødsretten?

FRA REGISTRERINGEN I 1924 TIL «SIGØYNER-PARAGRAFEN» I FREMMEDLOVEN AV 1927

Til tross for at politimyndighetene hadde uttrykt bekymring for «sigøynerfølger» siden før fremmedloven av 1915, var initiativet fra Sosialdepartementet i 1921 begynnelsen på en omfattende registrering av «sigøynere». Målet var å avvise og utvise dem fra riket. Årsaken til at Sosialdepartementet tok dette initiativet i 1921, var et omfattende brev fra Carlsen, der han redegjorde for hvordan han mente norske myndigheter burde løse det han betraktet som «sigøynerproblemet». Her stilte han seg kritisk til politimyndighetenes uansvarlige tilnærming til rom. Med referanse til fremmedloven av 1915 mente han at innfødsretten måtte være det avgjørende for roms rett til å være i landet. Han var forundret over den lettsindighet politiet viste overfor «Zigøinerne»: «Sagen skulde efter dette være overordentlig klar. Men det viser sig

¹⁴⁶ Sosialdepartementet, *Omreisende sigøinerfølger*, RA/S-2220/O/Oc/L0039.

her som saa ofte ellers: at give lover er let, at holde dem er besværlig, endog for dem, der har givet dem.»¹⁴⁷ Overfor rom måtte man, ifølge Carlsen, se nøye på hvert enkelt tilfelle, og han var kritisk til at politiet godkjente vigselfattester og muntlige opplysninger om fødested. Generelt anbefalte pastoren at politiet ikke uten videre aksepterte legitimasjonspapirer fra rom, da «[m]an maa vel som regel gaa ut fra at disse opgaver er uriktige».¹⁴⁸ Misjonens anbefaling var derfor at myndighetene gjorde alt som sto i deres makt, for å sette en stopper for «[...] sigøinernes omstreifen i Norge», og hevdet at saken i de fleste tilfeller var så klar at de uten videre kunne utvises fra riket.

I 1922 ble saken overlevert til Justisdepartementet, og departementet sendte ut et rundskriv «Angående adgangen til å utvise og uttransportere sigøinere».¹⁴⁹ På bakgrunn av informasjonen fra Sosialdepartementet ble det etterlyst en strengere praksis for utstedelse av pass til «sigøynere». Ifølge departementet var ikke «sigøynere» å betrakte som norske selv om de var født i landet, unntatt hvis en av foreldrene var norsk statsborger. Det ble også understreket at selv om «sigøynere» viste attester, skulle det ikke festes lit til deres papirer, da man kunne gå ut fra at de enten var forfalsket, ikke deres egne eller utstedt «[...] uten at betryggende undersøkelse om forholdet har vært gjort». Ut fra denne argumentasjonen var roms skjebne i Norge avgjort uten at noen videre etterforskning hadde funnet sted: Enten var papirene falske, eller de var urettmessig utskrevet av politikamre, lensmannskontorer, legasjoner eller konsulater.¹⁵⁰

Om ikke fremmedloven av 1915 eksplisitt refererte til «sigøynere», la loven til rette for innskjerpelse av fremmedpolitikken gjennom intensivert meldeplikt, sentraliserte registre, standardiserte skjemaer og oppfordring til lokalt initiativ og utvisningsrett for politimestere.¹⁵¹ I 1924 ble det gjennomført en omfattende registrering av rom på landsbasis. At Carlsen hadde fått gjennomslag for sitt syn på differensieringen mellom «sigøynere» og «tatere», kom klart fram i registreringsordren til politikamrene og lensmannskontorene. Politimesterembetets melding om at «Justisdepartementet har i dag pr. rikstelefon anmodet mig om at undersøke, om der inden dette

¹⁴⁷ *Aftenposten*, 25. november 1921.

¹⁴⁸ Til Sosialdepartementet, RA/S-2220/O/Oc/L0039.

¹⁴⁹ Angående adgangen til å utvise og uttransportere sigøinere, RA/S-2220/O/Oc/L0039.

¹⁵⁰ I forbindelse med at flere norske rom gjenervervet statsborgerskapene sine etter fjerningen av «sigøyneparagrafen» i 1956, viste overrettsakfører Einar M. Olsen til at Justisdepartementet var i besittelse av en rekke pass tilhørende rom. Olsen fremviste at Czardas Josef hadde fått utskrevet pass ved Fjordenes politikammer i 1919, ved Mandal politikammer i 1922, men ble avvist søknad om statsborgerrett i 1926 og dermed utstyrt med statsløst pass. I 1928 fikk han imidlertid på ny utstedt norsk pass ved Ultrøndelag politikammer, mottok identitet og reisebevis fra Oslo politikammer i 1930, men fikk på ny utstedt statsløst pass i 1931 samme sted. Pass vedrørende sigøynerefamilien Josef 19. januar 1960, RA/S-1051/M/Ma/L0311.

¹⁵¹ Sigurd Rødsten, «Rom i arkivet», i *Kirke & kultur*, nr. 3, 2013, s. 335.

embedsdistrikt opholder sig zigøinere, norske tatere og omstreifere tas ikke i betraktning», ble sendt til alle politi- og lensmannskontorer som skulle gjennomføre registreringen.¹⁵² Ordren om å gjennomføre registreringen ble utstedt i januar 1924, og også i denne forbindelse ble Omstreifermisjonen tillagt en sentral rolle. Her ble det understreket at Misjonens mål om å gjøre «omstreifere» til fastboende og arbeidende folk gjaldt «[...] såkaldte fanter og ikke på sigøinere».¹⁵³ Nødvendigheten av registreringen ble begrunnet med at Misjonen hadde gjennomført en omfattende registrering av «fanter» og «omstreifere» i Norge, men ikke «sigøynere», da “[...] omstreifermisjonen anser zigøinerne å være sig uvedkomne». Hva gjaldt antall rom, ble det anslått at det var snakk om ca. 200 personer i 1917, men siden den tid hadde noen vandret ut igjen, og noen kommet til. Etter konsultasjon med Carlsen ble antallet i 1924 anslått til å være mellom 100 og 150.

Formålet med registreringen var ikke bare å fastslå antallet rom i Norge. Departementet påpekte også viktigheten av å få så uttømmende opplysninger om «sigøynere» som overhodet mulig. Opprinnelsesland, hjemstavn, legitimasjonspapirer, statsborgerforhold, språk, lese- og skrivekyndighet var blant opplysningene som departementet listet opp i skrevet. I tillegg var det en målsetting ved registreringen å «[...] treffe forføining til å få uttransportert av riket alle de som er mulig å få ut av landet».¹⁵⁴

Ordren ble meddelt politimesterne over hele landet per telefon, hvorpå de hadde det videre ansvaret for å underrette politikamre og lensmannskontorer som lå under det enkelte distrikt. Brorparten meldte tilbake at det i deres område ikke fantes «sigøynere», og mange tilføyde opplysninger om når sist «sigøynerefølger» var observert. I noen tilfeller kunne det dreie seg om år siden rom hadde reist gjennom området. I de områdene der det oppholdt seg rom, ble det imidlertid i de fleste tilfeller samvittighetsfullt ført detaljerte lister.

Ettersom registreringen pågikk fra februar til november 1924, ble flere

¹⁵² RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

¹⁵³ *Angående mantall over sigøinerne*, RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

¹⁵⁴ Departementet var imidlertid usikre på om lensmennene i distriktene ville løse denne oppgaven effektivt, og tenkte seg derfor en ordning hvor man fikk en politiembetsmann fra den sørøstlige delen av landet til å ta seg av registreringen gjennom å dele landet opp i soner. På denne måten ville man mer effektivt få gjennomført registrering og utkastelse uten å være bundet av lensmennenes distrikts-soner. Avslutningsvis ble det påpekt at denne metoden ville være kostbar på grunn av reiseutgiftene, men «[...] kunde man opnå å få uttransportert en del zigøinere, vilde det lønne sig allikevel». *Angående mantall over sigøinerne og Angående sigøinere*, RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

"Å BLI DEM KVIT"

Norsk «sigøyrerpolitikk» fram til 1934

R. P. I. No. 623
24

Hrr. politimesteren i Rogaland.

Idag fremstod her hos kontoret følgende signere:

1. Karl Mødis, signatør som var født 15. mai 1879 i Kiberg, Kibergslager, hjemstavnsrett i Hægerfoss. Har pass utferdiget av Det norske Konsulat i Stockholm den 6. april 1923 med mange påtegninger om opholdstillatelse her i landet for kortere perioder, sist av politimesteren i Stavanger dat. 25. mars 1924 med 10 dages opholdstillatelse. Han har med sig hustru Marie født 10. juni 1884 samt følgende barn:
 1. Lise født 15/1-1911
 2. Ellen " 15/4-1915
 3. Valter " 1/5-1918
 4. Torvald " 1/5-1920
2. Josef Gjerdnes, født 12. feb. 1884 i Drøven, hjemstavnsberettiget i Arstadland, Hægerfoss og Kibergslager. Har pass utferdiget av politimesteren i Mandal den 14. mars 1924 med påtegninger som ovenfor anført. Har hustru Pina Idunne født 20. mars 84 og i ba. st. barn 7 født 28. septbr. 1919.
3. Josef Røge, født 8. mars 1885 i Stenker, Kibergslager, hjemstavnsberettiget i Arstadland. Har pass utferdiget av politimesteren i Sarpsborg den 30. juli 1923 med påtegninger som ovenfor anført. Han har hustru Pina født 15. mai 1885 og følgende barn:
 1. Kristian født 27. aug. 1915
 2. Arne " 1. jan. 1917
 3. Susanne " 7. juli 1918
 4. Josef Torsten 20. jan. 1920
 5. Josef Rakke 1. septbr. 1921

Samt alle bad om opholdstillatelse i Notland efter 14 dage fra idag, da de hadde leiet tomt hos T. Syhus i Hillavaag. Jeg kunne imidlertid ikke finne det tilfredsstillende som ønsket ut, videre om gi dem denne stillatelse, hvorfor jeg, efter konferanse med Hrr. politimesteren nektet dem sådan ophold, da det var mig foretalt at de som andre signere drev på med betleri, spaaing o.l. idag i Stavanger i Hillavaag, hvor de hadde faatt leirplasser ganske tett belagget og det ville bli meget forstyrrende for befolkningen om denne signertrup fikk staa sig ved der.

25. mars 1924

Utferdiget

J.P.D.
LN251056 P
1924

Sigøynere 1918-1931, RA-S-2220-O-Oc-L0039.

av de samme romfamiliene registrert ved flere tilfeller etter hvert som de forflyttet seg til ulike distrikter. I forlengelse av registreringen av rom i Norge ble også norske legasjoner og konsulater i utlandet underrettet om politikken rettet mot «sigøynere». Årsaken var at de måtte passe på at rom som ble utvist, ikke skulle bli utstyrt med norske papirer i utlandet for så å vende tilbake til Norge.

Til tross for de strenge forordningene som ble vedtatt av Justisdepartementet og Utenriksdepartementet i 1924 angående utstedelse av pass til rom, anså ikke norske myndigheter at saken var løst på en tilfredsstillende måte. Som vi senere skal se nærmere på, vanskeliggjorde særlig forholdet til Sverige den i utgangspunktet ufravikelige bestemmelsen om ikke å utstede pass til rom som var i besittelse av papirer som knyttet dem til Norge. I tillegg viste politikamrene, legasjonene og konsulatene seg i liten grad å være klar over den restriktive politikken, og fortsatte å utstede nye papirer til rom så lenge de hadde legitimasjonspapirer som knyttet dem til Norge, til stadig frustrasjon for Justisdepartementet og Centralpasskontoret. Justisdepartementet forsøkte sågar i 1926 å bemyndige politimesteren i Romerike og Vinger, i visshet om roms analfabetisme, til «[...] å utstede statsløst pass for nogen av de her omhandlede sigøinere i det håb at de skulde forlate Norge for bestandig».¹⁵⁵ Dika Zikali med datter og Josef Bello og Karl Josef med familie ble derfor tildelt tidsavgrensede pass som statsløse, selv om alle, med unntak av Bello, fikk fornyet passene sine ved legasjonen i Paris i 1928.

Legasjoner og konsulators utstedelse av papirer, i kombinasjon med diplomatiske komplikasjoner rundt utvisnings- og avvisnings-spørsmål, førte til at norske myndigheter konkretiserte retningslinjer for avvisning av rom gjennom den såkalte sigøyneparagrafen i den nye fremmedloven av 1927. I utarbeidelsen ble det i paragraf 3 tredje ledd lovfestet at «Sigøynere og andre omstreifere som ikke godtgjør å ha norsk statsborgerrett, skal nektes adgang til riket».¹⁵⁶ Justisminister Paal Berg bemerket at «[d]enne loven er ny, men trenger ingen nærmere begrunnelse». Berg la til i stortingsproposisjonen at

¹⁵⁵ Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁵⁶ Justis- og politidepartementet, Ot.prp. nr. 11, 1926

Sverige hadde lovbestemt at utenlandske «sigøynere» skulle nektes adgang til riket, allerede i 1914 – et moment som var av stor betydning for opprettelsen av paragraf 3 tredje ledd i den nye fremmedloven. Med bakgrunn i den politikken mot rom som var blitt ført av norske myndigheter siden 1921, er det liten tvil om at Norge hadde innført en «sigøyneparagraf», til tross for at loven også refererte til «andre omstreifere».

REGISTRE ETTER TYSK MODELL

Påstander om at «omstreifere» utgjorde en «mindreverdige» innvandring og en alvorlig trussel mot folkehelsen, var for enkelte viktige momenter i utviklingen av en politikk overfor ikke-bofaste grupper i Norge. Som vi tidligere har sett, hevdet Carlsen at det fantes rasemessige forskjeller mellom «omstreifere» og «sigøynere», men etter at steriliseringsloven ble innført i 1934, spilte Misjonen en aktiv rolle som pådriver av sterilisering av romanifolket/taterne. I perioden 1934–1977 ble i alt 128 personer med taterbakgrunn sterilisert.¹⁵⁷ Ideer om rom som rasemessig mindreverdige og bærere av uønsket arvemateriale gjorde seg gjeldende blant flere aktører i Norge. I denne sammenhengen var spesielt overlege Johan Scharffenberg opp-tatt av «sigøynere», et folk han hevdet var av «en lavere rase», og som ikke kunne sosialiseres til å bli velfungerende og likeverdige individer i det norske samfunn.¹⁵⁸ Der «fantefolket» av Scharffenberg ble betraktet som en broket blanding av mennesker hvis trang til å reise kunne relateres til både arv og miljø, anså han «sigøynerne» som en ensartet gruppe. Som han hevdet i *Arbeiderbladet*: «Ingen vask kan gjøre sigøyneren ren»,¹⁵⁹ i betydningen av at det fantes en nedarvet reisetrang i «sigøynernes» blod.¹⁶⁰ Også presten Kaspar Flekstad fattet interesse for «omstreiferne» gjennom kontakten med «tatere» i sin stilling ved Botsfengselet i 1920-årene. For Flekstad var opprinnelsesspørsmålet sentralt i tiltakene overfor «omstreifere». Dersom «fantene» var en blanding av tidligere fastboende, var det

¹⁵⁷ Bjørn Hvinden, *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunn*, Norges forskningsråd, Oslo 2001, s. 23.

¹⁵⁸ Sigurd Rødsten, «Rom i arkivet», i *Kirke & kultur*, nr. 3, 2013, s. 336.

¹⁵⁹ Espen Søybe, *En mann fra foregangne århundrer. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869–1965*, Forlaget Oktober, Oslo 2010, s. 510.

¹⁶⁰ Jf. Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Norges forskningsråd, Oslo 2000, s. 34–35.

håp om å få dem til å leve i ordnede forhold, men det var ikke tilfellet om de var «sigøynere».¹⁶¹

Et sentralt spørsmål i denne sammenhengen er hvorvidt norske myndigheter la vekt på nettopp denne typen såkalte ekspertuttalelser da man utformet tiltak rettet mot rom etter første verdenskrig. I et skriv fra Justisdepartementet ble det i parentes bemerket at de som kom under Misjonens omsorg, «[...] som regel [var] norske statsborgere og av norsk race, eller ialfall sterkt opblandet med den norske race».¹⁶² Utsagnet viser at departementet, om enn i beskjeden grad, var seg bevisst forestillinger om differensieringen mellom «omstreifere» og rom i et rasemessig perspektiv. Utsagnet er likevel enkeltstående, og refererer til Carlsens utlegninger i et brev til departementet. Trolig ville rasehygieniske tiltak blitt myntet på rom i større grad også fra myndighetshold om minoriteten hadde vært underlagt sosialpolitikken. Men så lenge politikken rettet seg mot utvisning, dreide den seg om hvordan, fremfor hvorfor, minoriteten skulle utvises. Norske myndigheter hadde derfor langt større interesse av hvordan andre nasjoner effektivt løste sine «sigøynerproblemer».

Når det gjelder norske myndigheters interesse for andre europeiske lands politikk overfor rom, kan denne føres helt tilbake til 1907. Den tyske «sigøynerpolitikken» var av særlig interesse. I november 1907 mottok Utenriksdepartementet et skriv fra den norske legasjonen i Berlin som informerte om de nye prøyssiske forordningene om «zigeuneruvæsenet».¹⁶³ Konsulatet meddelte at innenriksministeren stadfestet at utenlandske «zigeunere» skulle utvises, mens innenlandske skulle bli utsatt for «[...] en streng forfølgelse av alle lovovertrædelser og stadig varende politiopsyn». Opplysninger om «zigeunerpolitikken» ble med jevne mellomrom sendt til Utenriksdepartementet fram til 1913, hvor «zigeuneruvæsenet» ble endret til «zigeunerspørsmålet» av konsulatet i 1912. Selv om det i liten grad fremkommer hva departementet brukte opplysningene til, viser korrespondansen at det kort tid etter unionsoppløsningen var betydelig interesse for tysk politikk overfor rom.

¹⁶¹ Minken 2009, s. 150.

¹⁶² Angående mantall over sigøinerne, RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

¹⁶³ Tyskl.-Norge. Legasjon Berlin. Meddelelse om den preussiske innenriksministers forordninger ang. sigøynere og tvangsopdragelse av deres barn, RA/S-2259/Dr/L5130/0003.

Den tyske politikken ble spesielt aktualisert i forbindelse med registreringssaken i 1924, initiert av politimesteren i Kristiansund, Reidar Sveen.¹⁶⁴ Bakgrunnen var at Sveen hadde høstet erfaringer under en studiereise i Tyskland og derfor mente han satt inne med kunnskap som kunne komme departementet til nytte ved registreringen av «sigøynere» i Norge.¹⁶⁵ Ifølge Sveen ville opprettelsen av en sigøyrersentral, etter modell av den tidligere nevnte tyske *Zigeunercentral* i München, være et effektivt virkemiddel under registreringen og bekjempelsen av «sigøyrerproblemet» også i Norge. Sveen hevdet at man i tillegg til å varsle inn personopplysninger burde ta to fingeravtrykk av hver «sigøyrer», også barn, og på den måten etablere en «paalideligregistratur» over personene. Han meddelte også departementet at han personlig kunne skaffe til veie ytterligere informasjon gjennom sine kontakter i Tyskland. Departementet var ikke fremmed for Sveens metoder, men stilte seg likevel tvilende til om det var nødvendig med en så omstendelig registrering, spesielt fordi det var langt færre «sigøynere» i Norge enn i Tyskland.¹⁶⁶ Sveen ble likevel forespurt om han var villig til å skaffe mer informasjon om «[...] en mer pålidelig registratur over zigøinerne».¹⁶⁷

I tilbakemeldingen fra Sveen vedla han et eksemplar av den tyske sigøyrersentralens *Zigeunerbuch* fra 1905. Sveen refererte til bokens andre del, som inneholdt register over «sigøyrerne» med «[...] kortfattede personalia, hvoriblandt økenavn (Spitznahme). 3dje del inneholder et register over særlige kjennetegn, legemsfeil etc. og fjerde del portretter». Det var ifølge Sveen viktig at det ble tatt fingeravtrykk selv ved den minste forseelse, og med fingeravtrykkkortene måtte det føres utførlige opplysninger om personlige forhold, familieforhold, personens avstamning og om personene i reisefølget. I tillegg hadde sivile myndigheter og domstolene plikt til å melde inn de samme opplysningene til *Zigeunercentralen*. Problemet med usikkerheten rundt «sigøyrernes» navn kunne også *Zigeunercentralen* bistå med å løse. Ifølge Sveen ble «sigøyrerne» tildelt et fast navn, som de

¹⁶⁴Sveen er mest kjent for sin jakt på spritsmuglere i Kristiansund etter første verdenskrig, men det er andre sider ved hans virksomhet innenfor politiet som er langt mindre kjent. Han var svært opptatt av kriminalitetsforebyggen de arbeid, hvor registrering og internasjonalt samarbeid for å bekjempe det han betraktet som uønskede grupper i samfunnet, ble fremstilt som nødvendig for å forhindre kriminalitet og degenerering av den norske og europeiske «folkestammen». I 1926 tok han over jobben som «opdagelsessjef» etter Johannes Søhr. Han var svært opptatt av moderne kriminaltekniske metoder og var redaktør for *Nordisk kriminalteknisk tidsskrift* i 1930-årene. Sveen meldte seg inn i NS i 1940, men ble senere suspendert av Jonas Lie i 1941 og avskjediget i 1946.

¹⁶⁵Fra politimesteren i Kristiansund: Ang. Zigøinere, RA-S-2220-O-Ob-L0003. Jf. Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Norges forskningsråd, Oslo 2000, s. 64.

¹⁶⁶Angående fingeravtrykk ved registrering av zigøinere, RA-S-2220-O-Ob-L0003.

¹⁶⁷Fra Politikontoret under Justis- og politidepartementet: Angående zigøinere, RA-S-2220-O-Ob-L0003.

måtte bruke i alle offentlige sammenhenger. Det ville lette kontrollen og oversikten over antall «sigøynere» som befant seg i landet. Han tilla avslutningsvis at fotografering muligens kunne by på praktiske problemer for politiet i Norge, men at fingeravtrykk var av største viktighet da metoden hadde «[...] stor moralsk virkning paa disse løse fugle».¹⁶⁸ Sveen konkluderte med at tidspunktet for en omfattende og systematisk oversikt var ideelt med tanke på de registreringstiltakene som ble iverksatt i Norge.

Det er lite som tyder på at departementet tok fingeravtrykksmetoden til Sveen til følge, men opplysningene fra politimesteren førte til at det ble laget et mer omfattende registreringsskjema, hvor økenavn, spesielle kjennetegn og slektsforhold ble lagt til de opprinnelige registreringsdataene.¹⁶⁹

Både Reidar Sveen og norske politimyndigheter fattet også interesse for etableringen av det transnasjonale kontrollregimet rettet mot rom gjennom samarbeidet i den internasjonale politikommisjonen. Da Norge ble medlem i 1931, ble Oslos politimester, Kristian Welhaven, den norske representanten i IKPK.¹⁷⁰ Welhaven deltok sammen med Reidar Sveen for første gang på møtet i den internasjonale politikongress i Antwerpen i september 1930. Sveens ønske om registrering av «sigøynere» i Norge etter tysk mønster vant gjenklang hos Welhaven. Norsk politi samarbeidet altså, slik Jahn Otto Johansen påpeker, velvillig med IKPK under gjennomføringen av den norske «sigøyrerpolitikken».¹⁷¹

I 1936, to år etter at norske myndigheter hadde avvist de siste norske rom, fikk alle IKPKs medlemsland tilsendt retningslinjer for registrering av «sigøynere» fra generalsekretæren i organisasjonen, dr. Dressler. I sitt svar til IKPK – med kopi til Justisdepartementet – skrev politimester Welhaven at Norge i nesten 40 år hadde arbeidet med å bringe ordnede vilkår for disse menneskene, gjennom Norsk misjon for hjemløse. Welhaven klassifiserte altså tilsynelatende også norske «tater» innenfor samme kategori som «sigøyreruvese-net».¹⁷² På den andre siden påpekte han at «taterne» var norske stats-

¹⁶⁸ Fra politimesteren i Kristiansund til Justisdepartementet: Angående Zigeunere, RA-S-2220-O-Ob-L0003.

¹⁶⁹ Oppgave over omstreifere, sigøynere og løsgjengere, RA-S-2220-O-Ob-L0003.

¹⁷⁰ Politimester i Oslo i perioden 1927–1954 (med unntak av okkupasjonsårene). Per Ole Johansen, *Samfunnets pansrede neve. Statspoliti og ekstraordinær overvåking*. Gyldendal, 1989, s. 140. SA, Politidepartementets arkiv, S 2978/Ee/L0020.

¹⁷¹ Jahn Otto Johansen, *Folket som ingen vil ha*. Spartacus, Oslo 2013 s. 177 ff.

¹⁷² Det kan virke som om han var klar over at dette var en vid definisjon, for han skriver at «eigentlich Zigeunern» – egentlige «sigøynere» – finnes det kun noen få av, nemlig Robert Oskar Johansen (også kalt Rikard Werner) og familie. Han ble senere kalt «Norges siste sigøyrer».

borgere og hadde restriksjoner for å reise over grensen. Han avsluttet brevet med lovnader om å ettersende Misjonens register til Wien så snart som mulig.¹⁷³

Uavhengig av om man kan påvise konkrete uttalelser som peker i retning av en rasehygienisk politikk rettet mot rom i departementsarkivene, er det liten tvil om at registreringstiltakene i forbindelse med avvisning og utvisning av rom var diskriminerende metoder som norske myndigheter aldri ville iverksatt overfor «alminnelige» norske borgere. Betraktningen av rom som et kollektiv med så negativ innvirkning på norske samfunnsforhold at det eksplisitt krevdes omfattende registrering og utvisning, førte til at norske myndigheter iverksatte tiltak som gikk langt utenfor rammen av hva man i samtiden anså som alminnelig borgerrettspraksis. Myndighetenes behov for kontroll gikk foran den enkeltes borgerrettigheter: De skulle ikke utvises som individer, men som «sigøynere».

76

«SIGØYNERPOLITIKK» I PRAKSIS

Til tross for restriktive forordninger som registreringen i 1924 og «sigøyneparagrafen» i fremmedloven av 1927 fortsatte rom å bli betraktet som et problem for norske myndigheter. Det manglet ikke på vilje til å utvise rom fra riket. Problemet var snarere at politiet ikke hadde noe land å sende uønskede rom til.¹⁷⁴ Til tross for at Justisdepartementet og Centralpasskontoret var enige om at rom ikke hadde statsborgerlige rettigheter i Norge, var det problematisk å utpeke en nasjon som gruppen i så tilfelle skulle tilhøre. I motsetning til utviste innvandrede svensker, dansker, tyskere eller japanere ble rom i praksis gitt status som statsløse – en status som nødvendigvis førte med seg praktiske og diplomatiske vanskeligheter i utvisnings- og avvisnings-spørsmål.

Ifølge Justisdepartementet hørte mange rom som oppholdt seg i Norge, hjemme i Sverige, noe som førte til problemer på grunn av passordningen mellom nabolandene. I 1920 mottok norske myndig-

¹⁷³ Den internasjonale kriminalkommissjonen, SA, Politidepartementets arkiv, S 2978/Ee/L0020. Jf. Per Haave, *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*, Norges forskningsråd, Oslo 2000, s. 66–67. For å forstå hvilket register Welhaven høyst sannsynlig snakket om, se samme publikasjon, s. 62–65.

¹⁷⁴ Angående adgangen til å utvise og uttransportere sigøynere, RA/S-2220/O/Oc/L0039.

heter kritikk fra Sverige fordi langt flere svensker ble utvist fra Norge enn nordmenn ble utvist fra Sverige.¹⁷⁵ At flere svensker ble utvist fra Norge i denne perioden, hadde sin naturlige årsak i at det var et langt høyere antall svensker som søkte arbeid i Norge enn omvendt. Det ble også understreket i et PM fra Justisdepartementet.¹⁷⁶ I samme skriv ble det imidlertid påpekt at man ifølge svenske utvisningsbestemmelser uten videre kunne utvise «[s]igøinere, løsgjengere, betlere, omreisende musikanter e.t.c.». Med andre ord ville utvisning av «sigøynere» mellom Norge, Sverige og Danmark resultere i at individene før eller senere igjen ville komme tilbake til det landet som de i utgangspunktet ble utvist fra.

I forbindelse med Sosialdepartementets rundskriv av 1922 ble denne problemstillingen illustrert gjennom familien Deikon (Taikon). Ifølge Justisdepartementet hadde familien oppholdt seg i Danmark i en årrekke, uten å inneha verken statsborgerrett eller innfødsrett. Familien ble utvist til Sverige i 1912, men etter å ha havnet i klammeri med politiet i Göteborg hadde familien i en treårsperiode oppholdt seg i Norge, inntil de igjen ble utvist til Sverige i 1915 av Aker politikammer. Svenske myndigheter forsøkte imidlertid å sende familien tilbake til Norge med den begrunnelsen at det var der de senest hadde oppholdt seg i en lengre periode. Justisdepartementet hevdet at svenske myndigheter burde ta selvkritikk ettersom de i utgangspunktet hadde akseptert utvisningen fra Danmark til Sverige, og derfor hadde ansvaret for familien Deikon. Her ble det også tilagt at på grunn av den skjerpede fremmedkontrollen i den svenske fremmedloven av 1914 ville det bli enda vanskeligere å få utvist familien til Sverige under samme omstendigheter ved en senere anledning.¹⁷⁷

Et annet talende eksempel på mellomstatlige utfordringer kom i forbindelse med registreringen og utvisningen av rom i august 1924. Saken gjaldt familien Modeste, en av familiene som tidlig innvandret til Norge. Kristian Josef Modeste ble født i Norge i 1882, mens hans kone, med pikenavnet Anna Maria Rosenberg, ble født i Tyskland i 1887. Begge ble døpt i Fredrikstad i St. Franciskus Xaverius katolske

¹⁷⁵ P.M, RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

¹⁷⁶ P.M, RA-S-2220-E-Eb-L0016-0001.

¹⁷⁷ Herhører det imidlertid med til historien at familien Deikon fikk utstedt norske pass ved det norske konsulatet i Helsingfors i 1906, og at Georg Deikon ble født i Tromsø 20. mai 1889. Angående adgang til å utvise og uttransportere sigøinere, RA/S-2220/O/Oc/L0039 og Anmodn. UD om å undersøke hvorvidt sigøynere familien Taikonen var norske statsborgere, RA/S-2259/Ds/L5739/0024.

menighet i 1913. Med hjemmel i innfødsretten er det ingen tvil om at både ekteparet og barna hadde statsborgerrett i Norge.

I 1923 hadde familien Modeste fått utstedt norske pass ved generalkonsulatet i Stockholm fordi de kunne vise til eldre pass fra Norge, utferdiget av politimesteren i Fredrikshald i 1922.¹⁷⁸ Med bakgrunn i Justisdepartementets rundskriv av 1924 forhørte konsulatet seg med Centralpasskontoret om hvorvidt familien fortsatt var berettiget til å ha norske pass. Centralpasskontoret opprettholdt kravet om at det ikke skulle utstedes pass verken til familien Modeste eller andre «sigøynere». Med klar adresse til konsulatet ble det konstatert at «[e]fter anstillede undersøkelser viser det sig nemlig, at ingen av dem kan antas å være norsk statsborger». At slike undersøkelser skulle ha funnet sted i Norge, finnes det ingen dokumentasjon på, noe som i flere tilfeller skulle gagne Sverige i konflikten om roms nasjonale tilhørighet.

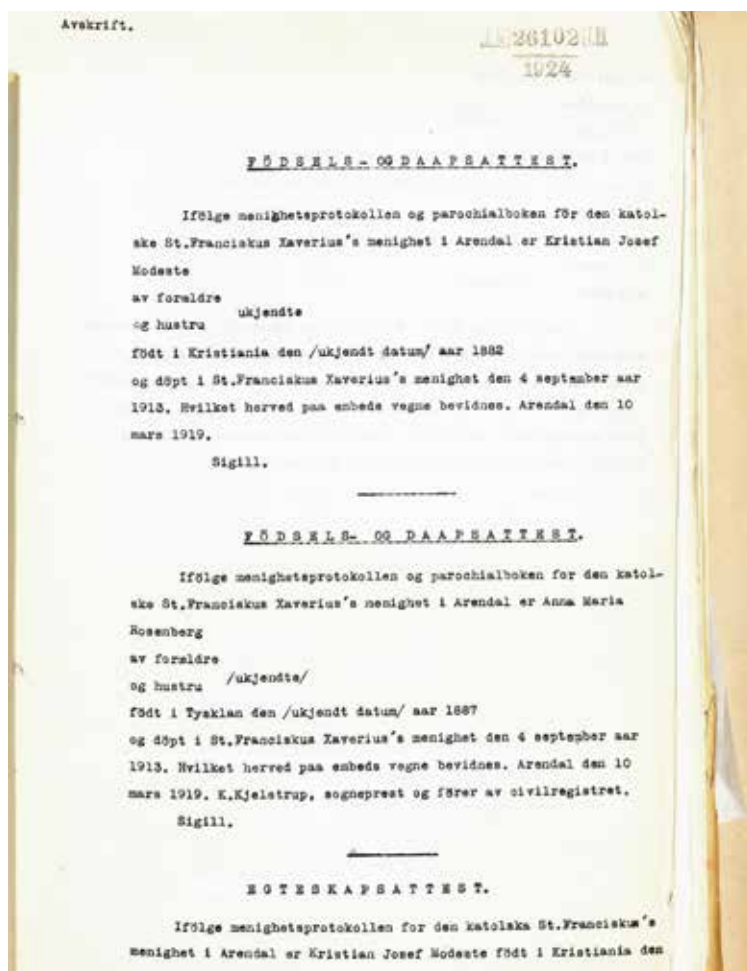
I et memorandum angående Kristian Modeste med familie, hvor påtegnelsen informerte om at skrivet var overlevert av den svenske utenriksministeren personlig, ble det understreket at norske myndigheter ikke kunne fraskrive seg ansvaret for familien.¹⁷⁹ Vedlagt skrivet fra utenriksministeren var familiens fødsels- og dåpsattest, som stadfestet at familien utvilsomt var norske statsborgere.

I motsetning til Justisdepartementet og Utenriksdepartementet hadde svenskene troverdig dokumentasjon på familiens tilhørighet i Norge, noe som resulterte i at norske myndigheter måtte akseptere at familien Modeste igjen krysset grensen fra Sverige til Norge. Den svenske utenriksministerens engasjement resulterte derfor i at Kristian Josef Modeste befant seg på Narvik politistasjon 11. oktober 1924, hvor en åpenbart forvirret politimester kontaktet Utenriksdepartementet for å forhøre seg om det virkelig var forventet at han skulle utstede norske pass til familien.¹⁸⁰ Med takksigelser fra det svenske utenriksdepartementet «[...] rörande zigenaren K.J. Modeste's återvändande till Norge» ble Modeste nok en gang tilkjent pass på norsk jord.

¹⁷⁸ Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁷⁹ Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁸⁰ Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.



Fødsels- og dåpsattest for ekteparet Modeste. Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisettillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

Denne problematikken fortsatte fram til 1927, og var trolig utslagsgivende for at «sigøyrerparagrafen» ble tatt inn i den nye fremmedloven. Et eksplisitt forbud, i likhet med det man hadde i Sverige, ville i teorien forhindre påstander om roms tilhørighet i Norge, til tross for at rom var utstyrt med papirer som på ulikt vis knyttet dem til landet. I praksis skulle derimot forbudet ikke vise seg å være noen garanti mot at rom igjen befant seg på norsk jord.

Spesielt én sak fra årene 1929–1931 ble mye omtalt i pressen, og skulle bli en betydelig utfordring for Justisdepartementet og Utenriksdepartementet. Utgangspunktet var den tidligere nevnte saken med legasjonen i Paris, som i 1928 hadde utstedt pass til rom med norske legitimasjonspapirer. Familiene Zikali, Bello, Karl Josef, i tillegg til Czardas Josef og Josef Peko, ble sluppet inn i Bergen på grunn av de utstedte passene. Ifølge *Aftenposten* hadde følget senere blitt observert en rekke steder i landet og vært «[...] til stor plage for befolkningen».¹⁸¹ Følget hadde i november slått seg ned i Tune i Sarpsborg, og i forbindelse med artikkelen gjorde avisen et intervju med sjefen for Centralpasskontoret, Ragnvald Konstad. Konstad meddelte *Aftenposten* at gruppen besto av i alt 29 medlemmer, og beklaget seg over det slette arbeidet som var blitt utført av legasjonen i Paris.¹⁸² I tillegg hadde politiet i Bergen begått en feil ved å slippe dem inn i Norge. Her unnskyldte imidlertid Konstad politimesteren i Bergen, fordi han var ny i jobben og ikke kjente til forandringene i den nye fremmedloven. På spørsmål om de ville bli utvist, forklarte Konstad at det ville bli vanskelig å få noe land til å ta dem imot, men han håpet de ville reise frivillig. Han understreket også at følget var de eneste «sigøynerne» i landet, og flere ville ikke komme hvis den nye fremmedloven ble overholdt. Først og fremst gjaldt det å opplyse norske legasjoner om den nye fremmedloven. Han anså det som en betydelig utfordring, slik han påpekte i en artikkel i *Aftenposten*: «Personalet på våre legasjoner har ofte så liten kjennskap til våre lover at det er rent vondt.»¹⁸³ I desember ble det ifølge samme avis bestemt at følget skulle utvises og forlate landet innen 1. januar 1930 via Halden til Sverige.¹⁸⁴

Konstads optimisme skulle vise seg å være forhastet. Nok en gang viste det seg at det å utvise folk utstyrt med norske legitimasjonspapirer og uten et hjemland utenfor Norge var problematisk, selv i årene etter at «sigøynerparagrafen» ettertrykkelig fastslo en tydelig norsk «sigøynerpolitikk». Et nytt rundskriv ble utsendt til politidistriktene med påminnelse om ikke å utstede pass til «sigøynere» uten Centralpasskontorets samtykke,

¹⁸¹*Aftenposten*, 9. november 1929.

¹⁸²Justisdepartementets arkiver blir det oppgitt at antallet var 24 personer. *Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge*, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁸³*Aftenposten*, 12. november 1929.

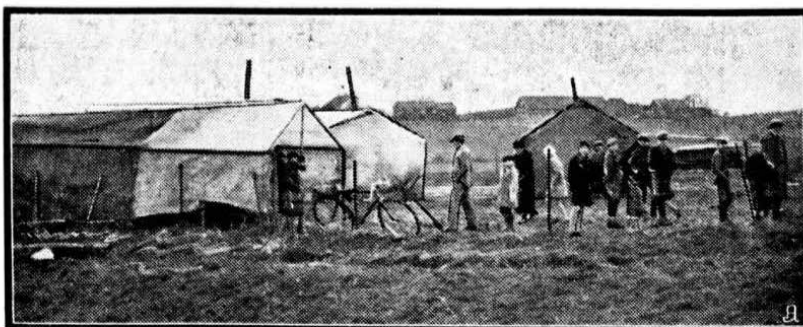
¹⁸⁴*Aftenposten*, 27. desember 1929.

Hos Norges siste sigøinere.

De spår, synger, spiller, tigger og driver skytebane.

Hvor skal de dra hen?

Fra "Aftenposten"'s utsendte medarbeider.



Sigøinerleiren i Tune ved Sarpsborg.
På bakketoppen bak teltene sees Tune prestegård.

Flere konsulater og legasjoner

har oversett den nye
viseringsformular.

Uttalelser av utenriksråd Esmarch og
centralpasskontorets chef.

Norge er nu stengt for sigøinere.

Allikevel slapp et stort følge inn
i sommer.

Beklagelige feil begått først ved legasjonen i Paris
og senere ved Bergens politi, uttaler Central-
passkontorets chef.

De siste sigøinere i Norge.

Skal ut av landet innen 1. januar.



Vi har tidligere fortalt om de siste
sigøinere i Norge, som i to år har
flakket om i landet. Nylig har de op-
holdt sig i Horten i sine fem telt.
Her har de feiret julen i sterk frost
og snø.

Innen nyttår må disse landveies
barn forlate landet. Det er bare
spørsmål hvorhen de skal dra — de
påstår nemlig selv at de er norske
borgere. Innet land vil vite av dem.



Typer tegnet i leiren av Wm. Guitormsen.

samt en påminnelse om innføringen av «sigøyneparagrafen» i fremmedloven av 1927. En bevisstgjøring og innskjerping måtte finne sted før man kunne gjennomføre den norske «sigøynepolitikken» effektivt.

Det skulle likevel ikke gå mer enn et drøyt halvår etter utvisningen i januar 1930 før skjørheten i den i utgangspunktet restriktive politikken rettet mot rom nok en gang skulle utfordre det diplomatiske forholdet til Sverige. I en verbalnote fra det svenske utenriksdepartementet ble Norge bedt om å motta 18 personer med norske papirer.¹⁸⁵ Flere var av de samme romfamiliene som var blitt utvist tidligere, og nye hadde kommet til. Blant navnene i den utførlige listen fra det svenske utenriksministeriet skulle særlig Karoli-familien stå sentralt sommeren 1930: Josef Karoli med sin kone Elisabeth Warsha og barna Maja, Karl, Polikarp, Regina Elisabet, Zolo, Tjugurka, Stevo og Kalia. Allerede i det svenske utenriksdepartementets første kontakt med Utenriksdepartementet i Norge ble det eksplisitt uttrykt at dersom disse menneskene hadde noen hjemstavn på denne jord, så var det i Norge: Det var i Norge de hadde oppholdt seg med unntak av noen utenlandsreiser, de hadde fått utstedt pass ved Oslo politikammer, norske myndigheter hadde fornyet passene som sørget for at de hadde kommet seg gjennom Tyskland fra Belgia og inn i Sverige, og med få unntak var de fleste ført opp som norske statsborgere i kirkebøkene. Utvisningen av «sigøynerne» i januar var derfor ifølge det svenske utenriksdepartementet ulovlig, og svenskene skulle ha seg frabedt å bli sittende igjen med norske «sigøynere» som var umulig å få utvist til andre land.

Svaret fra norske myndigheter lot vente på seg, og flere oppfordringer om å finne en snarlig løsning på «problemet» ble sendt fra svensk hold. Først en måned etter den første kontakten svarte Justisdepartementet.¹⁸⁶ Etter å ha forhørt seg med Centralpasskontoret sa departementet seg villig til å innvilge Dika Zikali og Czardas Josef med familie innreisettillatelse til Norge, ettersom det angivelig var blitt gjort en feil av norske politikamre vedrørende deres legitimasjonspapirer. Departementet så derimot ingen grunn til å innvilge familien Karoli innreisettillatelse. Ifølge departementet fantes det ikke engang bevis for at familien på noe tidspunkt hadde

¹⁸⁵ «Verbalnote 28. august 1930», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisettillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁸⁶ «Innreisettillatelse for Dikka Zikali, Josef Czardas, Josef Karoli m. fl. Sigøinere», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisettillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

oppholdt seg i Norge, og departementet fastslo at årsaken til at Karolienne var i besittelse av foreldede papirer som knyttet dem til Norge, var en misforståelse ved generalkonsulatet i Antwerpen i 1924. Ansvaret måtte derfor ligge på svenskene, som, til tross for forbudet mot «sigøynere» i Sverige, hadde sluppet dem inn:

Den svenske passkontroll har ladet familien innpasere over den svenske grense ved trälleborg [sic!], til trods for at den svenske fremmedlov § 19 har en bestemmelse om at sigøinere ikke gis adgang til Sverige. Hvis sådanne grove forsømmelser fra de svenske passkontrollørers side skal komme Norge til skade vil det være nytteløst å føre kontroll på den norske grense.

I motsetning til saken med Kristian Modeste i 1924 forsøkte departementet denne gangen å sette hardt mot hardt, og familien Karoli skulle bli en prøveklut for hvorvidt fremmedlovens nye bestemmelser var like effektive i praksis som på papiret.

Svaret fra svenskene lot ikke vente på seg. Etter departementets avvisning av Karoli-familien ble Josef Karoli innkalt til forhør i Sverige for å forklare seg om situasjonen.¹⁸⁷ Forhøret og det svenske politiets utførlige utredning resulterte i svært detaljerte opplysninger om Karolis tiknytning til Norge: Ekteparet var født i Norge, de giftet seg i Norge, de eldste barna ble født i Norge, politikammeret i Sarpsborg hadde utstedt pass i 1920, hvor det ble påtegnet at de var norske statsborgere, og samme politikammer hadde fornyet passene etter at familien kom tilbake fra utenlandsreise i 1923. Som Justisdepartementet selv påpekte, hadde familien også fått utstedt nye pass i Antwerpen i 1924. At det siste skulle bero på en misforståelse, stilte det svenske utenriksdepartementet seg sterkt tvilende til, med bakgrunn i opplysningene fra Sarpsborg politikammer.

I den påfølgende runden erkjente Justisdepartementet at det var riktig at ekteparet var viet i Fredrikstad, men fremholdt at det ikke kunne bevises at Karoli hadde statsborgerrett, fordi han ved vielsen ikke kunne fremvise noen fødselsattest, men kun en muntlig påstand om at han var født 21. mars 1890.¹⁸⁸ Mangelen på bevis fikk departe-

¹⁸⁷ «Verbalnote 22. oktober 1930», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁸⁸ «Sigøinerne Karoli», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

mentet til å stå på sitt og meddele svenskene at «[...] man fremdeles ikke finner å kunne samtykke i innreise- og opholdstillatelse for de her omhandlede 10 sigøynere tilhørende familien Josef Karoli».

For svenskene var denne argumentasjonen uholdbar. For det første var den eneste årsaken til at de hadde tillatt Karoli å reise gjennom Sverige til Norge, det faktum at familien var utstyrt med norske papirer, og man kunne derfor ikke klandre svenske passkontrollører for at de lot dem passere.¹⁸⁹ For det andre ble argumentet om at Karoli ikke kunne fremvise fødselsattest ved bryllupet, blankt avvist, siden han sto oppført som norsk statsborger i papirer utstedt ved et norsk politikammer.

Saken ble tatt opp på en regjeringskonferanse 12. januar, hvor det ble vedtatt at Karoli skulle innvilges innreise. I skrivet til det svenske utenriksdepartementet ble det likevel understreket at norske myndigheter fremdeles ikke vedkjente seg Karoli, men la til grunn for innreisetillatelsen at saken ble et spørsmål om å veie begge lands feil mot hverandre, en skjønnsak som i dette tilfellet gikk i svenskenes favør.¹⁹⁰ Utenriksdepartementet erkjente derfor «[...] til trods for store betenkeligheter ikke å burde vegre sig ved å gi innreisetillatelse til Norge for de omskrevne sigøinere tilhørende familien Josef Karoli».¹⁹¹

I motsetning til tidligere konflikter mellom Norge og Sverige i forbindelse med utvisningssaker gjeldende rom fikk Karoli-saken oppmerksomhet i pressen. Saken ble først og fremst fremstilt som kritikk av den unnfalldenhet norske myndigheter viste i diplomatiske saker.

Til tross for at Norge hadde et eksplisitt forbud mot «sigøynere», turte ikke norske myndigheter å stenge grensene, selv om det var svenskene som ikke hadde klart å håndheve egen forbudsparagraf. *Stavangeren* påpekte at det nordiske vennskap var vel verdt en «sigøynersfamilie», «[m]en tilfellet Caroly betyr dessverre noe mer og alvorligere. Det betyr at vi ikke er så nøie med hvem som tar opphold her i landet».¹⁹² Avisen anbefalte derfor det norske diplomati å la Karoli-saken bli siste gang norske myndigheter innvilget innreise for «sigøynere», ettersom det nok var flere svenskene ønsket å bli kvitt. I *Nationen* ble saken betraktet som betegnende for den underdanighet norske myndigheter viste overfor utlandets krav, og den

¹⁸⁹ «Memorandum, 8. januar 1931», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹⁰ «Sigøynersfamilien Karoli», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹¹ «Det Kgl. Utenriksdepartement, bilag», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹² *Stavangeren*, 11. februar 1931.

Av „Nationen“ om 100 aar.



Onstak, ten 25. februar 2031.

Statsministeren aak taterfølket.

Aam tet sist innvandrete taterføl ke erklærer statsministeren, at vi maa rette aass efter tet kamle ort: Ten saam har tatt fanten paa nakken maa pære ham tillants.

Vedlagt Utenriksdepartementets klipparkiv i forbindelse med beskyldninger om unnfallenhet i diplomatiske saker ligger også Nationens faste tegner Arne Wolds karikatur som hadde til hensikt å beskrive Karoli-familiens tilbakekomst til Norge. Det faktum at norske myndigheter hadde latt seg presse til å motta familien, ble beskrevet gjennom at statsminister Mowinckel etter det gamle ord-taket «Den som har fanten på nakken, må bære ham tillands» med en skeptisk mine bringer Karoli over grensen. Nationen, 23. februar 1931.

ble beskrevet som et slag mot Norges nasjonale verdighet.¹⁹³

Det er mye som taler for at saken med Karoli ble betraktet som ydmykende for norsk myndigheter. Som en reaksjon på presseskriveriene om saken sendte statsminister Mowinckel et brev som minnet embets- og tjenestemenn i ulike departementer om at de var underlagt taushetsplikt, og han krevde en innskjerping av rutinene.¹⁹⁴ Samtidig fremkommer det av Utenriksdepartementets arkiv at Karoli-saken førte til en helt ny tilnærming og intensitet når det gjaldt å håndheve bestemmelsene i «sigøyrerparagrafen». Legasjonene ble behørig orientert om hvilke prosedyrer som skulle følges når «sigøyrere» søkte om innreisetilattelse, i tillegg til at de ble bedt om å sende varsler til andre legasjoner hvis «sigøyrere» hadde oppsøkt deres kontorer.¹⁹⁵

AVVISNINGEN I 1934

Den store styrkeprøven når det gjaldt diplomatiske forhold og håndheving av «sigøyrerparagrafen», kom i forbindelse med avvisningen i januar 1934. I utgangspunktet var saken nær ved å bli nok et resultat av dårlig kommunikasjon mellom et konsulat og Centralpasskontoret. I midten av januar meddelte visekonsulen i Stralsund at 62 norske «sigøyrere» hadde forsøkt å komme seg til Norge via Sverige.¹⁹⁶ Etter at de var blitt nektet innreise via Sverige, hadde han vært behjelpelig med å sende dem til Hamburg. Visekonsulen anmodet generalkonsulatet i Hamburg om å være behjelpelige med å gi dem mulighet til å reise direkte til Norge. Generalkonsulatet ved Einar Maseng var imidlertid bedre orientert om politikken i Norge, og henvendte seg derfor til Centralpasskontoret. Her ble det meddelt konsulatet at «sigøyrerne» sto fritt til å sende forespørsel om innreise, og at hver sak ville bli behandlet individuelt, men Centralpasskontoret understreket samtidig at «[...] sigøyrerne vilde bli avvist, om de kom til Norge».

Fra dette tidspunktet skulle saken bli et besynderlig diplomatisk spill. Konsulatet informerte politimyndighetene i Hamburg om at norske myndigheter anså romgruppen som uvelkommen. Politiet i

¹⁹³Nationen, 21. februar 1931.

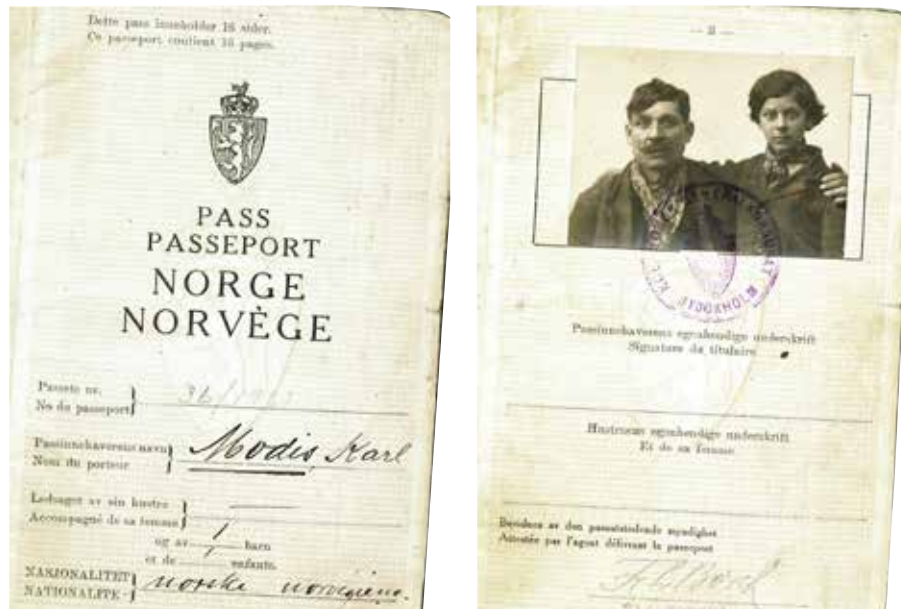
¹⁹⁴«Det kgl. Utenriksdepartement, Mowinckel 11. februar 1931», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøyrere og spm. om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹⁵Jf. «Légation de Norvège—Pass til sigøyrere 19. mai 1931», «Consulat Général de Norvège—Arrestasjonen av sigøyreren Jozef Bello 29. August 1933», «Justis- og politidepartementet—Sigøyreren Josef Bello 18. september 1933» og «Generalkonsulatet i Antwerpen—Sigøyreren Josef Bello 26. september 1933», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøyrere og spm. Om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹⁶«Königliches Norwegische Generalkonsulat—Andragende om innreise til Norge for en trupp norsk-føtte sigøyrere 16. januar 1934», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøyrere og spm. om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

Hamburg anså på sin side det som rimelig med bakgrunn i deres papirer at de fikk vende tilbake til Norge, og ønsket ikke at de skulle bli værende. Konsulatet meddelte likevel Justisdepartementet at noe krav om at de skulle få vende tilbake, ikke ville bli fremsatt av tyske politimyndigheter. Centralpasskontoret i samarbeid med Justisdepartementet avviste blankt innreisetilattelse for gruppen ved å vise til fremmedlovens paragraf 3. Ifølge Konstad eksisterte det ikke «sigøynere» som hadde borgerrett i Norge, selv om de var i besittelse av norske pass. Han anmodet derfor generalkonsulatet i Hamburg om å underrette «[...] samtlige øvrige norske legasjoner og konsulater i Nord-Europa»,¹⁹⁷ hvorpå konsulatene og legasjonene i Stockholm, Göteborg, Rotterdam, Haag, Antwerpen, Berlin og København etter kort tid ble informert om situasjonen.¹⁹⁸

På dette tidspunktet begynte gruppen med rom å bli desperat. Som Karl Modis hadde underrettet Maseng om, var alle land stengt for dem, og Norge var det eneste landet som kunne hjelpe dem ut av den fortvilte situasjonen.¹⁹⁹



Karl Modis' norske pass utstedt i 1923. Sigøynere 1918–1931, RA-S-2220-O-Oc-L0039.

¹⁹⁷ «Centralpasskontoret 20. januar 1934», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹⁸ «Ang. innreisetilattelse til Norge for en trupp norskfødte sigøinere», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

¹⁹⁹ «Königlich Norwegische Generalkonsulat – Andragende om innreise til Norge for en trupp norskfødte sigøinere 16. januar 1934», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

Etter at forsøket på å komme seg til Norge via Danmark også mislyktes, meddelte Maseng at følget «[...] befinner seg nu atter i Altona ved Hamburg. Selskapet beleirer generalkonsulatet daglig og krever adgang til at vende tilbake til Norge».²⁰⁰ Det fremkommer av kilden at Maseng hadde sympati med følget. Han henvendte seg på ny til Centralpasskontoret og Justisdepartementet i håp om å få til en ordning som i det minste midlertidig kunne hjelpe dem. I den situasjonen følget befant seg i, anså konsulen at det var gode grunner til å vise barmhjertighet:

Forholdet for sigøinerne er nu det, at de ikke kan reise til noget av de land som omgir Tyskland. Paa den annen side opfordres de av tyske myndigheter til at reise videre. Om det vel er saa, at Tyskland ikke kan skaffe sig sigøinerne fra halsen uten at paavise en adgang til at komme til et annet land, saa blir sigøinernes stilling her likefuldt trøstesløs for dem. Med de nu herskende forhold i Tyskland vil sigøinerne ikke faa adgang til at arbeide eller tigge, neppe heller til at drive handel. De vil saaledes efter all sandsynlighed være prisgit den ytterste elendighet. Generalkonsulatet vil tillate sig at henstille at denne rent humanitære siden ved saken blir overveiet av vedkomne norske myndighet.

Konsulen mente også at det fantes formildende omstendigheter, fordi gruppen ble nektet innreise i Norge på grunn av forhold de ikke hadde vært klar over, og som norske myndigheter var direkte ansvarlige for. Ifølge Maseng hadde «sigøynerne» levd i den tro at de var norske statsborgere, og siden de verken kunne lese eller skrive, var de ikke klar over at de var ført som statsløse i passene som de hadde fått utstedt. Konsulen bemerket også at det i følget fantes spedbarn, kun seks uker gamle.

Masengs henstilling ble møtt med taushet. I stedet var det andre diplomatiske utfordringer ved saken som opptok Utenriksdepartementet. Parallelt med at Maseng skrev sitt brev til norske myndigheter, skrev Norwegisches Konsulat für Pommern et brev til legasjonen i Berlin hvor det ble redegjort for utgiftene som konsulatet hadde hatt i forbindelse med følget.²⁰¹ For den

²⁰⁰Königliches Norwegisches Generalkonsulat – om innreisetillatelse for sigøinere, 26. januar 1934», Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

²⁰¹Kgl. Norwegisches Konsulat für Pommern – 24. Januar 1934», Om innreisetillatelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

norske legasjonen i Berlin innebar kravet om å betale utgiftene et diplomatisk problem, fordi det i en betaling av utleggene implisitt lå en innrømmelse av at gruppen rom var knyttet til Norge. Som uttrykt av Centralpasskontoret hadde ikke følget «[...] større tilknytning til Norge enn til hvilket som helst av de øvrige land hvor de hadde flakket omkring».²⁰² Samtidig er det åpenbart at legasjonen ønsket å unngå en diplomatisk konflikt med tyske myndigheter, til tross for at departementet mente at det var tyske myndigheter som hadde gjort feil i utgangspunktet. Ifølge departementet var det tyske myndigheters ansvar å sørge for følget så lenge de befant seg på tysk jord, uavhengig om de var norske statsborgere eller ikke. Ut fra dette resonnementet ble det hevdet at visekonsulen i Stralsund gikk utover sin myndighet når han tok ansvar for utgifter i forbindelse med båtreisen til Sverige og deretter sørget for at følget kunne reise fra Stralsund til Hamburg. Visekonsulens handlinger ble likevel betraktet som et indre norsk anliggende og fritok ikke tyske myndigheter for deres ansvar.

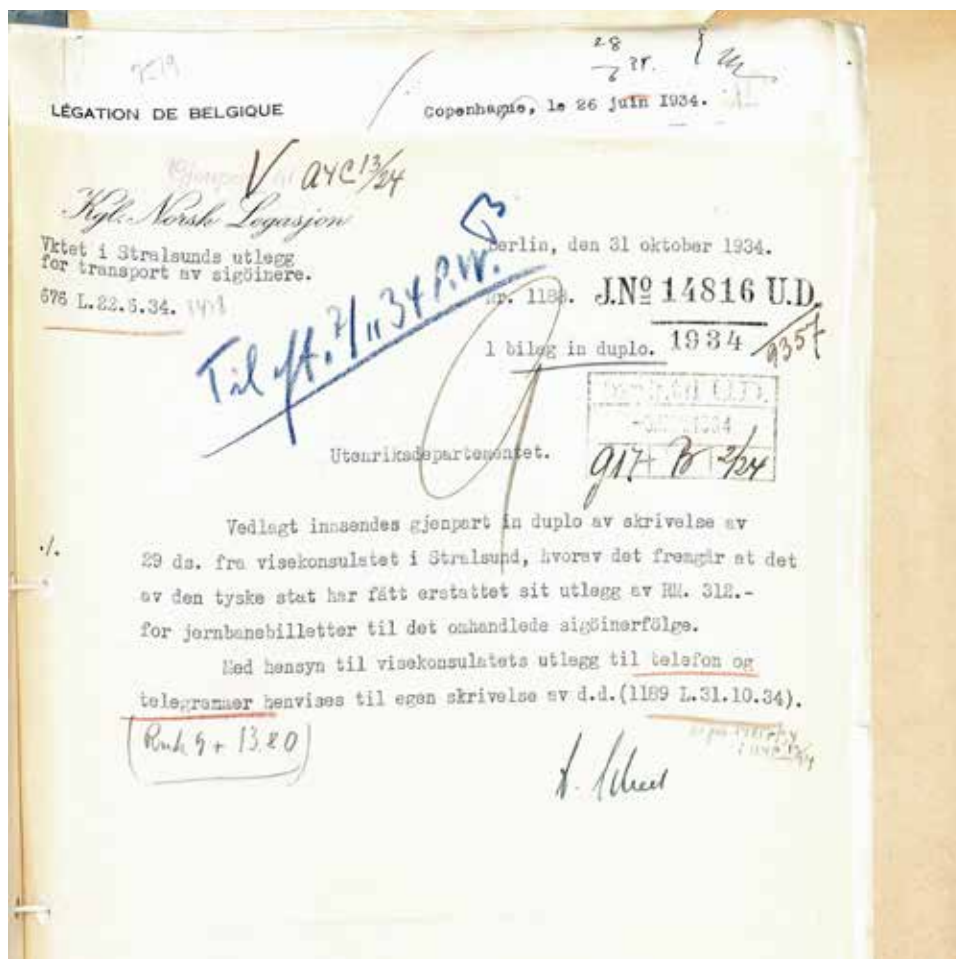
Likevel betraktet departementet tilbakebetaling av utgifter til visekonsulen som rimelig «ad diplomatisk vei» fordi «[...] tyske myndigheters ukorrekte opptreden er påført et norsk konsulat utgifter, som det ellers ikke vilde ha hatt».²⁰³ Mer oppsiktsvekkende er det imidlertid at norske myndigheter også utbetalte et beløp på 312 riksmark til den tyske stat for utleggene som tyskerne hadde hatt ved å frakte følget fra Hamburg til den dansk-tyske grensen. Satt på spissen betalte altså norske myndigheter det nazistiske Tyskland for å være behjelpelig med løsningen av Norges «sigøynerproblem».

Diskusjonene rundt omstreifersaken fortsatte videre i den norske samfunnsdebatten, men ett «problem» kunne norske myndigheter hevde å ha løst: Gjennom juridiske spissfindigheter, paragrafer i fremmedlovgivningen og diplomatiske forhandlinger ble forbindelsen mellom Norge og rom brutt i 1934. Som Justisdepartementet selv beskrev det i 1937: «De rumenske sigøinere (Czardas, Peko, Kall, Bo og Bello) som streifer om i Europa med norske legitimasjonsdok., kommer nu mer og mer sjelden til Norge og nye sigøinere nektes adgang.»²⁰⁴

²⁰² «Centralpasskontoret – 2. februar 1934», *Om innreisetillatelse til Norge*, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

²⁰³ «Denkgl. norsk legation i Berlin – V. k. t. i Stralsund utlegg for transport av sigøinere», *Om innreisetillatelse til Norge*, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

²⁰⁴ «Hjemsendelse av Robert Oskar Johanson alias Richard Mathias Werner», RA-S-2220-O-Ob-L0001.



Es handelt sich um Zahlung an die Reichsbahn			
./.	lt. beifolgender Quittung	Rm	312.-
./.	Auslagen Konsul Beug lt. beifolgender Rechnung ..	Rm	13,80
./.	Telefongebühren in Stettin lt. beifolgend. Rechg.	Rm	9.-
		Rm	334,80

Oversikt over de utgifter følget hadde kostet konsulatet i Stralsund og den tyske stat i forbindelse med avvisningen i 1934. «Kgl. Norwegisches Konsulat für Pommern – 24. Januar 1934» og «Den kgl. norske legation i Berlin – Vktet i Stralsund utlegg for transport av sigøinere», Om innreisetilfåelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004.

OPPSUMMERING

Det er lite som tyder på at norske rom ble vel ansett av norske myndigheter da at de kom til landet i andre halvdel av 1800-tallet, men den betydelige innsatsen for å utvikle en eksplisitt ekskluderende politikk overfor en minoritet som trolig aldri oversteg 150 individer, må også ses i lys av den generelle restriktive fremmed- og grensekontrollen etter første verdenskrig. Veien fra Omstreifermisjonens anbefalinger om å frata rom alle papirer som knyttet dem til Norge, og å tvinge minoriteten utenfor rikets grenser, til innføringen av «sigøynerparagrafen» i fremmedloven av 1927 var relativt kort. I løpet av seks år utviklet norske myndigheter en politikk som nektet norske rom adgang til Norge. Etter 13 år var målsettingen om et Norge fritt for rom oppnådd.

Et påfallende trekk ved myndighetenes politikk overfor norske rom var hvordan den omgikk lover og rutiner i saksgangen: Det ble aldri stilt spørsmål om roms statsborgerlige rettigheter eller om rom burde falle under de samme sosialiseringstiltakene som andre «omstreifere». Omstreifermisjonens anbefaling ble tatt til etterretning, og den praktiske politikken for å utvise rom på en mest mulig effektiv måte ble raskt iverksatt. I den grad det finnes selvkritikk, var den først og fremst rettet mot politikamre og lensmannskontorer og byråkratiske institusjoners manglende evne til å gjennomføre avvisnings- og utvisningspolitikken. Til stor forargelse for Justisdepartementet og Centralpasskontoret ble det selv etter registreringen i 1924 utstedt pass til rom både ved politikamre og lensmannskontorer og ved norske legasjoner og konsulater i utlandet.

Til tross for at justisminister Berg mente at innføringen av «sigøynerparagrafen» ikke behøvde noen nærmere forklaring, var det trolig problemene med å gjennomføre en konsekvent politikk som ledet fram til paragraf 3 tredje ledd i fremmedloven. Et eksplisitt forbud ville i teorien sørge for at rom som hadde fått utstedt pass ved legasjoner eller konsulater i andre land, fortsatt kunne avvises ved grenseovergangene. I praksis skulle denne teorien imidlertid vise seg å

være utfordrende vis-á-vis diplomatiske forbindelser med andre land.

I særlig grad ble rom en integrert del av de diplomatiske utfordringene mellom Norge og Sverige. Ved at norske rom ble fratatt sine statsborgerlige rettigheter, ble de å betrakte som statsløse, og det var langt fra uproblematisk i utvisningssaker. Praksisen ble hovedsakelig å utvise rom til Sverige, trolig i håp om at svenskene ville forvise dem til andre nasjonalstater. For svenskenes del var det problematisk å få andre nasjoner til å motta statsløse rom. Løsningen ble som regel å sende dem tilbake fordi de ofte hadde, om enn foreldede, legitimasjonspapirer som knyttet dem til Norge. Det var denne praksisen «sigøynerparagrafen» var ment å forhindre, men som viste seg problematisk for norske myndigheter. Ved flere anledninger så de seg nødt til å akseptere svenskenes krav om å la rom komme tilbake til Norge.

Den norske pressens beskrivelser av rom som vendte tilbake fra Sverige i 1930 som ydmykende for det norske diplomatiet, ledet til strengere instruksjoner til legasjoner og konsulater, og det fikk store konsekvenser for norske rom i 1934. På den dansk-tyske grensen ble norske rom for siste gang avvist som borgere av den norske stat før andre verdenskrig. De ble sendt til en uviss skjebne, mens den norske stat betalte regningen.

4 FORHANDLINGER OG BYRÅKRATISK TRAKASSERING I BELGIA 1934-1940

I en større artikkel med tittelen «Sigøynere. Hvem er de? Hvor kommer de fra?» i avisen *La Libre Belgique* i 1938 fikk leserne følgende informasjon: «[d]et finnes til og med i Belgia en gruppe norske nomader, som våre myndigheter har store vansker med å bli kvitt».²⁰⁵ Ønsket om å bli kvitt norske rom hadde i januar 1934 presset gruppen til å reise nordover. Etter norske myndigheters kontante avvisning og en kort periode som internerte i Tyskland ble de dumpet på belgisk territorium av tysk politi. I det følgende skal vi se nærmere på hvordan belgiske myndigheter nok en gang forsøkte å bli kvitt gruppen av norske rom som i løpet av våren 1934 igjen befant seg innenfor landets grenser. Hvilke konsekvenser hadde avvisningen for de enkelte romfamiliene, og hvilke metoder benyttet belgiske myndigheter seg av for å få presset dem ut av landet?

Flertallet av de avviste var utstyrt med norske legitimasjonspapirer, utstedt og stemplet av norske myndigheter i slutten av 1920-årene og begynnelsen av 1930-årene. Samtidig hevdet norske myndigheter hardnakket at «sigøyrerne» ikke kunne oppfattes som norske statsborgere. Hvilke argumenter brukte norske og belgiske myndigheter i den langvarige diplomatiske tautrekkingen som fulgte i kjølvannet av avvisningen?

PRESSENS DEKNING

Den 29. januar 1934 beskrev *Aftenposten* avvisningen av de 68 norske rom i Padborg: «[e]n sigøinerbande som elsker Norge. Den vil bosette seg her fordi reiselivet ikke lønner sig lenger. Norske myndigheter betakker sig.»²⁰⁶ Oppslaget forklarte videre hvordan gruppen var blitt avvist ved den

²⁰⁵ *La Libre Belgique*. Tziganes. Qui sont-ils ? D'où viennent-ils ?, 23.3.1938.

²⁰⁶ *Aftenposten*, 29.1.1934.

tysk-danske grensen etter ordre fra Centralpasskontoret, med henvisning til «sigøyrerparagrafen» i den norske fremmedloven. Artikkelen viste til flere av de norske familiene i følget, som ble beskrevet som «gamle kjenninger av myndighetene». Eksplisitt nevntes blant andre Karl Modis, Czardas Josef og «de beryktede Karolyer, en av de mest ondartede familier som har optrådt her».

Avvisningen og den påfølgende interneringen av gruppen ble skildret i pressen også utenfor landets grenser. Historien om norske roms skjebne ble naturlig nok dekket i både lokale og regionale medier i Danmark og Sverige, ettersom begge landene hadde vært direkte involvert i avvisningen. Episoden ble ikke uventet også dekket av tyske aviser, men selv i en avis som *Belfast Telegraph* fikk avvisningen oppsiktsvekkende nok plass.²⁰⁷ Myndighetene i både Skandinavia og på kontinentet fulgte tilsynelatende med i pressedekningen av avvisningen. I belgiske arkiver finnes for eksempel oppslaget om norske rom i det nazistiske partiorganet *Völkischer Beobachter* i en av mappene som omhandler generell politikk overfor romgruppene i Belgia.²⁰⁸ Satt på spissen bidro den norske avvisningen av rom altså til å forme politikken også i andre land – i første rekke i Belgia. Ved siden av politiet og myndighetene anvendte også akademikere eller «sigøyrerforskere» norske rom i legitimeringen av utvisningspolitikken som skulle forsvare nasjonalstatene mot nomadenes avnasjonalisering.²⁰⁹ Den tyske antropologen Martin Block, en inspirator for den tyske rasepolitikken under det nazistiske regimet, beskrev det norske følget som «ekte sigøynere» i verket *Sigøyrerne, deres liv og vaner*.²¹⁰

Om våren og høsten blir det slått opp, spesielt i vesttysk presse, at myndighetene har klart å avvise en større gruppe som ville flytte fra Nederland til Belgia eller omvendt, eller fra Belgia til Tyskland. Før ville deres forsøk på å lure grensevaktene ha lyktes. Det har vært tilfeller der en gruppe måtte bruke litt tid ved grenseovergangen før den fikk fortsette. De ville fått ordre om å snu av myndighetene i det ene landet, og blitt nektet innreise av myndighetene i det andre.

²⁰⁷Unwanted Gipsies, i *Belfast Telegraph*, 30.1.1934, nevnt i *About* 2014, s. 530.

²⁰⁸AGR, PdE, 995.

²⁰⁹*About* 2014, s. 525.

²¹⁰Martin Blocks bok *Zigeuner, ihr Leben und ihre Seele* kom først på tysk, deretter på fransk (*Moeurs et coutumes des Tziganes*) i 1936 og på engelsk (*Gypsies, their life and their customs*) i 1938. For mer informasjon om Martin Block, se J.S. Hohmann, Martin Block, *Die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner. Versuch einer monographischen Darstellung*, Frankfurt am Main 1991, eller S. Milton, «Gypsies» as Social Outsiders in Nazi Germany, i R. Gellately, N. Stoltzfus (red), *Social Outsiders in Nazi Germany*, Princeton 2001. Eller på norsk: Chalak Kaveh, «Sigøyrerplagen». *Kontinuitet og brudd i tysk sigøyrerpolitikk 1929–1938*, Masteroppgave i historie, IAKH, UiO, 2014.

Fanget mellom de rivaliserende gendarmene hadde de måttet bli i denne håpløse situasjonen til fornuften eller medlidenheten vant i plageåndenes hjerte. Noen ville diskre ha lukket døren til sitt land, mens andre aller nådigst ville ha tatt imot dem. I januar 1934 fant 68 sigøynere som hadde dratt fra Spania gjennom Frankrike, Belgia og Tyskland, veien til nyhetene fordi de ønsket å krysse den danske grensen med siste nattog via Padborg for å reise videre til Norge [...]. Sytten menn, sytten kvinner og tretti barn må til slutt ha nådd sitt mål. Hvis de ikke gjorde det, kan de ikke ha vært ekte sigøynere.²¹¹

Også den danske «sigøynersforskeren» Johan Miskow Meyer (1875–1937) var opptatt av hvordan norske rom ble gjort statsløse i 1934. I *Journal of the Gypsy Lore Society* publiserte han et notat, basert på danske aviser, hvor han forklarte hvordan nordmennene kunne illustrere «de ynkelige forholdene for ‘sigøynere’ som blir *staatenlos*».²¹²

Ifølge About forklarer spredningen av denne språkbruken blant jurister, politiet og kriminologer den nesten universelle politiske konsensusen som rådet ved utformingen av lover og regler rettet mot gruppen. Zimmermann har på sin side fremhevet den politivitenskapelige dialektikken, altså hvordan politiet og vitenskapen sammen drev politikken overfor rom i en mer radikal retning. Som vi har sett, var avvisningen av norske rom en kilde til diskusjon og oppmerksomhet, og indirekte kan vi derfor si at norsk «sigøynerspolitikk» også påvirket både holdningene og politikken i andre land.

TILBAKE I BELGIA: TIGGE- OG REISEFORBUD

I begynnelsen av mars 1934 ble norske rom skyssset i mindre grupper over grensen fra Tyskland til Belgia.²¹³ Noen av dem ble avvist av belgiske grensevakter og sendt tilbake til Tyskland, men til slutt kom hele gruppen seg tilbake til Belgia igjen.²¹⁴ Belgisk politi og myndigheter hadde ikke annet valg enn å akseptere at de norske «sigøynere» var tilbake.

I et lengre brev til det belgiske utenriksdepartementet datert

²¹¹ Sitert i About 2014, s. 525.

²¹² Johan Miskow. Staatenlos. I *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. XIII, Year 1934, No. 4, 217 f.

²¹³ Se for eksempel: AGR, PdE, A32.301. Kristjan Josef Modeste. Nummer 88. Pro justitia., AGR, PdE, 1.449.279 bis. Charles Modis. Bulletin d'Étranger, 22.3.1934, eller AGR, PdE, 1.638.748 bis. Joseph Kall. Bulletin d'Étranger, datert 16.3.1934.

²¹⁴ Vi ankomi Belgia med tog, som satte oss av ved Aachen. På den belgiske grensen ble vi returnert (refoulés) til Tyskland av det belgiske gendarmeri [...]. Tyskerne lastet oss inn i en bil og førte oss inn i Belgia, gjennom en skog. Vi kom så til Raeren, hvor vi tok toget til Liège, og ankomi i denne byen mot midnatt. Siteret i About 2014, s. 523.

9. mai 1934 beskrev direktøren for sikkerhetspolitiet følget på 68 rom som hadde forsøkt å reise tilbake til Norge, men blitt avvist av svenske og danske myndigheter. Han skrev at «[a]v humanitære hensyn har Sikkerhetspolitiet bestemt å la dem få midlertidig opphold i Belgia, i påvente av at deres hjemsendelse forhandles med norske myndigheter».²¹⁵ De «humanitære hensynene» skal vi komme tilbake til senere, men det er også verdt å merke seg at sikkerhetspolitiet virket godt orientert om norsk lovgivning, og noterte seg at «loven av 8. august 1924 som opphevd statsborgerskap ved etablering i utlandet uten tanke på retur, er opphevet».²¹⁶ Direktøren la til at det var «uakseptabelt at disse familiene aldri har hatt norske statsborgerskap. Norske myndigheter har også utstedt nasjonale pass, noen av dem inneholder bekreftelse på norsk statsborgerskap for innehaveren, noe som gjør dem ansvarlige».²¹⁷ Det var duket for forhandlinger med norske myndigheter, og sikkerhetspolitiet utformet en grundig liste over alle personene i følget, med legitimasjonspapirer, fødselsdato og fødested.

Nordmennene fikk i første omgang opphold i Belgia for en måned, og måtte forholde seg strengt til lovene som hadde bidratt til at de ønsket å forlate landet i januar. Som beskrevet i kapittel 2 ønsket belgiske myndigheter høsten 1933 å tvinge rom til fast bosetting. Ved tilbakekomsten var reglene fortsatt strikte. Veibrev ble utstedt med følgende betingelser:

Det er forbudt både for dem som har veibrev, og for deres familie å reise rundt i husvogn, å hengi seg til tigging eller å slå seg sammen med andre grupper av nomader. De er forpliktet til å slå seg ned før 10. april på et sted i Belgia hvor det finnes en gendarmavdeling. Så snart de har funnet en bopel, skal de melde seg for gendarmeriet, som gir sikkerhetspolitiet beskjed om at de bor der.²¹⁸

Etter at de var tilbake i Belgia, var norske rom altså igjen under det regimet de forsøkte å flykte fra da de satte kursen nordover i januar 1934. Belgiske myndigheter presset dem til bofasthet, nektet dem å tigge, ville forhindre dem i å være sammen med andre rom. Presset fra belgiske myndigheter

²¹⁵ AGR, PdE, A32.301 bis. Kristian Josef Modeste. Brev fra sjefen for la Sûreté Publique til utenriksministeren i Belgia, datert 9. mai 1934.

²¹⁶ PdE, A32.301 bis. Kristian Josef Modeste. Brev fra sjefen for la Sûreté Publique til utenriksministeren i Belgia, datert 9. mai 1934.

²¹⁷ PdE, A32.301 bis. Kristian Josef Modeste. Brev fra sjefen for la Sûreté Publique til utenriksministeren i Belgia, datert 9. mai 1934.

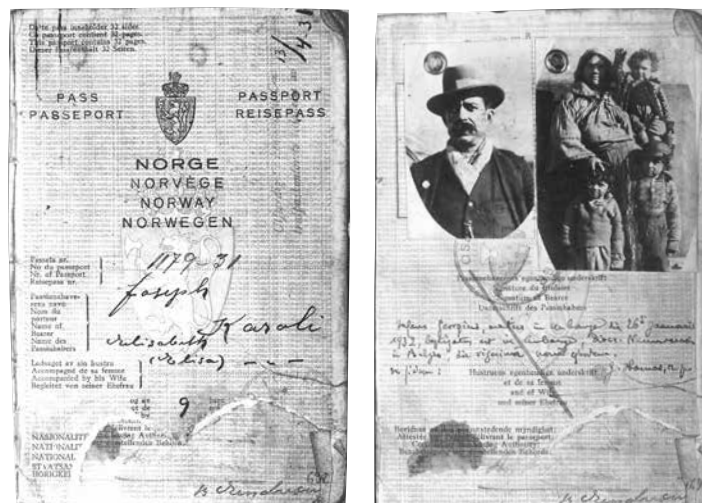
²¹⁸ AGR, PdE, 1.449.279 bis. Charles Modis. Bulletin d'Étranger, 22.3.1934.

var denne gangen ikke utformet som et ultimatum: Norske rom hadde norske pass, og belgiske myndigheter var tydelige på at de skulle tilbake til Norge. Belgiske myndigheters trumfkort var de norske passene.

UTSTEDELSE AV PASS

En rekke rundskriv ble utsendt til legasjonene og konsulatene i utlandet med henstilling om ikke å utstede pass til rom uten først å forhøre seg med Centralpasskontoret i Oslo. Samtidig som sjefen for Centralpasskontoret, Kronstad, ergret seg over utenriksstasjonenes manglende kunnskap om norske lover, utstedte imidlertid Oslo politikammer norske pass til Karl Josef og Oskar Bo Josef. Begge passene ble utstedt 21. oktober 1929.²¹⁹ Også i forbindelse med oppholdet i Norge i 1931 ble det utstedt norske pass. Denne gangen til Josef Karoli (pass utstedt 14. april 1931), Czardas Josef og Dika Zikali.²²⁰ Alle passene ble utstedt ved Oslo politikammer. Passene hadde en gyldighet på mellom ett år og seks måneder. Familieoverhodenes koner og barn var også oppført i passene.²²¹ I tillegg til pass hadde medlemmene i følget en rekke fødselsattester, både fra Norge og andre land.

97



Josef Karolis norske pass fra 1931. Som vi ser på bildet til venstre, er delen av siden der nasjonaliteten er oppført, revet ut.²²²

²¹⁹ AGR, PdE, A32.301 bis. Kristian Josef Modeste. Vedlegg brev fra sjefen for la Sûreté Publique til utenriksministeren i Belgia, datert 9. mai 1934.

²²⁰ I Czardas Josefs mappe ligger også et pass utstedt 24.2.1930. AGR, PdE, A37.441. Josef Czardas.

²²¹ Oversikt over familieoverhodenes pass i januar 1934:

Kristian Josef Modeste (født i Oslo, 21.1.1882). 2 pass datert 30.8.1920 og 2.9.1926 og gyldig i to år. Det første passet var gyldig for også å returnere til Norge.

Charles/Karl Modis (født i Kiberg, 25.5.1878) sier at passet ble tatt i 1928, av konsulen i Antwerpen.

Dika Zikali (født i Oslo, 1876). Pass utstedt Oslo 1.7.1931. Gyldig ett år.

Josef Czardas (født i Drammen, 12.2.1894). Pass utstedt Oslo politikammer 1.7.1931. Gyldig et år.

Josef Karoli (født i Oslo, 21.3.1890). Pass utstedt Oslo politikammer 14.4.1931, Oslo. Gyldig 6 md.

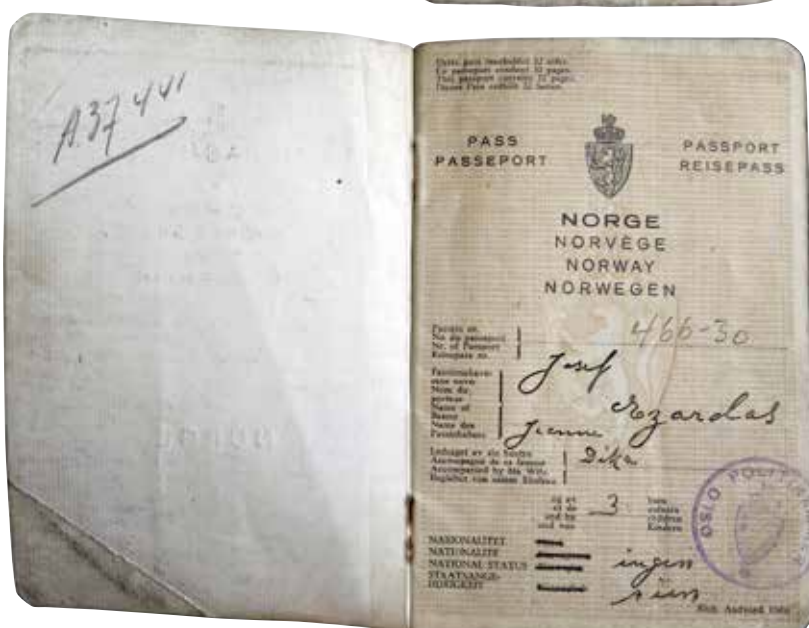
Josef Kall/Karl Josef (født i Oslo 15.5.1902). Pass utstedt Oslo politikammer 21.10.1929. Gyldig til 19.8.1930.

Oskar Bo Josef (født i Trondheim, 15.5.1901). Pass utstedt Oslo politikammer 21.10.1929. Gyldig til 18.8.1930. AGR, PdE, 995.

²²² AGR, PdE, 1.234.742. Joseph Karoli.



98



Czardas Josefs to norske pass fra 1930 og 1931. I passene er nasjonalitet strøket ut, og det er påført «ingen».²²³

²²³ AGR, PdE, A37.441. Josef Czardas.

På de fleste av passene var imidlertid nasjonaliteten «norsk» strøket ut og erstattet med «ingen» – et bevisst ledd i forsøket på gjøre dem statsløse, slik vi gjorde rede for i kapittel 3. På den ene siden utstedte altså norske politikamre norske pass, mens de samtidig gjorde sitt beste for å stemple gruppen som statsløse. Denne praksisen provoserte belgiske myndigheter voldsomt i perioden etter avvisningen.

FORHANDLINGER MELLOM BELGIA OG NORGE

Den 4. juni 1934 innledet Belgia de etterlengtede forhandlingene med norske myndigheter for å få dem til å ta imot nordmennene. Selve forhandlingene ble ført av den belgiske legasjonen i København, men argumentasjonen ble besørget av det belgiske sikkerhetspolitiet. Brevet ble stilet direkte til Norges utenriksminister Johan Ludwig Mowinckel.

Svaret fra norske myndigheter, som i all hovedsak bygde på argumentasjon fra Centralpasskontoret, var ikke overraskende et entydig nei. Begrunnelsen var som følger:

De omhandlende sigøinere tilhører vissnok alle, eller i hvert fall for størstedelen, den rumenske sigøinerfamilie Bow. De har i all sin tid streift i Europas forskjellige land, og har under sin omstreifen også gjentatte gange besøkt Norge. Det er mulig at en del av dem er født i Norge under foreldrenes omflakken. Herom ligger dog ingen sikre opplysninger. Enkelte av dem fikk for flere år siden under deres siste gjennomreise i Norge utstedt legitimasjonspapirer som for statsløse personer bestemt [...]. Dokumentene gir dem ingen adgang til å vende tilbake til Norge. Det er etter Centralpasskontorets mening helt på det rene at ingen av disse sigøinere er eller nogensinne har vært norske borgere, og at de ikke er hjemmehørende i Norge mer enn i et hvilkensomhelst av de øvrige land i Europa som de har streift gjennom under sin omflakkende tilværelse.²²⁴

I tillegg la Justis- og politidepartementet til tre ytterligere argumenter for egen regning: For det første at det ikke fantes fødselsattester

²²⁴ RA/S-2259/Du/L6927/0004, *Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge*. Brev fra Justis- og politidepartementet til Utenriksdepartementet, datert 9.7.1934.

utstedt av norske statstjenestemenn, for det andre at passene utstedt til «sigøynerne» var statsløseplass for utreise av Norge, og til sist at i de tilfellene der det var utstedt vanlige norske pass, var de å regne som «feilaktig» utstedt.²²⁵ Belgiske myndigheter aksepterte naturligvis ikke denne argumentasjonen. I et lengre brev til utenriksminister Mowinckel skrev den belgiske legasjonen i København at når så mange barn var født i Norge, av norske foreldre, og over en så lang tidsperiode, så var argumentet om at det dreide seg om en tilfeldighet, høyst irrelevant. De uttrykte sin overraskelse over det norske svaret, tatt i betraktning at det var utstedt norske pass og andre papirer over en lengre tidsperiode. Ifølge belgierne kunne «en feil [...] være unnskyldningen for en handling, men den tar ikke bort konsekvensen [...] en så generalisert feil kunne også sees som å ha skapt en rettighet: *error communis facit jus* (sic!)»²²⁶. Norske myndigheter besvarte ikke spørsmålet, og fikk i slutten av mars en purring, denne gangen stilet til den nye utenriksministeren, Halvdan Koht. Kunne myndighetene klargjøre hva de mente om saken?

Også denne gangen ble saken forelagt Centralpasskontoret, som innrømmet at noen av barna kunne være født i Norge.²²⁷ «For øvrig har det som bekjent ingen betydning for bedømmelse av disse personers statsborgerforhold at de er født i Norge.» Hva angikk de norske passene, hevdet Centralpasskontoret at det kun var Kristian Josef Modeste med familie og hans sønn Kristian Gunnar Modeste som hadde fått utstedt norsk pass.

Da det er helt på det rene at ingen medlemmer i familien Modest er norske borgere, er passene utstedt uten hjemmel hertil av vedkommende politikammer (Sarpsborg og Romerike). Passenes gyldighetstid er forøvrig for lenge utløpet. Den uriktige passutstedelsen kan derfor ikke få noen betydning i dette tilfelle.²²⁸

Konklusjonen i Justis- og politidepartementet var nok en gang av utlevering til Norge ikke kunne komme på tale. Uavhengig av

²²⁵ RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Brev fra Justis- og politidepartementet til Utenriksdepartementet, datert 9.7.1934.

²²⁶ *Error communis facit jus*, eller på norsk: Vanlig feil gjør lov. RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Brev fra den belgiske legasjonen i København til utenriksminister Mowinckel, 3.1.1935.

²²⁷ Det gjaldt: Regina Karoli, Karl Josef Czardas, Frans Josef, Thorvald Modis og Polika Cordi (sic!).

²²⁸ RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Brev fra Justis- og politidepartementet til utenriksdepartementet, 30.4.1935.

hva belgiske myndigheter måtte komme med av argumenter og dokumentasjon, nektet norske myndigheter å innrømme norske rom status som statsborgere. Etter at norske rom returnerte til Belgia i mars 1934, oppga de for øvrig selv at de var blitt avvist av svenske myndigheter med beskjed om at statsborgerskapet var tapt fordi de hadde oppholdt seg over ti år i utlandet.²²⁹ Det virker derfor som om norske myndigheter til stadighet fant nye argumenter for hvorfor gruppen ikke kunne regnes som norske statsborgere, og at argumentasjonen endret seg etter omstendighetene underveis.

En siste bekreftelse på norske myndigheters standpunkt kom da Josef Bello ble syk i 1936. Josef Bello, født i Oslo 4. mai 1904 eller 1905, sønn av Dika Zikali, var med i følget som ble avvist i 1934. Han ble i Aftenpostens artikkel om avvisningen i 1934 omtalt som «stammens eneste ungkar og en stor kvinnebedårer».²³⁰ Da han fikk tuberkulose, noe som gjorde ham «uegnet til å finne midler til livets opphold og [han ble] ivaretatt økonomisk av velferdsstaten», skrev belgiske myndigheter nok en gang til norske myndigheter i et forsøk på å få ham overført til Norge.²³¹ Henvendelsen virker som en standardhenvendelse, der hjemstavn skulle stadfestet, slik at man fikk definert hvem som skulle betale for Bello. Vi har tidligere sett (se kapittel 2) hvordan myndighetene over hele Europa forsøkte å unngå økonomisk ansvar for rom, og ikke overraskende fikk ikke belgiske myndigheter noe gehør fra norske myndigheter. Bello hadde allerede vært innlagt på sykehus i Belgia fra april 1936, og ble etter hvert overført til et sanatorium.²³² Nok en gang ble svaret fra norske myndigheter at Josef Bello ikke var norsk statsborger, og at man derfor fant det riktig «ikke å kunne samtykke i at Josef Bello får innreisetillatelse i Norge».²³³ I et notat i de norske arkivene står det oppført at «oppmerksomheten henledes på anførselen i nevnte skrivelse om at ordene 'nationalité norvégienne' er utstrøket i Bello's norske pass».²³⁴ I Josef Bellos overvåkningsmappe i Brussel ligger det to norske pass. De er utstedt 24. februar 1930 og 1. juli 1931, ved Oslo politikammer, og gjelder for henholdsvis åtte og seks måneder. I begge er nasjon-

²²⁹ AGR, PdE, A32.301. Kristian Josef Modeste. Nummer 88. Pro iustitia.

²³⁰ Aftenposten, 29.1.1934.

²³¹ RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Brev fra den belgiske legasjonen i København til utenriksminister Halvdan Koht, datert 31.8.1937.

²³² AGR, PdE, A35.656. Josef Bello. Blant annet brev fra Sanatorium Georges Brugmann til justisministeren i Belgia, datert 27.11.1936.

²³³ RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Brev fra Justisministeriet til Utenriksdepartementet, datert 23.9.1937.

²³⁴ RA/S-2259/Du/L6927/0004, Norge-div. land. Ang. utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. Om innreisetillatelse til Norge. Bilag til brev fra justisministeriet, datert 23.9.1937.

aliteten strøket over og erstattet med ordet «ingen».²³⁵

Det interessante her er at norske myndigheter påpekte at Bello var statsløs, og altså ikke av ukjent nasjonalitet. Det kan derfor se ut som om sentrale myndigheter var klar over at det var utstedt norske pass til rom, og at nasjonalitet var endret til «ingen».

TRAKASSERING, UTVISNING OG KLAGER

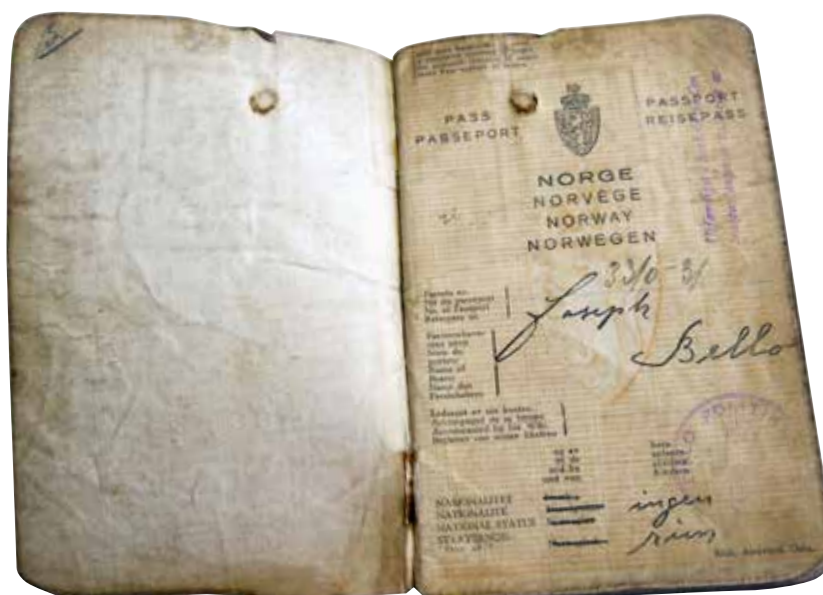
Hvordan ble så norske rom behandlet i Belgia i perioden da myndighetene forhandlet med den norske stat? Mens norske myndigheter anså «sigøyerne» som statsløse, så belgiske myndigheter på dem som nordmenn eller av «uavklart nasjonalitet». Vi har sett hvordan belgisk sikkerhetspoliti hadde bestemt å ta imot nordmennene av «humanitære hensyn», samtidig som det ble innført strenge regler for deres opphold. Det er liten tvil om at belgisk politi og myndigheter ønsket å bli kvitt de norske rom, og derfor benyttet de seg av byråkrati, utvisning og trakassering – samtidig som forhandlingene med norske myndigheter pågikk. I forbindelse med etterforskningen av en kriminalsak i 1936 får vi innblikk i myndighetenes plan. Da skrev sikkerhetspolitiet at «[d]et har tidligere blitt bestemt å fengsle dem etter korte perioder i frihet. Dette for å oppmuntre dem til å forlate kongeriket».²³⁶ Presset for å «oppmuntre» dem til å forlate Belgia kommer tydelig fram i arkivmaterialet. En av metodene var altså fengsling med korte mellomrom. En annen var de tidligere omtalte veibrevene (se kapittel 2).

I perioden da norske og belgiske myndigheter forhandlet om tilbakeføring til Norge, ble veibrevene for norske rom i hovedsak forlenget for én måned om gangen. Det innebar at de måtte innom gendarmeriet for å fornye veibrevene én gang i måneden. I veibrevene ble den navngitte personen bedt om å forlate Belgia innen en gitt dato. Politiet fikk instruks om å informere sikkerhetspolitiet dersom vedkommende ble stoppet etter dette tidspunktet.²³⁷ I enkelte tilfeller fikk man forlengelse på over en måned. Den 4. juni 1934 fikk

²³⁵AGR, PdE, A35.656. Josef Bello.

²³⁶Il avait été décidé précédemment de les emprisonner après de courtes périodes de liberté, ceci afin de les inciter à quitter le Royaume. AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Notat datert 23.7.1936. Nummer 194.

²³⁷AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef.



103



Josef Bellos to pass er oppbevart i Brussel. I begge er det oppført at Bello ikke har noen nasjonalitet. Begge passene er utstedt ved Oslo politikammer.²³⁸

²³⁸ AGR, PdE, A35.656. Passene ligger i denne mappen sammen med Josef Bellos dødsattest, datert 7.12.1937. Josef Bello døde i Brussel 13. november 1937, 32 eller 33 år gammel.

for eksempel Josef Karoli, samt Karl og Oskar Josef, to måneders forlengelse, «i påvente av svar fra norske myndigheter».²³⁹

For å understreke at norske rom var uønsket i Belgia, ble flere av dem utvist i oktober 1934.²⁴⁰ Det var ingen spesiell foranledning for utvisningen, men den vitner med all tydelighet om at belgiske myndigheter mente alvor i sitt forsøk på å få gruppen til å forlate landet.

Byråkratiske vanskeligheter, frihetsberøvelse og utvisning hadde ikke bare sitt utspring i sentrale myndigheters ønske om å bli kvitt nordmennene. En rekke klagebrev ble sendt til sikkerhetspolitiet fra lokale myndigheter og enkeltpersoner. I 1935 tok for eksempel naboer av norske rom initiativ til å skrive et brev til sikkerhetspolitiet. Brevets opphavsmenn beskrev hvordan en gruppe av *romanichels*, med opptil ti husvogner (roulottes), de siste årene hadde slått seg til i nabolaget: «Reglene blir aldri overholdt», og deres mangel på hygiene «er en stor fare i seg selv». I tillegg mente forfatterne at det var uakseptabelt at disse personene i det hele tatt kan komme på denne måten. «Kommunale myndigheter har allerede vist at de er maktesløse overfor disse personenes tigging.»²⁴¹ Også lokalt politi klagde sin nød til sikkerhetspolitiet sentralt, og ba om at sentralmakten undersøkte «om det ikke er mulig å få bort fra landet» personene omtalt i brevet.²⁴² Det de fleste klagebrevene fokuserte på, var roms levesett og angivelige ordensforstyrrelse: De tigget, og var «uønsket [på grunn] av sin måte å leve på», og var «en alvorlig forstyrrelse av den offentlige orden».²⁴³

Presset fra både sentralt og lokalt hold hadde da også sin effekt. Ved flere anledninger forsøkte norske rom å forlate Belgia. Allerede i september 1934, i forbindelse med utlevering av veibrev til flere norske rom, oppga de at de hadde forsøkt å dra til Frankrike eller Nederland, men at de var blitt sendt tilbake på grensen.²⁴⁴ De bilaterale avtalene, Ordningen av Feignies og de mislykkede forhandlingene med Norge førte til at verken belgiske myndigheter eller norske rom hadde noe valg – de måtte forbli i Belgia.

²³⁹ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Ekspres datert 4.6.1934.

²⁴⁰ AGR, PdE, 1.638.748. Joseph Kall. Brev datert 30.10.1934. Desomble utvist, var Josef Czardas, Karl Josef, Josef og Louis Gorgan, Jean Tchocanon og Karl Modis.

²⁴¹ AGR, PdE, 995. Brev undertegnet av naboer, 29.4.1935.

²⁴² AGR, PdE, 1.638.748. Joseph Kall. Brev fra politiet i Anderlecht til sikkerhetspolitiet, datert 24.10.1934.

²⁴³ AGR, PdE, 995. Brev fra politimesteren i Ciney til sikkerhetspolitiet, datert 3.5.1935.

²⁴⁴ AGR, PdE, A32.301. Kristian Josef Modeste. Nummer 108.

TOLERERT, MEN UØNSKET

Sommeren 1936 havarerte altså forhandlingene med norske myndigheter. About har fremhevet at det å beholde gode diplomatiske relasjoner mellom Belgia og Norge virket viktigere enn at familiene ble utvist og hjemsendt.²⁴⁵ Presset på romfamiliene i Belgia skulle på den andre siden ikke reduseres. «Hvis De er enig, setter vi en strek over saken og beholder disse nomadene, men vi skal holde dem under nøye oppsikt og sette dem under press når det trengs»,²⁴⁶ het det i interne belgiske dokumenter. I perioden fra forhandlingene ble avsluttet, til utbruddet av andre verdenskrig forsøkte nordmennene ved en rekke anledninger å komme seg over til Frankrike eller Nederland. I januar 1936 klarte Kristian Modest å komme seg inn i Nederland. I et håndskrevet notat i overvåkningsmappen hans skrev sikkerhetspolitiet at de har bedt om å bli underrettet med en gang han kom tilbake til Belgia. Han returnerte senere samme år.²⁴⁷

Familien Josef oppholdt seg i en lengre periode i Frankrike. Etter en sommer med hyppig kontroll og overvåkning gikk Oskar Josefs kone i oktober 1936 til sikkerhetspolitiet i Brussel og hentet ut alle legitimasjonspapirene sine i den hensikt å reise til Frankrike.²⁴⁸ I oktober året etter ble Czardas Josef med familie, Oskar Josef med familie og Georges Gorgan med familie stoppet av politiet i Frankrike. De hadde kommet seg illegalt over grensen, og fransk politi tok straks kontakt med belgiske myndigheter. Med henvisning til Ordningen i Feignies ønsket franskmennene å få angitt hvilken grensepost de skulle dirigere de tre familiene til.²⁴⁹ Det belgiske sikkerhetspolitiet bekreftet at de ville ta imot familiene, før de la til følgende: «Det er vel unødvendig å understreke at personene forlot belgisk territorium av egen fri vilje.»²⁵⁰ Vel tilbake i Belgia igjen ble de tre familiene sendt i hver sin retning inn i landet.²⁵¹ En måned senere ble også Karl Josef sendt tilbake fra Frankrike.²⁵²

Reisingen fram og tilbake mellom de to landene og forsøkene på å komme seg unna presset fortsatte altså. I 1939 ble Karl Modis fengslet fordi han ikke hadde veibrevet i orden.²⁵³ I forbindelse med

²⁴⁵ About 2014, s. 524.

²⁴⁶ Sitert i About 2014, s. 524.

²⁴⁷ AGR, PdE, A32.301. Kristian Josef Modeste. Håndskrevet notat nummerert 138.

²⁴⁸ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Nummer 212.

²⁴⁹ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Brev fra L'Inspecteur Général, chargé des Services de Police Criminelle til sjefen for sikkerhetspolitiet. Datert 26.10.1937.

²⁵⁰ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Brev fra sikkerhetspolitiet i Belgia til kriminalpolitiet i Frankrike, datert 29.10.1937.

²⁵¹ AGR, PdE, 1.436.942. Oskar Bo Josef. Nummer 211.

²⁵² AGR, PdE, 1.638.748 bis. Joseph Kall. Notat datert 23.3.1938.

frigivningen skrev sikkerhetspolitiet at «det vil være nødvendig å informere dommeren om at Modis tilhører en bande *romanichels*, som vi ikke kan kvitte oss med grunnet internasjonale avtaler, og som vi er tvunget til å beholde i Belgia».²⁵⁴

Karl Modis var født i Kiberg 15. mai 1878. Han var blant de avviste i 1934, og oppholdt seg de påfølgende årene i Belgia. Høsten 1939 ble han altså arrestert, 61 år gammel, fordi han ikke hadde veibrevet i orden. Under krigen skulle han og sønnene Henri, Thorwald og Waldemar og de fire døtrene Jeanne, Wilhelmine, Helene og Sophie bli hardt rammet av den nazistiske utryddelsespolitikken. Med unntak av Jeanne ble de alle drept.

OPPSUMMERING

Ved inngangen til andre verdenskrig hadde belgiske myndigheter akseptert at de ikke ble kvitt norske rom. De ulike argumentene norske myndigheter hadde brukt i forhandlingene om romgruppen – alt fra «sigøynerparagrafen» og at gruppen hadde oppholdt seg for lenge ute av landet, til at de aldri hadde vært nordmenn – gjorde at belgiske myndigheter til sist ga opp presset for å få dem tilbake til Norge. Belgiske myndigheter ga likevel ikke opp målet om å bli kvitt norske rom. Det lokale presset på sentrale myndigheter gjorde at de gjennom trakassering ved jevnlig frihetsberøvelse og regelrett utvisning forsøkte å presse nordmennene til å forlate landet. Problemet for både norske rom og belgiske myndigheter var at gruppen av rom ble tvunget tilbake til Belgia av franske eller nederlandske grensevakter og politi så snart det lyktes dem å krysse grensen ulovlig. De var like uønsket i alle Belgias naboland som de var i Belgia og Skandinavia. Vi kan derfor si at norske rom i perioden fra 1934 til 1940 på mange måter ble låst inne i Belgia som ledd i et internasjonalt spill for å bli kvitt «sigøynerplagen». Neste fase kom med den nazistiske okkupasjonen av Belgia.

²⁵⁴AGR, PdE, 1.449.279. Charles Modis. Brev fra advokat Louis Prignon til direktøren for Sûreté Publique, datert 13. juni 1939. Nummer 289.

²⁵⁵AGR, PdE, 1.449.279. Charles Modis. Notat datert 10.6.1939.



Karl Modis' veibrev, datert 7. mai 1940. Legg merke til at han på bildet er oppført som Charles Modeste.²⁵⁵

²⁵⁵ AGR, PdE, 1.449.279. Charles Modis.

5 MØTE MED DEN NAZISTISKE UTRYDDELSSES- POLITIKKEN 1939-1945

Under andre verdenskrig ble rom på linje med jødene ofre for nazistenes utryddelsespolitikk på rasemessig grunnlag. Rom ble primært rammet med utgangspunkt i forestillingen om at de var kriminelle, arbeidssky, asosiale og derfor uten vilje og evne til å bidra til «det tyske folkefelleskapets» beste. Som vi har sett i flere av de foregående kapitlene, hadde mange av de samme negative forestillingene om rom både stor geografisk utbredelse og lang kontinuitet tilbake i tid. Da Hitlers *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) overtok den politiske makten i Tyskland i 1933, kunne det nye regimet derfor bygge videre på den stigmatiserende politikken som hadde blitt ført overfor rom under Weimar-republikken.²⁵⁶

Overgrepene mot rom var i de første årene etter maktovertakelsen i stor grad en del av det nye regimets radikale sosial- og kriminalpolitikk, men mot slutten av 1930-årene ble den nazistiske politikken overfor rom gradvis sentralisert og i tydeligere grad rettet direkte mot «sigøynerne» som gruppe. I takt med det nazistiske Tysklands ekspansjon økte også antallet rom innenfor den nazistiske statens maktsfære, og i løpet av årene 1938–1939 ble de første større gruppene internert i nazistenes nyopprettede konsentrasjonsleirer. Med utbruddet av andre verdenskrig kom gradvis rom i alle tyskokkuperte land på ulike måter til å bli rammet av den nazistiske forfølgelses- og utryddelsespolitikk. I 1943 begynte systematiske deportasjoner av rom til en nyopprettet seksjon for «sigøynere» i Auschwitz-Birkenau. Vi har i det forrige kapitlet sett hvordan norske rom i årene etter avisningen i 1934 langt på vei var innestengt på fransk og belgisk territorium. Hvilke følger fikk den nazistiske okkupasjonen for rom i disse områdene, og på hvilken måte ble norske rom rammet? Hvor mange

²⁵⁶ Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage»*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 79.

norske rom ble deportert, og hva gjennomgikk de som fanger i det nazistiske leirsystemet?

NAZISTISK POLITIKK OVERFOR ROM 1933–1938

De første årene etter Hitlers maktovertakelse fortsatte man primært å føre «sigøynerpolicyen» på lokalplan, med utgangspunkt i Weimarrepublikkens allerede eksisterende lovverk rettet mot rom. Til tross for at Hitler selv i utgangspunktet viste liten interesse for «sigøynerne» som gruppe, ble de allerede i løpet av de første årene etter maktovertakelsen rammet forholdsvis hardt av det nye regimets mer generelle *Sozialpolitik*. Denne politikken hadde en radikal front mot såkalte «arbeidssky», «antisosiale», tiggere, alkoholikere, kriminelle og ulike typer «løsgjengere».²⁵⁷ Mange av disse negative merkelappene var gjennom historien allerede uløselig blitt påklistret «sigøyneren». Derfor rammet den nye sosial- og kriminallovgivningen, som steriliseringsloven av 14. juli 1933, og loven mot farlige kriminelle av 24. november samme år, i praksis et proporsjonalt høyt antall rom, til tross for ikke å være spesifikt rettet mot minoriteten.²⁵⁸ Selv om forfølgelsen av rom på det ideologiske plan bar preg av kontinuitet fram til slutten av 1930-årene, må det understrekes at spesielt politiet allerede fra omveltningen i 1933 opererte innenfor nye rammer, med et stort rom for tiltak uten juridiske hindringer.

Et betegnende eksempel på hvordan det nye regimets sosial- og kriminalpolitikk berørte tyske rom kort tid etter maktovertakelsen, var de såkalte tiggeraksjonene i 1933 og 1934. Så tidlig som i september 1933 satte det tyske politiet i gang en riksdekkende aksjon mot tiggere og hjemløse. Denne aksjonen førte blant annet til midlertidige fengslinger av en del rom og omstreifere definert som «sigøynere».²⁵⁹ Flere tusen tyske rom ble også utsatt for sterilisering med henvisning til steriliseringsloven av 14. juli 1933, til tross for at loven i utgangspunktet var rettet mot mennesker med ulike typer psykiske lidelser, arvelig blindhet og alvorlig alkoholisme.²⁶⁰ Mens de fleste av de nye sosialpolitiske tiltakene først og fremst rettet seg mot omreisende

²⁵⁷ Chalak Kaveh, «Sigøyrerplagen». Kontinuitet og brudd i tysk sigøyrerpolitikk 1929–1938, Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2010, s. 48–50.

²⁵⁸ Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 17.

²⁵⁹ Martin Luchterhandt, *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000, s. 60-62; Chalak Kaveh, *Naziregimets sigøyrerpolitikk i Tyskland 1933-1945*, HL-senteretstemahefte nr. 19, Oslo 2013, s. 14.

²⁶⁰ Michael Burleigh og Wolfgang Wippermann, *The Racial State. Germany 1933-1945*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 116.

rom, var bestemmelsene som omhandlet «sigøynere» i de rasistiske Nürnberg-lovene fra 1935, myntet på de bofaste og mer integrerte rom, som hadde større potensial for «raseblanding» med tyske borgere. Selv om Nürnberg-lovene i første rekke rettet seg mot jødene, ble også «sigøynere» definert som «bærere av fremmed blod», og de ble derfor nektet ekteskap eller seksuell omgang med ariske tyske borgere.²⁶¹

Et aspekt ved den lokalt initierte «sigøyrerpolitikken» de første årene etter den nazistiske maktovertakelsen var opprettelsen av en rekke lokale «sigøyrerleirer». Slike «karavaneleirer» ble opprettet i utkanten av mange større tyske byer, med det formål å henvise og konsentrere omreisende «sigøynere» til et bestemt område, atskilt fra den øvrige befolkningen.²⁶² I begynnelsen var disse bosetningsområdene kun ment for rom som ikke var bofaste, men mot slutten av 1930-årene ble leirene i stadig større grad også brukt til internering av rom som i utgangspunktet hadde arbeid og fast bopel. I takt med den intensiverte kampen mot «sigøyrerne» steg også graden av vakthold i disse leirene, samtidig som graden av bevegelsesfrihet sank til et minimum.

I tilknytning til denne typen lokale «sigøyrerleirer» har enkelte historikere omtalt interneringen av de 68 norske rom etter avvisningen i 1934 som den første rene «sigøyrerleiren»/konsentrasjonsleiren for rom i det nazistiske Tyskland.²⁶³ Behandlingen av den avviste gruppen norske rom fremstår riktig nok først og fremst som en frustrert ad hoc-løsning på et plutselig «problem» med en gruppe fullstendig uønskede mennesker. Det lokale politiet søkte i første rekke febrilsk å bli kvitt dem, og etter innesperringen i leiren i Bahrenfeld lyktes det til slutt politiet å få gruppen over grensen til Belgia.²⁶⁴ Det er likevel på sin plass å påpeke at norske myndigheters avvisning av en gruppe rom med norske pass indirekte bidro til en av de tidligste interneringene av rom i det nazistiske Tyskland.

Årene 1936–1938 markerte en radikalisering av den nazistiske politikken overfor rom. For det første gikk myndighetene i retning av en tydeligere kvasivitenskapelig rasemessig definisjon og kategorisering av «sigøyreren». Våren 1936 ble et rasehygienisk institutt opprettet under

²⁶¹ Burleigh og Wippermann 1991, s. 116-117; Kaveh 2013, s. 17.

²⁶² Frank Sparing, «The Gypsy Camps. The creation, character and meaning of an instrument for the persecution of Sinti and Romanies under National Socialism», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997, s. 39-42.

²⁶³ Donald Kenrick og Grattan Puxon, *Gypsies under the Swastika*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2009, s. 20. Johanne Bergkvist, «Norske romer i nazistenes konsentrasjonsleire», i Tobias. Tidsskrift for oslohistorie, nr. 2 2010, s. 26-27.

²⁶⁴ Sparing 1997, s. 44.

dr. Robert Ritters ledelse. Instituttets mål var å vitenskapeliggjøre det rasistiske synet på «sigøynerne», ved å konstruere rasemessige klassifiseringsbegreper som «blandingssigøynere» og «renraset sigøynere».²⁶⁵ På mandat fra innenriksdepartementet reiste Ritter og hans medarbeidere Tyskland rundt for å studere og kategorisere tyske rom. Ritters rasehygieniske eksperter konkluderte med at over 90 prosent av de tyske «sigøynerne» var såkalte «sigøynerbastarder» eller «blandingssigøynere», med asosiale og kriminelle egenskaper uløselig og uforanderlig knyttet til sitt arvemateriale.²⁶⁶

Parallelt foregikk en storstilt sentralisering av det nazistiske politivesenet, som samtidig også ble underlagt Heinrich Himmler og forsøkt sammensmeltet med SS. Samtidig skjedde det også en forskyvning fra politiets søkelys på politiske og sosiale fiender til «biologisk-preventiv» kriminalitetsbekjempelse av folkets «rasemessige» fiender. Disse faktorene førte blant annet til at Münchens lokale *Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens* (Sentral for bekjempelse av sigøynervesenet) ble flyttet til sentralt hold i Berlin.²⁶⁷ Allerede Nürnberg-lovene i 1935 hadde stemplet «sigøynerne» som «rasemessig fremmede».²⁶⁸ Men det var først loven om *Bekämpfung der Zigeunerplage* (Bekjempelse av sigøynersplagen) av 8. desember 1938 som rettet seg eksplisitt mot «sigøynerne» som gruppe på rasemessig grunnlag.²⁶⁹ Fra primært å ha vært lokalt initiert og noe usystematisk ble det nazistiske regimets politikk overfor rom mot slutten av 1930-årene altså både sentralisert og i langt tydeligere grad eksplisitt rettet mot gruppen. Den sentraliserte og institusjonaliserte nazistiske «sigøynerspolitikken» skulle de neste årene også få implikasjoner for mange av de rom som etter den tyske ekspansjonen kom innenfor den nazistiske maktsfæren.

NAZISTISK «SIGØYNERPOLITIKK» UNDER ANDRE VERDENSKRIG

Like etter det tyske angrepet på Polen og andre verdenskrigs utbrudd begynte sikkerhetstjenesten å planlegge deportasjoner av tyske jøder og rom østover. I den forbindelse ble det gitt ordre om at ingen «sigøynere»

²⁶⁵ Herbert Heuss, «German policies of Gypsy persecution 1870-1945», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997, s. 30; Kaveh 2010, s. 76–77.

²⁶⁶ Robert N. Proctor, *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*, Harvard University Press, Cambridge 1988, s. 214–215; Kaveh 2013, s. 22–23.

²⁶⁷ Kenrick og Puxon 2009, s. 22–23.

²⁶⁸ Julia von dem Knesebeck, *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2011, s. 37.

²⁶⁹ Lewy 2000, s. 36.

skulle forlates sitt oppholds- eller bosted etter 17. oktober 1939.²⁷⁰ Eventuelle brudd på denne forordningen resulterte i øyeblikkelig internering i regulære konsentrasjonsleirer. På dette tidspunktet hadde flere grupper rom allerede blitt internert i nyopprettede konsentrasjonsleirer på tysk territorium. Så tidlig som i april og juni 1938 ble flere hundre rom internert i leirene Buchenwald, Sachsenhausen og Dachau, etter å ha blitt stemplet som «kriminelle», «arbeidssky» og «antisosiale».²⁷¹ Av de rundt 30 000 tyske rom var det imidlertid bare 2500 som ble deportert til gettoer i det okkuperte Polen i første omgang.²⁷² Denne første deportasjonen ble gjennomført i mai 1940, mens den øvrige tyske rombefolkningen ikke ble deportert før opprettelsen av «sigøyrerleiren» i Auschwitz-Birkenau i begynnelsen av 1943.

Høsten 1942 ble det bestemt at alle rom, jøder og russere som på dette tidspunktet satt i ulike former for varetekt, skulle overføres direkte til SS for å brukes til slavearbeid i det tyske konsentrasjonsleirsystemet.²⁷³ Bare få måneder senere, 16. desember 1942, beordret imidlertid lederen for SS, Heinrich Himmler, deportasjon av alle tyske «sigøyrere». Det ble i utgangspunktet gjort unntak for enkelte grupper: «raserene sigøyrere», som Himmler ønsket å bevare som rasemessige kuriositeter, rom som var gift med tyskere, og rom som tjenestegjorde i den tyske hæren. Himmlers ønsker om å gjøre visse unntak blant «sigøyrerne» ble imidlertid imøtegått og sterkt kritisert fra flere hold i partiet, deriblant av NSDAPs partisekretær Martin Bormann. Ifølge flere historikere tok politiet da også i svært liten grad hensyn til disse unntakene under arrestasjonene og deportasjonene.²⁷⁴ Blant annet ble en rekke tyske rom som tjenestegjorde i den tyske hæren i løpet av krigen, deportert til «sigøyrerleiren» med sine respektive familiemedlemmer. I løpet av vintermånedene i 1943 ble over 10 000 tyske rom deportert til Auschwitz-Birkenau. Flere deportasjoner fulgte i de kommende månedene, også fra de østerrikske områdene og fra protektoratet Böhmen og Mähren.

I kjølvannet av Østerrikes innlemmelse i det nazistiske Tyskland i mars 1938 og okkupasjonen av de tsjekkisk- og tyskspråklige delene av Tsjekkoslovakia (innlemmet i Tyskland som protektoratet Böhmen

²⁷⁰ Sparing 1997, s. 60.

²⁷¹ Karola Fings, «Romanies and Sinti in the concentration camps», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997, s. 77.

²⁷² Heuss 1997, s. 34–35.

²⁷³ Kenrick og Puxon 2009, s. 33–34.

²⁷⁴ Burleigh og Wippermann 1991, s. 125–127; Kenrick og Puxon 2009, s. 36–39.

og Mähren) i mars 1939 rammet nazistenes «sigøynerpolitikk» også rombefolkningen i disse områdene. Selv om rom hadde vært utsatt for diskriminerende politikk i begge disse landene også før den nazistiske okkupasjonen, forverret situasjonen seg etter innlemmelsen i Hitlers Tyskland. Både i Østerrike og i protektoratet ble nazistisk lovverk gjort gjeldende, og registrering og internering i nyopprettede leirer for «sigøynere» fulgte i årene 1939–1941.²⁷⁵ Ved siden av de tyske rom var det derfor de østerrikske og tsjekkiske rom som i størst antall ble deportert østover til gettoer og utryddelsesleirer i løpet av krigen.

I likhet med utviklingen av politikken overfor de europeiske jødene eskalerte voldsbruken mot rom betraktelig etter angrepet på Sovjetunionen i juni 1941. Krigen på østfronten markerte ifølge Michael Burleigh og Wolfgang Wippermann overgangen fra forfølgelse til utryddelse for jødene så vel som for rom.²⁷⁶ Det store flertallet av rom som ble drept under andre verdenskrig, ble likvidert ved skyting av SS' *Einsatzgruppen* i Sovjetunionen, Polen og på Balkan i årene 1941–1943.²⁷⁷ På samme måte som ved forfølgelsen av jødene var nazistene avhengige av lokal kollaborasjon og lokale initiativer fra kollaborasjonsregimene i de okkuperte områdene også i jakten på rom.

Med unntak av de tyske, østerrikske og tsjekkiske områdene var forfølgelsen av rom imidlertid mindre systematisk enn forfølgelsen av jødene, selv om rundt 200 000 rom antakelig ble drept under det nazistiske folkemordet.²⁷⁸ Estimatenes for antallet rom som ble myrdet under krigen, spriker, og det sirkulerer både høyere og lavere totalt antall drepte. Dette belyser ikke bare vanskeligheten med å fastslå antall ofre som ble likvidert av *Einsatzgruppen* og kollaboratører i øst, men også det faktum at forskningen på feltet kom i gang senere enn kartleggingen av folkemordet på de europeiske jødene. De varierende estimatene skyldes også at enkelte beregninger inkluderer rom som døde av mindre gruppespesifikke årsaker under krigen. Kenrick og Puxon presiserer i så måte at rundt 200 000 rom døde som en direkte følge av nazistenes utryddelsespolitikk, mens ytterligere 200 000–300 000 kan ha omkommet under bombeangrep, regulære kamper og tvangsarbeid. De sistnevnte dødsfallene kan vanskelig tilskrives en

²⁷⁵Erika Thurner, «Gypsies in the Austrian Burgenland – the camp at Lackenbach», i *The Gypsies during the Second World War*, bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1999, s. 37–58; Ctibor Necas, «Bohemia and Moravia – two internment camps for Gypsies in the Czech lands», *The Gypsies during the Second World War*, bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1999, s. 149–170.

²⁷⁶Anton Weiss-Wendt, «Introduction» i Weiss-Wendt (red.) *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York 2013, s. 1–2.

²⁷⁷Ibid.

²⁷⁸Kenrick og Puxon 2009, s. 153; Michael Zimmermann, «The National Socialist persecution of the Jews and Gypsies: Is a comparison possible?», i Karla Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 3, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997, s. 146–147.

intensjonell politikk med sikte på utryddelse av rom som gruppe.

En av årsakene til at utryddelseskrigen mot jødene både hadde høyere prioritet, en mer systematisk karakter og en sterkere intensitet enn overgrepene mot rom, var de ulike fiendebildene knyttet til de to minoritetsgruppene. I den nazistiske ideologien var jødene utpekt som den ariske eller germanske rasens mektige og verdensomspennende erkefiende, hvis totale utryddelse til slutt krevdes dersom den germanske rasen og den europeiske sivilisasjonen skulle opprettholde sin eksistens. Krigen mot jødene var derfor nærmest en apokalyptisk eksistenskamp – «enten dem eller oss».²⁷⁹ «Sigøyerne» ble rett nok betraktet som en fremmed rase hvis forplantningsevne og «raseblanding» måtte begrenses ved sterilisering, diskriminerende lovverk og internering, men de ble i motsetning til jødene ikke sett på som noen mektig fiende. «Sigøyerne» var ifølge nazistene en «plage», ute av stand til å leve moderne liv og bidra til fellesskapet. Dette var en grunn god nok til å sende over 23 000 av dem til utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau. Til tross for at antallet steriliserte rom begrenset seg til ca. 2500, er det også verdt å merke seg at det nazistiske steriliseringsprogrammet tok sikte på å sterilisere langt flere, og at ledende nazister således hadde en klar intensjon om biologisk utryddelse av rom som gruppe.²⁸⁰

Ved utbruddet av andre verdenskrig befant en større gruppe norske rom seg i Belgia og Frankrike, stater som i løpet av våren og sommeren 1940 ble helt eller delvis okkupert av det nazistiske Tyskland. Hvilke følger fikk den nazistiske okkupasjonen og «sigøyerpolitikken» for rom i disse to landene?

NORSKE ROM I DET OKKUPERTE FRANKRIKE OG BELGIA
Etter den franske kapitulasjonen 22. juni 1940 ble landet inndelt i to administrative hovedsoner: Nord- og Vest-Frankrike ble okkupert av tyskerne, men Sørøst-Frankrike ble styrt direkte av marskalk Pétains autoritære kollaborasjonsregime.²⁸¹ På dette tidspunktet var roms bevegelsesfrihet i Frankrike allerede sterkt innskrenket av loven av

²⁷⁹ Se for eksempel Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Harvard University Press, Cambridge 2006, s. 183–231.

²⁸⁰ Weiss-Wendt 2013, s. 5.

²⁸¹ Den 11. november 1942 ble også den sørøstlige sonen okkupert.

6. april 1940, som franske myndigheter innførte med sikte på å begrense nomadiske roms reising og tvinge dem til bofasthet.²⁸² Bestemmelsene fra april 1940 var rettet mot de «sigøynere» som ble definert som «nomader» med bakgrunn i loven av 1912, og ikke mot alle franske «sigøynere» eller «sigøynere» som rase. Shannon L. Fogg argumenter derfor for at den offisielle franske politikken overfor rom under den tredje republikken (1870–1940) ikke bar preg av forfølgelse på bakgrunn av rase, men tok form av en aggressiv assimilasjonspolitik, der målet var å gjøre gode franske borgere av «sigøynere» gjennom tvang og overvåkning. Hun mener dessuten at denne holdningen til rom fra franske myndigheters side hadde bemerkelsesverdig kontinuitet også under andre verdenskrig.²⁸³

Det franske skillet mellom nomadiske og andre «sigøynere» bød på problemer da den tyske okkupasjonsmakten 4. oktober 1940 beordret internering av alle «sigøynere» i den okkuperte delen av Frankrike. Nazistene opererte som vi har sett, med en rasemessig definisjon av begrepet «sigøyrer», men ettersom franskmennene fikk beskjed om å gjennomføre ordren, og fikk ansvaret for å drive leirene, var det stort sett kun «nomadiske sigøynere» som ble rammet i praksis.²⁸⁴ Mellom 6000 og 6500 rom ble på dette grunnlaget internert i en av de rundt 30 franske leirene, som i all hovedsak lå i den nordlige okkuperte delen av landet. I 1941 beordret tyskerne organisering av større regionale leirer, som den beryktede i Montreuil-Bellay.²⁸⁵ Selv om de franske leirene var preget av elendige hygieniske og sanitære forhold, tvangsarbeid, sult og isolasjon, unngikk det store flertallet av rom i Frankrike deportasjon. De eneste rom som ble registrert som franske borgere i Auschwitz-Birkenau, var en gruppe som ble deportert med Z-transporten fra Mechelen i Belgia 15. januar 1944. De fleste av dem ble arrestert i de to nordligste fylkene, som var underlagt okkupasjonsadministrasjonen i Brussel, og som derfor i utgangspunktet ikke tilhørte det franske leirsystemet.²⁸⁶ Årsakene til at rom i Frankrike ikke ble deportert, er fortsatt uklare. Fogg lanserer flere mulige forklaringer, deriblant

²⁸² Marie-Christine Hubert, «The internment of Gypsies in France», i *The Gypsies during the Second World War*, bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997, s. 64.

²⁸³ Shannon L. Fogg, «Assimilation and Persecution. An Overview of Attitudes Toward Gypsies in France», i Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York 2013, s. 30–31.

²⁸⁴ Fogg 2013, s. 32.

²⁸⁵ Hubert 1997, s. 71–75.

²⁸⁶ Denis Peschanski, «The Gypsies in the Upheaval: The Situation in France, 1939-1946», i *Roma und Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, Center for Advanced Holocaust Studies. United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2002, s. 55.

at okkupasjonsmakten prioriterte andre saker, manglet personell og ressurser, og at franskmennene som implementerte de tyske ordrene om internering, ikke ønsket deportasjon fordi de var overbevist om sin assimilasjonspolitik.²⁸⁷

Flere medlemmer av familien Josef oppholdt seg i Frankrike gjennom store deler av krigen, og overlevde årene i det franske leirsystemet. Blant dem var Frans Josef, hans far Czardas og kona Maria. Frans og familien ble arrestert høsten 1940 og ble i tur og orden internert i leirene La Morellerie, Mulsanne og Montreuil-Bellay. Høsten 1942 ble Frans plukket ut som tvangsarbeider og sendt til Flensburg i Nord-Tyskland. Etter å ha blitt erklært ikke arbeidsdyktig ble han returnert til Frankrike, og i desember 1943 befant han seg med deler av familien i den nordligste av de franske sonene. Her unngikk han med nød og neppe å bli transportert til Mechelen, mens onkelen Oskar Josef var en av de som ble deportert med Z-transporten 15. januar. Frans overlevde resten av krigen på flukt og i skjul, mens hans kone og far overlevde som internerte i det franske leirsystemet.²⁸⁸

Situasjonen for de norske rom som befant seg i Belgia under krigen, skulle vise seg å bli betraktelig verre. Mens flere av medlemmene i Czardas Josefs familie overlevde krigen i Frankrike, ble blant andre hele broren Karl Josefs familie deportert til Auschwitz-Birkenau fra det okkuperte Belgia i januar 1944. Den tyske invasjonen av Belgia 10. mai 1940 førte til stor flukt av mennesker over grensen til det fortsatt frie Frankrike. Etter den belgiske kapitulasjonen 28. mai 1940 ble landet administrert av *Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich* (Militæradministrasjon av Belgia og Nord-Frankrike), med hovedsete i Brussel og med general Alexander von Falkenhausen som øverste leder. De to franske fylkene Nord og Pas-de-Calais ble underlagt militæradministrasjonen i Belgia, mens de tysktalende områdene, Eupen-Malmedy, ble innlemmet i Tyskland.

De norske romfamiliene flyktet også i første omgang over til Frankrike. Med hester, vogner og alle sine eiendeler skilte de seg ikke

²⁸⁷ Fogg 2013, s. 39.

²⁸⁸ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 42–76.

særlig ut fra resten av flyktningene som under de første dagene etter invasjonen søkte seg over til nabolandet. Etter Frankrikes kapitulasjon vendte de fleste av familiene imidlertid tilbake til Belgia. Selv etter den tyske okkupasjonen av Belgia var ordningen i Feignies – omtalt i kapittel 2 – fortsatt gjeldende, og det blir referert til den i arkivene i hele perioden fra 1940 til slutten av 1941. Norske rom hadde med andre ord egentlig ikke lov til å forlate landet. Som vi har sett tidligere, forhindret ikke dette at norske romfamilier og enkeltpersoner reiste over grensen til Frankrike.

Selv om rom i motsetning til jødene ikke ble rammet av nye forordninger umiddelbart etter okkupasjonen av Belgia, ble spesifikke tiltak mot «sigøynere» sakte, men sikkert initiert i løpet av 1941. Allerede 18. november 1940 forbød okkupasjonsmyndighetene handelsreisende i Flandern og rundt Antwerpen.²⁸⁹ Dette tiltaket ble i første rekke innført for å forebygge spionasje. Rom hadde lenge blitt stemplet som mulige femtekolonnister og spioner, og at forbudet derfor også fikk konsekvenser for dem, er ikke overraskende. To dager senere ble det holdt et møte i Antwerpen mellom Feldkommandanturet og de lokale myndighetene. Det ble vedtatt at Feldkommandanturet skulle få tilsendt lister med informasjon om spesielle utlendinger bosatt i Antwerpen og i områdene rundt byen. «Det gjaldt engelskmenn, nordmenn, polakker, franskmenn og nederlendere, som hadde bosatt seg der siden 1. januar 1937».²⁹⁰ I tillegg skulle det utarbeides lister med oversikt over navn, adresse og arbeid for alle jøder og «sigøynere».²⁹¹ I april 1941 bestemte okkupasjonsmyndighetene at «den nomadiske rase» var forbudt opphold i Øst-Flandern og områdene rundt Antwerpen.²⁹² Den 16. april 1941 ga derfor sikkerhetspolitiet ordre til gendarmeriet om å lokalisere og utvise alle «sigøyrerleirer» i arrondissementene Brugge, Gent og Antwerpen. Det står ingenting i ordren om hvor de skulle utvises, men antakelig skulle de tvinges innover i landet.²⁹³ Historikere har påpekt hvordan samarbeidet mellom

²⁸⁹ *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, no. 22, 18. November 1940.

²⁹⁰ Rudi Van Doorslaer (red.), *La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale*. Rapport final d'une étude effectuée par le Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines pour le compte du Gouvernement fédéral et à la demande du Sénat de Belgique, 2004–2007, s. 252.

²⁹¹ *Ibid.* s. 252.

²⁹² *Ibid.* s. 334.

²⁹³ *Ibid.* s. 334.

sikkerhetspolitiet og gendarmeriet på et tidlig stadium av krigen skapte et rom for tiltak i strid med rettsoppfatningen før krigen, og dermed la til rette for de store arrestasjonene og deportasjonene av Belgias jøder og «sigøynere» senere.²⁹⁴

I oktober 1941 opphevet den tyske okkupasjonsmakten etter alt å dømme i praksis ordningen i Feignies.²⁹⁵ Det kommer fram av dokumenter i forbindelse med at tre av Josef Karolis sønner, Zolo, Charles og Polikarp, ønsket å reise tilbake til Belgia etter et kortere opphold i Frankrike. Det var ikke uvanlig at små grupper reiste over grensen, både for å besøke familie og for å handle. For å komme tilbake til Belgia var de avhengige av legitimasjons-papirer, noe det belgiske sikkerhetspolitiet var i tvil om de skulle gi dem. Det var nå okkupasjonsmyndighetene som kontrollerte all kryssing av grensen, og de tillot ikke lenger «nomader» å reise tilbake til Frankrike, selv om de var franske statsborgere. Zolo, Charles og Polikarp fikk godkjent sine reisepapirer og til-latelse til å krysse grensen til Belgia, og ordningen i Feignies var dermed opphevet. Nomader skulle ikke lenger krysse grensen.²⁹⁶ Det innebar at rom fra dette tidspunktet i utgangspunktet var låst på belgisk eller fransk territorium uavhengig av hvor de formelt sett hadde opphold.

På initiativ fra det belgiske sikkerhetspolitiet ble det i desember 1941 innført et *carte de nomade* (nomadekort) (på nederlandsk/flamsk kalt *Zigeunerkaart*, «sigøynerkort»), som erstattet de tidligere veibrevene. I tidsrommet 5.–20. januar 1942 tok gendarmeriet veibrevene fra alle rom de kom over, og erstattet dem med de nye nomadekortene. Nomadekortet skulle i likhet med veibrevet vises den 5. hver måned og måtte fornyes hver tredje måned. Overgangen fra veibrevene til nomadekortene har sin forklaring i at sikkerhetspolitiet ønsket en strammere registrering av «sigøynerne», og at nomadekortene skulle gjøre det enklere å holde oversikt over rasjoneringskortene som romgruppene fikk utdelt under krigen.²⁹⁷

²⁹⁴ Ibid. s. 334.

²⁹⁵ AGR, PdE, A96781, Polykarp Karoli.

²⁹⁶ AGR, PdE, A96781, Polykarp Karoli.

²⁹⁷ José Gotovitch. «Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique», *Cahier d'histoire de la Seconde Guerre mondiale*, 1976, nr. 4, s. 161–180, s. 166.



Karl Josefs nomadekort fra 27. mars 1943.²⁹⁸

I tillegg til de ovenfor nevnte tiltakene kom rom i Belgia i en ut-satt posisjon da sikkerhetspolitiet i 1942 omgjorde tidligere mental-sykehus til interneringsleirer for suspekte personer av utenlandsk op-prinnelse. Rekem (i Limbourg) og Merksplas (ved Antwerpen) var to av de nye leirene hvor flere rom satt fengslet i løpet av krigen. Begge leirene var styrt av det belgiske sikkerhetspolitiet, og om lag 400 ut-lendinger ble holdt i Rekem i løpet av krigen. Selv om leirene var un-der belgisk administrasjon, forhindret det ikke at tyskerne med jevne mellomrom foretok inspeksjoner og forlangte jødiske fanger utlevert. Internerte rom ble imidlertid ikke forlangt utlevert på dette tidspunk-tet. Flere norske rom var i løpet av krigen innom både Merksplas og Rekem. De ble gjerne arrestert for en enkel forseelse, som ugyldig stem-pling av nomadekortet, og fengslet og overført til interneringsleirene for kortere eller lengre opphold. De opplevde oppholdene i disse leirene som spesielt meningsløse, og reagerte kraftig på å bli holdt fanget uten fellende dom. Josef Karoli ble for eksempel arrestert i november 1942 og senere internert i Rekem. Han stilte seg uforstående til å bli holdt i forvaring på denne måten og sendte flere brev til sjefen for sikkerhetspol-

itiet med krav om løslatelse. Han engasjerte også advokat, som ved flere anledninger purret for å få ham frigitt. Den 27. februar ble han sluppet ut av Rekem, men han skulle ikke forbli lenge i frihet.²⁹⁹ Avgjørelsen om å internere og deportere rom ut av landet skulle snart foreligge.

En annen i gruppen av norske rom som ble internert både i Merksplas og Rekem under krigen, var Waldemar Modis. Han var sønn av Karl Modis, som bodde alene med sine to unge døtre. Mens Waldemar satt internert, ble faren alvorlig syk og ba i brev til sikkerhetspolitiet innstendig om at sønnen måtte frigis fra leiren for å hjelpe ham å ta vare på barna. I august 1943 ble Waldemar Modis frigitt med følgende begrunnelse: «[s]iden en generell internering av nomader har blitt bestemt, men antakelig ikke vil tre i kraft før om to måneder, syns jeg denne nomaden kan løslates provisorisk.»³⁰⁰

Avgjørelsen om den «generelle interneringen av nomader» som sikkerhetspolitiet viste til ved den midlertidige frigivelsen av Waldemar Modis i august 1943, var tatt om lag fem måneder tidligere. Ifølge Zimmermann ble ordren om deportasjon av «sigøynerske personer» fra det okkuperte Belgia og Nederland gitt 29. mars 1943, altså drøye tre måneder etter at avgjørelsen om deportasjon av de tyske «sigøynere» var tatt.³⁰¹ Selv om det belgiske sikkerhetspolitiet, som vi har sett, var godt kjent med beslutningen om internering og deportasjon av «sigøynere» fra Belgia, ble selve gjennomføringen av ordren av uklare årsaker ikke iverksatt før høsten 1943.

Allerede 6. februar 1943, nesten to måneder før avgjørelsen om internering og deportasjon, ble imidlertid ni rom arrestert utenfor Antwerpen.³⁰² Arrestasjonene var sannsynligvis hjemlet i forordningen som forbød handelsreisende i området rundt Antwerpen. To av de ni arresterte var nordmenn – far og sønn, Henri og Heinrich Modis. Datteren i familien, Clara Modis, har fortalt hvordan tysk politi plutselig tok seg inn i en romleir ved Antwerpen og arresterte mennene, mens resten av familien fikk være igjen.³⁰³ Ved å følge Henri og Heinrich Modis de neste månedene får vi et innblikk i hvordan rom ble sendt fram og tilbake i det tyske leirsystemet i Belgia. Etter først å ha sit-

²⁹⁹ AGR, PdE, 1.638.748.

³⁰⁰ Heddebaut 2013, s. 50.

³⁰¹ Zimmermann 1996, s. 310. Zimmermann refererer til arkivkoden RSHA VA2 Nr. 208/43 g vom 29.03.1943 (besetzte Gebiete Belgiens und der Niederlande), erwähnt in: BAK, VV, RSHA VA2 Nr. 59/43 g, 29.1.43, som tyder på at avgjørelsen ble tatt i Tyskland.

³⁰² Både Zimmermann 1996, Heddebaut 2013 og Gotovitch 1976 skriver at denne gruppen ble arrestert 6. februar 1943. I arkivmaterialet er både 5. februar og 6. februar 1943 oppført som arrestdato. SVG-SDR, 233636. Henri Modis.

³⁰³ Gotovitch 1976, s. 167. Gotovitch intervjuet Clara Modis 28. mai 1976. HL-senteret har forsøkt å få en kopi av intervjuet uten å lykkes.

tet fengslet i Antwerpen ble de 26. juli 1943 overført til Citadelle de Huy og videre til St. Gilles 30. august. Før den endelige deportasjonen til Auschwitz-Birkenau ble de samlet i et fengsel i den tysk-belgiske grensebyen Aachen, der de antakelig også møtte Heinrichs onkel Thorvald. Thorvald ble innskrevet i Auschwitz-Birkenau samtidig med Heinrich og Henri Modis, men står ikke på listene over de ni arresterte i februar. Begge brødrene Modis var født i Norge. Mens Henri ble født i Harstad 15. april 1909, ble broren Thorvald født i Nordfjordeid drøye ti år senere. Heinrich ble født i Belgia i 1927, etter at familien hadde forlatt Norge. Alle tre hadde vært med i følget som ble avvist ved den tysk-danske grensen i 1934. I løpet av november 1943 ble de deportert til *Zigeunerlager* i Auschwitz-Birkenau, en avgjørelse som ifølge dokumenter etter den tyske sikkerhetstjenesten ble tatt i august 1943.³⁰⁴

Høsten 1943 startet massearrestasjonene av de øvrige rom i Belgia og Nord-Frankrike. Den norske familien Karoli var den første hele romfamilien i Belgia som ble arrestert. 19 medlemmer av familien ble arrestert 22. oktober 1943 i grensebyen Tournai.³⁰⁵ Arrestasjonen av familien Karoli ble etterfulgt av arrestasjoner i Arras, Brussel, Hasselt, Hénin-Liétard, Roubaix og Béthune. Alle arrestasjonene foregikk etter samme mønster: Tidlig om morgenen ble romleirene omringet av det tyske gendarmeriets lastebiler. Feldgendarmeriet var tungt bevæpnet, og tvang alle familiemedlemmene om bord i lastebilene før de ble kjørt til nærmeste fengsel. Der ble de innesperret – noen ganger i få dager, andre ganger i flere uker – før de ble transportert videre til oppsamlingsleiren Kazerne Dossin i Mechelen.³⁰⁶

Sikkerhetspolitiets overvåkningsmapper gir ikke direkte informasjon om de endelige massearrestasjonene før deportasjonen til Auschwitz-Birkenau, men vi kan ut fra arkivene vite når de fleste ble internert i leiren SS Sammellager Kazerne Dossin i Mechelen. I Mechelen ble rom registrert på *Liste der Zigeuner* (Liste over sigøynere). Listen er nummerert og inneholder informasjon om navn, fødselsdato og fødselssted. Det finnes ingen informasjon om tidspunktet

³⁰⁴SVG-SDR, Henri Modis, 233636. *Der Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD für den Bereich des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, Brüssel, Brussel, 19.08.1943.

³⁰⁵Gotovitch 1976, s. 168. Zimmermann 1996, s. 311. Heddebaut 2013, derimot, oppgir 23. november 1943 som arrestasjonsdato for familiene «Cal-Colombus-Karoli-Taicon», Heddebaut, s. 61. Denne divergensen i datoer skyldes kanskje at det ifølge Gotovitch var to arrestasjoner av rom i Tournai, hvorav den siste fant sted 23. november 1943. Det oppgis å være 19 personer i Karoli-familien som ble arrestert, mens det er 18 personer oppført på transportlisten i Mechelen under navnet Karoli. Dette kan skyldes enten at den siste arresterte personen ble oppført under et annet navn under innskrivingen i Mechelen, eller at kun 18 personer ble videreført fra arrest i Tournai til Mechelen.

³⁰⁶Zimmermann 1996, s. 311.

for registreringen av de første 35 personene på listen, men etter 5. november 1943 ble listen oppdatert med dato for hver nye innregistrerte rom i leiren. Ut fra listen kan vi se at de norske familiene var blant de første som ble internert i Kaserne Dossin. De tidligst internerte var familien Modis og enkelte medlemmer av familien Josef, som ble ført inn i registeret 25. november 1943. Den 6. desember samme år ble familien Karoli og øvrige medlemmer av Josef-familien innregistrert.³⁰⁷ På dette tidspunktet var 160 av de totalt 351 som senere ble deportert, allerede internert. To norske rom ble internert på et senere tidspunkt enn de øvrige nordmennene. Czardas Josefs datter, Josephine Boudin Czardas³⁰⁸, født i Kristiania 4. januar 1924, ble oppført på listen sammen med sin sønn Joseph Boudin den 12. januar 1944, tre dager før deportasjonen til Auschwitz-Birkenau. Hvordan og hvorfor Josephine Boudin Czardas ble innregistrert så sent, er uklart, men mye tyder på at hun og sønnen ble frigitt fra en av de franske leirene etter forespørsel fra familiemedlemmer som befant seg i Belgia.

Alle de norske rom som i løpet av januar 1944 ble deportert østover, satt altså den siste perioden før deportasjonen internert i oppsamlingsleiren Kaserne Dossin. Sommeren 1942 ble kasernen Dossin i Mechelen omgjort til SS-Sammellager Mecheln, som et ledd i utryddelsen av Belgias jøder. Leiren var spesielt tiltenkt personer som skulle utryddes av rasemessige grunner, og ble brukt til oppsamling av fanger før videre transport til Auschwitz-Birkenau. Med sin sentrale beliggenhet mellom Antwerpen og Brussel, hvor 90 prosent av jødene i Belgia befant seg, og med togforbindelse i begge retninger, ble leiren «dødens forkammer».³⁰⁹ Leiren ble styrt av Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst (Sipo-SD), og over 25 000 jøder og 351 rom ble deportert fra SS-Sammellager Mecheln på 28 ulike transporter i tidsrommet mellom 4. august 1942 og 31. juli 1944.

Mens jødene ble installert i den tidligere militærkasernens sovesaler, ble «sigøyerne» stuert inn i et lukket rom. De sov på halmmadrasser, hadde verken tilgang til toalett eller vann, og ble holdt atskilt fra de andre internerte i leiren.³¹⁰ Det generelle

³⁰⁷ SVG-SDR, *Liste der Zigeuner*.

³⁰⁸ Josephine Boudin Czardas fikk innregistreringsnummer 350 i Mechelen, mens sønnen fikk det aller siste nummeret: 351.

³⁰⁹ Dr. Maxime Steinberg og Ds. Laurence Schram(red.), *Mecheln-Auschwitz 1942–1944. The destruction of the Jew and gypsies from Belgium*, Publication Series of the Jewish Museum of Deportation and Resistance, 2009.

³¹⁰ Dr. Maxime Steinberg og Ds. Laurence Schram (red.), 2009, s. 340.

matforrådet var lite, men de fleste jødiske fangene fikk hjelp av ulike jødiske hjelpeorganisasjoner som hadde tillatelse til å levere pakker med mat. Roms totale isolasjon gjorde sulten til et enda større problem. Milos Karoli fortalte at «[m]aten var sparsom og dårlig: vi ble magre. Forkjølelse og influensa herjet. Ungene ble snart bare beinrangler, klærne bare slang rundt oss».³¹¹

De internerte romfamiliene fikk komme ut av rommet de var stengt inne i, til en times luftetur per dag. Ofte ble tre musikere blant de internerte utpekt til å spille for de andre i luftegården. Instrumentene ble inndratt etter lufteturen. Den overlevende jødiske fangen Helene Berr beskrev etter krigen deportasjonen av rom på følgende måte:

De kom barbent i søla, kvinner i vide, fargesprakende skjørt som feide over gårdsplassen, menn med pannebånd av silke, med barn kledd i filler på ryggen. Dette var sigøynerne som hadde vært innesperret en måned bak lås og slå, holdt i age av en maskinpistol, fratatt sine gullringer og fioliner, sendt av gårde sammen med jødene. [...] De dro, enda fattigere enn jødene, uten bagasje, en enda dystre, mer hutrende og resignert flokk.³¹²

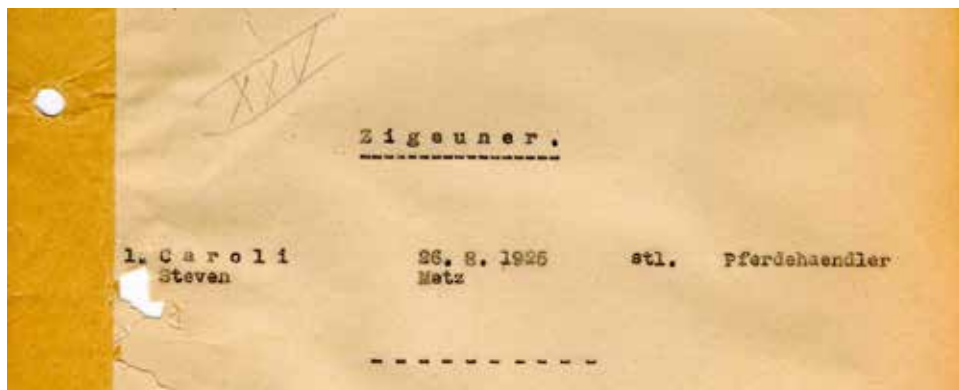
Transporten 15. januar 1944 besto både av jøder og «sigøynere». De to gruppene ble holdt strengt atskilt, både under transporten og ved ankomst i Auschwitz-Birkenau. På transport nummer 23 var det 659 jøder, mens det på den såkalte Z-transporten var 351 «sigøynere». Blant de 351 var det 176 menn og 175 kvinner. 166 av de deporterte var barn under 15. Den 1200 kilometer lange reisen fra Mechelen til Auschwitz-Birkenau tok mellom to og tre dager. Den 17. januar 1944 var transporten med de norske rom framme i Auschwitz-Birkenau.

Etter Z-transporten fra Mechelen var det kun tre av Josef Karolis barn som fortsatt var på frifot. Polykarp og Tjugurka klarte ifølge Milos Karoli å flykte under arrestasjonene og overlevde krigen. Den siste av brødrene var Stevo Karoli. Stevo unngikk arrestasjon helt

³¹¹ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 83.

³¹² Sitert av Laurence Schram i foredraget : The deportation of the Gypsies from the Dossin Barracks during WWII, 26.02.2013, Kazern Dossin.

fram til 2. mars 1944, da han ble stoppet av politiet i Brussel med falske legitimasjonspapirer. Han ble arrestert for å ha bedrevet antitysk virksomhet, og registrert i fengselet St. Gilles under navnet Eduard Cogez. Hvordan eller når han ble stemplet som «sigøyner», vites ikke, men han ble overført til Mechelen 15. april 1944. Det ble gitt ordre om at han skulle deporteres så raskt som mulig, for en «*Regelung der Zigeunerfrage*» (løsning på «sigøynerspørsmålet»), og 19. mai 1944 ble han sendt med transport nr. 25 fra Mechelen til Auschwitz-Birkenau, sammen med 507 jøder. På transportlisten står det kun ett navn, under overskriften «Zigeuner»: Steven Caroli.



Vedlegg til listen for transport nr. 25 fra Mechelen til Auschwitz-Birkenau 19. mai 1944.³¹³

Årsakene til at det tok over seks måneder fra ordren om deportasjon ble tatt av RSHA, til massearrestasjonene av rom i Belgia startet høsten 1943, er uklare. I desember 1943, etter at mange av rom allerede var arrestert, oppsto det en interessant diskusjon mellom Belgias justisminister Robert de Foy og Oberfeldkommandanturets leder de Mons om hvem som skulle arrestere «sigøynerne». De Mons hadde gitt ordre til det lokale belgiske gendarmeriet om å hjelpe det

³¹³ SVG, Annexe transportliste 25, Zigeuner Steven Caroli.

tyske feltgendarmeriet, noe Robert de Foy motsatte seg. Etter en lengre brevveksling gikk de Mons 15. januar 1944 til slutt seirende ut av disputten. Selv om den eneste «sigøyrertransporten» fra Belgia på dette tidspunktet allerede var gått, har historikere påpekt at Robert de Foy holdning kan ha bidratt til å bremse arrestasjonen av flere «sigøyrere».³¹⁴ Spørsmålet er likevel hvor mange rom som befant seg i Belgia etter deportasjonen. Selv om det ikke finnes noen eksakte anslag over hvor mange rom som oppholdt seg i Belgia på dette tidspunktet, anslo sikkerhetspolitiet at det fantes om lag 200 utenlandske rom i Belgia ved krigsutbruddet. Flere historikere har anslått antallet rom i Belgia til om lag 300 individer. Med transporten av de 351 rom kan det derfor se ut til at det store flertallet av rombefolkningen i Belgia til slutt ble deportert. Blant dem var 62 norske rom, som drøye to dager etter at toget forlot Mechelen, befant seg i den såkalte sigøyrerleiren i Auschwitz-Birkenau.

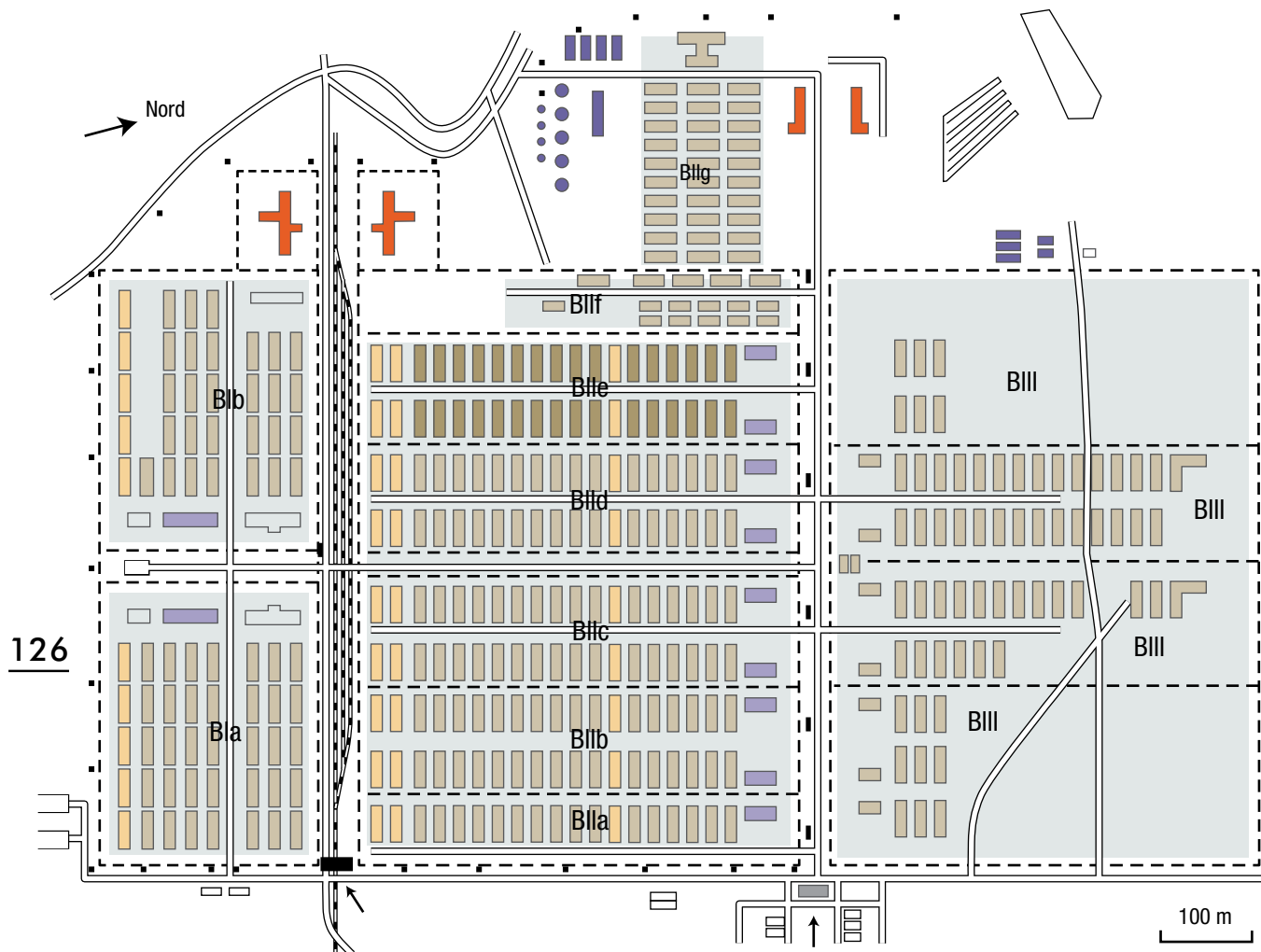
«SIGØYNERLEIREN» I AUSCHWITZ-BIRKENAU

Våren 1940 begynte nazistene å bygge konsentrasjonsleiren Auschwitz i nærheten av byen Oswiecim sørøst i det okkuperte Polen. I første omgang var de fleste av leirens fanger polske sivile og politiske motstandere, men i mars 1942 ble det enorme leirkomplekset Auschwitz II eller Birkenau åpnet som et ledd i utryddelsen av de europeiske jødene. Rundt 1 million jøder deportert fra en rekke tysk-okkuperte land i Europa ble drept i denne rene utryddelsesleiren de neste årene. Etter at avgjørelsen om å deportere tyske rom til Auschwitz-Birkenau ble tatt i desember 1942, ble det raskt besluttet å opprette en egen «sigøyrerleir» (*Zigeunerlager*) i leirens seksjon BIIe. I løpet av året 1943 beordret SS også deportasjon av rom av andre nasjonaliteter fra de tysk-okkuperte områdene i Vest- og Sentral-Europa.

Selv om de større gruppedeportasjonene av rom til Auschwitz-Birkenau begynte først i februar 1943, ble flere rom

³¹⁴Rudi Van Doorslaer (red.), *La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale. Rapport final d'une étude effectuée par le Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines pour le compte du Gouvernement fédéral et à la demande du Sénat de Belgique*, 2004–2007, s. 595.

AUSCHWITZ II (BIRKENAU)



- «Sigøynerleiren»
- Krematorium med gasskamre
- Desinfeksjonsrom
- Latriner og dusjer
- Kjøkken

- Piggtrådgjerde
- Jernbanerampe
- Vaktårn
- SS-brakker

- Bla, Blb: Kvinneleir
- Blla: Karanteneavdeling for menn
- Bllb: Avdeling for familier fra Theresienstadt
- Bllc: Transitleir
- Bllf: Hovedleir for menn
- Bllf: «Sigøynerleiren»
- Bllf: Sykestue/"Revier"
- Bllg: «Canada» – Magasiner for fangenes eiendeler
- Bllh: «Mexico» – Ikke ferdig utbygd 3. avdeling, fra juli til oktober 1944, leir for jødiske fanger, særlig kvinner fra Ungarn

Kilde: J. F. Forges: *Guide historique d'Auschwitz, Autrement*, 2011.
 Samuel Delépine: *Atlas des Tsiganes. Les dessous de la question rom*. Éditions Autrement 2012.
 Einhart Lorenz: *Veien mot Holocaust*. Pax Forlag AS, 2003.

internert og registrert i Auschwitz lenge før opprettelsen av Birkenau og «sigøynerleiren». Ifølge Maria Martinyak finnes det spor etter rom i hovedleiren Auschwitz allerede i juli 1941.³¹⁵ I disse tilfellene var det snakk om fanger fra for eksempel Tyskland eller protektoratet som var registrert som «asosiale fanger» eller «politiske fanger», men der Z eller *Zigeuner* var tilføyd som en etnisk markør. De første rom som ble deportert til Auschwitz, ble altså ikke primært deportert fordi de var rom, men fordi de inngikk i andre fiende- og fangekategorier.

To grupper tsjekkiske rom ble deportert til Auschwitz-Birkenau allerede høsten 1942, men den 26. februar 1943 ankom den første store transporten av rom fra Tyskland til «sigøynerleiren» i Birkenau, som på dette tidspunktet fortsatt var under konstruksjon.³¹⁶ Flere transporter fulgte både fra Tyskland og tyskokkuperte land, og ved utgangen av 1943 hadde over 18 000 rom blitt registrert i *Zigeunerlager*. Til sammen rundt 23 000 rom ble deportert til Auschwitz-Birkenau i løpet av det halvannet år «sigøynerleiren» var i drift, og bare om lag 2000 av dem overlevde krigen.³¹⁷

I motsetning til de øvrige fangene i Auschwitz-Birkenau ble menn, kvinner og barn ikke skilt fra hverandre i «sigøynerleiren», ettersom den var en såkalt familieleir. Rom ble som regel heller ikke utstyrt med fangedrakter eller fratatt alle sine klær og eiendeler, og det ble normalt ikke foretatt seleksjoner til gasskamrene ved ankomst til leiren. Ved registreringen fikk de tatovert inn et nummer med Z for *Zigeuner* på armen, og sydd på en sort trekant som markør for «asosiale» fanger, med en Z sydd inn som «rasemarkør» til høyre for trekanten. Leiren besto av 32 brakker i tre. Hver brakke var ment å ta 400 mennesker, men de var ofte overfylt og huset det dobbelte antallet.³¹⁸

Årsakene til at «sigøynerleiren» ble bygd opp som en såkalt familieleir, og til at vaktmannskapene ikke skilte kvinnene og barna fra mennene eller foretok seleksjoner ved ankomst, er sammensatte og uklare: Nazistene kan ha fryktet at de reelle eller innbilte sterke

³¹⁵ Maria Martinyak, «The Deportation of Roma to Auschwitz before the Founding of the *Zigeunerlager* in the Light of the Extant Documents», i Slawomir Kapralski, Maria Martinyak og Joanna Talewicz-Kwiaikowska (red.), *Roma in Auschwitz*, International Center for Education about Auschwitz and the Holocaust, Oswiecim 2011, s. 7.

³¹⁶ Joanna Talewicz-Kwiaikowska, «The Roma and Sinti in Auschwitz», i Slawomir Kapralski, Maria Martinyak og Joanna Talewicz-Kwiaikowska (red.), *Roma in Auschwitz*, International Center for Education about Auschwitz and the Holocaust, Oswiecim 2011, s. 17; Kenrick og Puxon 2009, s. 128.

³¹⁷ Lewy 2000, s. 152.

³¹⁸ Talewicz-Kwiaikowska 2011, s. 18–20.

familiebåndene i romfamiliene ville føre til motstand og opprør dersom de splittet familiene ved ankomsten; de kan ha søkt å skape illusjonen om at Auschwitz-Birkenau ikke var «noe mer» enn nok en interneringsleir; og de kan ha hatt ønsker om å beholde rom i familier med tanke på medisinske og rasehygieniske eksperimenter.³¹⁹ Enkelte historikere har hevdet at mye tyder på at nazistene rett og slett ikke hadde noen klar plan om hva de ønsket å gjøre med rom etter deportasjonene og interneringen i Birkenau.³²⁰ Det må likevel understrekes at Auschwitz-Birkenau i 1943 var på høyden av sitt virke som en ren utryddelsesleir. Ble man deportert hit, var det ikke meningen at man skulle overleve krigen.

Livsbetingelsene og forholdene i *Zigeunerlager* var, som i resten av Birkenau, langt på vei ulevelige. Til tross for at rom i motsetning til flertallet av jødene ikke ble sendt rett i gasskamrene ved ankomst i leiren, og i mindre grad enn de øvrige innregistrerte fangene ble brukt til slavearbeid, var dødeligheten i «sigøyerleiren» svært høy. De fleste dødsfallene blant rom i Birkenau skyldtes elendige sanitære forhold, ekstrem underernæring, smittsomme sykdommer som tyfus, noma (en sjelden type munnkreft) og tuberkulose, i kombinasjon med et uforholdsmessig høyt antall fanger.³²¹ Et trekk som skilte *Zigeunerlager* fra resten av Auschwitz-komplekset, og som bidro til den høye dødeligheten blant de innregistrerte fangene, var det forholdsvis høye antallet barn i leiren. De fleste rom som ble deportert til Auschwitz-Birkenau, ankom til leiren i store familier med mange barn, som naturlig nok hadde langt dårligere forutsetninger for å overleve under de ekstreme rådende forholdene. Mens henholdsvis kvinnene og de yngre barna og mennene og de eldre guttene bodde i brakker hver for seg, ble spedbarna huset i brakkene nr. 22 og 23. Første halvdel av året 1943 ble det registrert mellom 40 og 50 fødsler i *Zigeunerlager* i måneden. De fleste av de nyfødte barna døde i løpet av to til fire uker.³²² I *En for hverandre* gjenforteller Milos Karoli sin mors beskrivelse av den såkalte fødeklinikken i leiren, da hun en dag var innom for å se til

³¹⁹ Fings 1997, s. 97; Talewicz-Kwiatkowska 2011, s. 20.

³²⁰ Lewy 2000, s. 165.

³²¹ Talewicz-Kwiatkowska 2011, s. 22–23.

³²² Kenrick og Puxon 2009, s. 134–135.

en hun kjente: «Rotter! Fullt av rotter! [...] Kvinnene lå på bare jordgulvet med et ullteppe stivt av blod og lus over seg. I et hjørne fråtset rotteflokker i barnelikene, eller det som var igjen av knoklene.»³²³

En av de 23 000 rom som ble deportert til Auschwitz-Birkenau i løpet av andre verdenskrig, var 16 år gamle Heinrich Modis. Heinrich ble i likhet med sin far og sin onkel ført inn i registeret for *Zigeunerlager* i slutten av november 1943. Heinrich, faren Henri og onkelen Thorvald var de første norske rom som ble deportert til Birkenau, og var som nevnt blant de tidligst arresterte rom i Belgia. Etter først å ha sittet internert i blant annet Antwerpen ble de totalt ti mennene i november 1943 deportert til Auschwitz-Birkenau, hvor de fikk tatovert inn fangenumrene fra Z-8887 til Z-8897.³²⁴ De tre nordmennene blant dem tilhørte altså familien Modis, og selv om to av dem var født i Norge, ble alle registrert som «belgiske sigøynere» i fangeprotokollen for mannlige «sigøynere» i *Zigeunerlager*. Ingen av de tre overlevde krigen, og alle døde høyst sannsynligvis i *Zigeunerlager*. Til tross for usikkerhet rundt deres konkrete dødsdatoer tyder informasjonen fra fangeregisteret i leiren på at Henri døde allerede i løpet av året 1943, altså kort tid etter ankomst og innregistrering.

Bare uker etter å ha mistet sin far traff Heinrich etter all sannsynlighet store deler av sin øvrige nærmeste familie da togene med rom som forlot leiren i Mechelen 15. januar 1944, stoppet ved ankomstrampen i Birkenau. Blant de nyankomne fra Mechelen tilhørte 17 personer familien Modis. Foruten moren, Lisa Russalino Modis, ble også Heinrichs fem små søstre, i alderen tre–åtte år, registrert i fangeregisteret i *Zigeunerlager* 17. januar 1944. Innen utgangen av mai samme år var ingen i søskenflokkene lenger i live. Også mange av Heinrichs onkler, tanter og søskenbarn var med på transporten fra Mechelen. Et av de aller yngste barna på transporten fra Belgia var Heinrichs lille fetter André. André Modis var født i Brussel 31. januar 1943, og rakk antakelig ikke engang å fylle ett år før han døde i Birkenau. En av de eldste deporterte var Heinrichs farfar, Karl Modis, født i Finnmark i mai 1878. Han døde i Birkenau innen utgangen av april 1944. Det

³²³ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 87.

³²⁴ Kenrick og Puxon 2009, s. 55.

store aldersspennet i de norske romfamiliene som ble deportert, understreker at rom i likhet med jødene ble utpekt som fiender på rase-messig grunnlag. Verken barn eller oldinger ble spart, uavhengig av om de noen gang hadde gjort seg skyldige i andre lovbrudd enn å være født rom.

Av de deporterte fra Heinrichs familie var det kun én av tantene, Jeanne, som overlevde. Jeanne Galut-Modis var ikke bare en av de ytterst få blant de deporterte fra Mechelen som overlevde krigen. Jeannes historie under krigen viser også hvordan enkelte av fangene opplevde å bli flyttet rundt fra leir til leir i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet. Etter interneringen i leiren Dossin i Mechelen ble Jeanne altså først deportert til *Zigeunerlager* i Birkenau, der hun ble registrert som statsløs sigøyneser med nummeret Z-9771 17. januar 1944. I april og mai 1944 ble det foretatt flere utvelgelser blant rom i Auschwitz-Birkenau, der enkelte grupper ble plukket ut til slavearbeid og sendt vestover til andre konsentrasjonsleirer.³²⁵ Selv om de fleste som ble valgt ut til slavearbeid, var mannlige fanger, ble også enkelte kvinner plukket ut og sendt til kvinneleiren Ravensbrück. Ifølge fangeregisteret ved *Zigeunerlager* ble Jeanne transportert til Ravensbrück 24. mai 1944, før hun i slutten av juli ble sendt videre til en mindre leir som lå under konsentrasjonsleiren Buchenwalds administrasjon, der hun fikk fangenummeret 28491. Ifølge arkivmateriale fra Buchenwald ble Jeanne deretter 17. og 21. august flyttet videre til to nye underleirer i Altenburg og Taucha, før hun 11. oktober noe overraskende ble transportert tilbake til Auschwitz-Birkenau.³²⁶ På dette tidspunktet var de øvrige familiemedlemmene døde og *Zigeunerlager* for lengst nedlagt. Jeanne fikk derfor et nytt regulært fangenummer – 80659. Hun overlevde mot alle odds også sitt andre opphold i Auschwitz-Birkenau, og ble like før de sovjetiske troppenes frigjøring av leiren transportert tilbake til Ravensbrück. Da krigen var over, hadde Jeanne Modis altså blitt registrert med fangenummer i fire forskjellige internerings- og konsentrasjonsleirer, fra Mechelen i vest til Auschwitz i øst, og overlevd to opphold i både Ravensbrück og Auschwitz-Birkenau.³²⁷

³²⁵ Fings 1997, s. 83.

³²⁶ Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: DB Frauen im KZ Buchenwald I og DB Frauen im KZ Buchenwald II.

³²⁷ ITS Archives, Bad Arolsen, 1.1.5.4 / 7568042.

131

I likhet med Jeanne og de fleste medlemmene av familien Modis ankom også 18 personer tilhørende familien Karoli til *Zigeunerlager* 17. januar 1944. Seks av dem var født i Norge i perioden fra 1890 til 1921, og to ble også ført inn i fangeregisteret som «norske sigøynere». En av de nyankomne Karoliene var den da 15 år gamle Milos. Han ble deportert

9107						
9108	Aug 2	Romard	Miloud	1	10 17	Hande Belgium
9109		Romard	Ben		117	Chimay (Belgium)
9110		Jaccon	Edmond		147	
9111	Nov 2	Rueter	Joseph	21	3 30	Oslo
9112	Aug 2	Rende	Kalia	2	3 14	Mechelen Belgium
9113		Rende	Miloud	2	1 29	Leopoldville
9114		Rende	Georges	10	1 32	Andover
9115		Rende	André	3	3 30	Steenhüppes
9116		Georgens	Georges		1024	gent
9117		Georgens	Martin	28	5 37	Turnes
9118		Georgens	Nancke		1438	gent
9119		Georgens	Josef	3	11 11	Andover
9120		Georgens	Georges	10	3 34	gent
9121	Frang	Colimbris	Therese	11	1 03	Bapstems
9122	Aug	Maître	Josef	21	1 24	Andover
9123	Belg	Maître	Julio	10	2 33	Rennoy Belgium
9124	Frang	Colimbris	Alfred	20	12 41	Tournant
9125	Span	Jacon	Patrice	15	3 70	Barcelona
9126	St	Jacon	Herman	20	2 24	Pittsburg Tr. 15.4.44
9127	Aug	Jailor	Emil		1935	Andover (Belgium)
9128		Peterboet	Josef		1041	Oslo
9129		Peterboet	Julio	10	10 28	Bruxelles Belgium
9130		Scheringens	Kemi		117	Truy Belgium
9131		Peterboet	Niklas	20	2 13	Belgium Belgium
9132	Frang	Kapene	Murmel	7	5 20	Andover
9133		Kapene	Michel	22	7 14	Chankara Tr. 15.4.44
9134		Kapene	Jules	15	2 20	Oslo Tr. 15.4.44
9135		Frang	Charles	17	3 14	Andover
9136		Frang	Pierre		27	Andover
9137		Frang	Georg		27	Andover
9138		Kapene	Alfander	21	7 29	Andover
9139		Kapene	Frang	15	2 21	Andover

Milos Karolis innskriving i Zigeunerlager: nr. 9103, med søsknene Kalia og Georges over og under. Ill:Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, BRC 270.

sammen med sine foreldre Josef og Elisabeth Warscha Karoli, begge født i Kristiania i 1890-årene. Sammen med Milos og foreldrene ble også ni av hans søsken, fra Marie på drøye 30 år til 7 år gamle André, skrevet inn i Zigeunerlagers fangeregister. Milos Karoli ble registrert som «belgisk

1.6 JUN 1944

1077/40

Hyg.-bakt. Unters.-Stelle
der Waffen-SS, Südost

Auschwitz OS., am 16. Juni 1944

Anliegend wird übersandt: Bl 30 Schn.

Material: Urin entnommen am 15.6.1944

zu untersuchen auf Sediment Gluc. Album.

Name, Vorname: Z 9103/3721 Karoly Milosch

Dienstgrad, Einheit:

Klinische Diagnose:

Anschrift der einsendenden Dienststelle: H.-Krankenbau des Zig.
Lagers Auschwitz II B I e

Bemerkungen: Derl. Lagerarzt
K.D. Auschwitz II

H. Mengele (Stempel, Unterschrift)

sigøyner» og fikk tatovert inn nummeret Z-9103 på armen. Da krigen var over, var Milos og broren Stevo de eneste gjenlevende blant de medlemmene av familien Karoli som ble deportert til Auschwitz-Birkenau.

Både i Auschwitz-Birkenau og i andre konsentrasjons- og utryddelsesleirer var de internerte romfangene spesielt utsatt for medisinske eksperimenter og overgrep. De mest kjente medisinske overgrepene under andre verdenskrig har i ettertiden vært uløselig knyttet til den beryktede Auschwitz-legen dr. Josef Mengele og hans medisinske eksperimenter utført på barnefanger. Voksne fanger fra Zigeunerlager i Birkenau slapp imidlertid heller ikke unna skjebnen

som forsøkskaniner ved SS-legenes «rasehygieniske» laboratorier. Mengele og hans medarbeidere i Auschwitz-Birkenau utførte mange av sine medisinske overgrep i brakke nr. 32 i *Zigeunerlager*, der man gjennomførte alt fra blod- og urinprøver i forbindelse med eksperimenter på tyfus og andre epidemiske sykdommer til mord på småbarn for å bruke hodeskallene og øynene til senere eksperimenter og kvasivitenskapelig forskning.³²⁸

Også norske rom ble utsatt for medisinske overgrep og anvendt som forsøkskaniner etter deportasjonen til Auschwitz-Birkenau. Hele 17 av de deporterte norske rom finnes i arkivet etter SS' såkalte hygieniske og bakterielle laboratorium og institutt i Auschwitz. En av dem er Milos Karoli. 15. juni 1944, knappe fem måneder etter at Milos ble ført inn i registeret i *Zigeunerlager*, ba SS' laboratorium om en urinprøve fra en mannlig fange fra leiren. Milos ble plukket ut, og urinprøven ble tatt den påfølgende dagen, 16. juni. Det hele ble omhyggelig dokumentert og underskrevet av SS-Hauptsturmführer dr. Josef Mengele selv.

En form for medisinske overgrep som rom ble utsatt for lenge før krigen, var tvungen sterilisering. Ut fra den rasehygieniske forestillingen om roms nedarvede negative, ødeleggende og «asosiale» egenskaper var det for nazistene nødvendig å begrense deres forplantningsevne, og samtidig hindre «raseblanding» med «raserene» tyskere. Det omfattende nazistiske steriliseringsprogrammet, som hadde som mål å begrense fremtidige generasjoner rom, må således kunne sies å ha vært en integrert del av forsøket på å utrydde denne minoriteten. Under andre verdenskrig fortsatte steriliseringen av rom i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet. En del av steriliseringene som ble utført på rom under krigen, ble registrert som frivillige, til tross for at frivilligheten ofte lå i valget mellom sterilisering og internering. I enkelte tilfeller ble også allerede internerte rom villedet til å tro at veien til løslatelse ble kortere dersom de lot seg sterilisere av leirens leger.³²⁹ Steriliseringene i Auschwitz-Birkenau,

³²⁸ Fings 1997, s. 104–105; Talewicz-Kwiatkowska 2011, s. 23–24.

³²⁹ Kenrick og Puxon 2009, s. 148–150.

Ravensbrück, Buchenwald og andre leirer der rom var internert, antok under krigen også form av rene medisinske eksperimenter, der målet foruten selve steriliseringen var utprøving av alternative steriliseringsmetoder.³³⁰ Slike mer eller mindre eksperimentelle steriliseringsmetoder kunne ofte gi langt større smerte og varige plager, utover den generelle smerten av å være frarøvet muligheten til å få barn senere i livet.

Mye tyder på at også flere av de norske romkvinnene ble utsatt for steriliseringsforsøk i *Zigeunerlager*. Bare tre dager etter ankomsten til Birkenau, 20. januar 1944, ble 84 av kvinnene fra Mechelen-transporten plukket ut til det som ble beskrevet som «vaginal undersøkelse» for å avdekke gonoré. Ifølge Monique Heddebaut, som har forsket på gruppen rom som ble deportert fra Mechelen, og deres skjebne i Auschwitz, var den virkelige hensikten med «undersøkelsen» sterilisering av kvinnene og utprøving av alternative metoder for sterilisering. Vitnesbyrd fra flere av kvinnene indikerer at steriliseringsforsøkene på kvinnene fra Mechelen ble utført ved injeksjoner i underlivet som skulle «forhindre menstruasjon».³³¹ På listen over de 84 utvalgte kvinnene var det minst ti norske kvinner, inkludert mødrene til både Heinrich Modis og Milos Karoli, Lisa Russalino Modis og Elisabeth Warscha-Karoli.³³²

Til tross for at undersøkelsen angivelig skulle avdekke gonoré blant de kvinnelige fangene, er det all grunn til å være skeptisk til SS-legenes offisielle begrunnelser for ulike typer medisinske prøver og undersøkelser. Falske begrunnelser og diagnoser ble ofte gitt for å skjule de reelle hensiktene, og falske dødsårsaker og datoer for dødsfall ble registrert for å skjule større seleksjoner til gassing eller dødelige eksperimenter.³³³ Flertallet av kvinnene som ble plukket ut til undersøkelsen, var dessuten i aldersgruppen 15–45 år, noe som kan underbygge Heddebauts påstand om at det i virkeligheten dreide seg om steriliseringsforsøk.

³³⁰Romani Rose (red.), *The Nazi genocide of the Sinti and Roma*, Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma, Heidelberg 1995, s. 144.

³³¹Monique Heddebaut, *La déportation des Tsiganes de la zone rattachée à Bruxelles pendant la Seconde Guerre mondiale. Le convoi Z du 15. Janvier 1944*, Université Charles-de-Gaulle Sciences humanités et sociale, Lille 2013, s. 85.

³³²Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, 685/26c.

³³³Jan Parcer (red.), *Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz-Birkenau*, State Museum of Auschwitz-Birkenau, München 1993, s. XXXII–XXXIII.

Der 1. Lagerarzt
d.K.L. Auschwitz II.

Auschwitz II Bile, d. 20. Januar 1944

Betrifft: Vaginalabstriche
an die
Hyg.-bakt. Untersuchungs-Stelle der Waffen-SS, Südost
A u s c h w i t z

Anbei erhalten Sie 64 Vaginalabstriche mit dem Ersuchen
dieselben auf Gonokokken zu untersuchen:

1164 Z 9894/980	Herbrecht Celine	1132 Z 9841/1022	Koeckler Irma
1156 Z 9886/981	Schmitt George	1177 Z 9906/1023	Demestre Caroline
1144 Z 9885/982	xxxxxxxxxxxx Flore	1177 Z 9777/1024	Steinbach Viktoria
1157 Z 9891/983	Alberbaum Celine	1177 Z 9761/1025	Modis Wilhelmine
1173 Z 9.11/984	Boudin Josephine	1132 Z 9790/1026	Elster Anna-Marie
1171 Z 9.10/985	Boudin Marie	1102 Z 9835/1027	Jung Irma
1156 Z 9822/986	Talson Hina	1172 Z 9787/1028	Elster Marie Margarete
1142 Z 9824/987	Taylor Angela	1172 Z 9872/1029	Schmitt Gervaise
1166 Z 9.01/988	Gorgan Rosa	1172 Z 9860/1030	Maitre Anna
1178 Z 9922/989	Schuhmacher Anna	1172 Z 9877/1031	Hoffmann Marie
1172 Z 9.21/990	Lagrene Pauline	1152 Z 9794/1032	Elster Wilhelmine
1142 Z 9833/991	Lagrene Loanna	1172 Z 9785/1033	Elster Auguste
1142 Z 9839/992	Lagrene Marie	1172 Z 9926/1034	Reinhardt Anna
1153 Z 9883/993	Mehrstein Anna	1172 Z 9906/1035	Kreutzer Marie
1142 Z 9801/994	Tchorenan-Galut Lisa	1172 Z 9774/1036	Vadoche Auguste
1142 Z 9897/995	Alberbaum Marie	1172 Z 9800/1037	Bamberger Lisa
1172 Z 9874/996	Schmitt Susanne	1172 Z 9786/1038	Elster Rosa
1172 Z 9800/997	Theor Jacqueline	1172 Z 9896/1039	Alberbaum Jos
1172 Z 9919/998	Lagrene Elisabeth	1172 Z 9723/1040	Schmitt Rosa
1172 Z 9877/999	Hoffmann Adolfine	1172 Z 9925/1041	Elster Luis
1172 Z 9798/1000	Weiss Viktoria	1172 Z 9797/1042	Weiss Elise
1172 Z 9772/1001	Modis Natalie	1172 Z 9856/1043	Stephan Marie Josephine
1172 Z 9892/1002	Alberbaum Eva	1172 Z 9799/1044	Weiss Elisabeth
1172 Z 9869/1003	Schmitt Martine	1172 Z 9780/1045	Frissor Marie
1172 Z 9916/1004	Lagrene Rosine	1172 Z 9859/1046	Vadoche Jeanne
1172 Z 9834/1005	Lagrene Josephine	1172 Z 9805/1047	Joseph Rosa
1172 Z 9868/1006	Schmitt Louise	1172 Z 9823/1048	Talson Jeanette
1172 Z 9896/1007	Alberbaum Josephine	1172 Z 9844/1049	Anies Marie
1172 Z 9868/1008	Schmitt Jacqueline	1172 Z 9904/1050	Kreutzer Therese
1172 Z 9870/1009	Schmitt Madeleine	1172 Z 9854/1051	Todor Margeritte
1172 Z 9789/1010	Mater Sophie	1172 Z 9898/1052	Alberbaum Marie
1172 Z 9857/1011	Auguste Madeleine	1172 Z 9905/1053	Kreutzer Karoline
1172 Z 9903/1012	Zakerli Ellen	1172 Z 9763/1054	Modis Lisa
1172 Z 9846/1013	Peterboet Helene	1172 Z 9820/1055	Maitre Clara
1172 Z 9858/1014	Vadoche Lisa	1172 Z 9792/1056	Elster Rosentia
1172 Z 9805/1015	Corrette Catherine	1172 Z 9815/1057	Carol Elisabeth
1172 Z 9927/1016	Caroli Clara	1172 Z 9882/1058	Mahre in Josephine
1172 Z 9899/1017	Bamberger Delphine	1172 Z 9783/1059	Grinnolz Marie
1172 Z 9804/1018	Joseph Marie	1172 Z 9928/1060	Karoly Elise
1172 Z 9844/1019	Anies Marie	1172 Z 9876/1061	Hoffmann Blanche
1172 Z 9837/1020	Lagrene Marie	1172 Z 9912/1062	Boudin Doree
1172 Z 9861/1021	Maitre Marie	1172 Z 9871/1063	Schmitt Marguerite

Der 1. Lagerarzt
d.K.L. Auschwitz II
H. L. L.

685/26c

Liste over kvinner fra Mechelen-transporten som ble plukket ut til «gynekologisk undersøkelse» 20. januar 1944. Ill: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, 685/26c

En av de norske kvinnene som ble plukket ut til «vaginal undersøkelse» 20. januar, var Marie Josef. Marie ble deportert til Auschwitz-Birkenau sammen med sin mann, Karl Josef, og 15 andre familiemedlemmer. Både Karl og Marie var født i Kristiania på begynnelsen av 1900-tallet, og de giftet seg i St. Olavs kirke i 1926. I likhet med alle de øvrige medlemmene av Josef-familien som ble deportert til Auschwitz-Birkenau og skrevet inn i fangeregisteret, ble Marie og Karl registrert som «norske sigøynere». De deporterte i familien Josef besto, i likhet med Modis- og Karoli-familien, av personer fra tre generasjoner: Karl og broren Oskar var med sine 43–44 år blant de eldste deporterte fra Josef-familien, mens spedbarnet Manousch Josef, født i andre halvdel av 1943, var blant de aller yngste på transporten fra Mechelen. Utrolig nok overlevde Manousch den utmattende deportasjonen, men ifølge fangeregisteret ved *Zigeunerlager* døde han 26. mars 1944.

Datoen 26. mars 1944 er helt spesiell i familien Josefs historie under andre verdenskrig: Hele syv av de ti deporterte mennene fra familien døde nettopp denne dagen. Dødsårsaken er ikke oppgitt i fangeregisteret, og vi har heller ingen andre dokumenter som belyser hva som skjedde med de syv mannlige fangene, men det synes hevet over enhver tvil at de ikke døde en naturlig død. Ettersom tre av de døde – Camille, Jean og Manousch – alle var under fire år, er sannsynligheten svært liten for at de ble drept under flukt eller etter å ha blitt plukket ut til en arbeidskommando.

Det er mye som taler for at de syv ble plukket ut fra samme brakke – enten til medisinske eksperimenter eller for å bli ført direkte til gasskamrene. Ifølge Jan Parcer var regelmessige seleksjoner til gasskamrene blant fangene i *Zigeunerlager* en av SS’ metoder for å bekjempe epidemier. Slike seleksjoner kunne ramme større eller mindre deler av leiren og hele eller deler av brakker, og ved større seleksjoner blant mange fanger ble dødsfallene gjerne kunstig fordelt på flere datoer i registeret, for å skjule den virkelige dødsårsaken.³³⁴ Med unntak av de syv mennenes registrering i fangeregisteret er det eneste dokumentet

³³⁴ Parcer 1993, s. XXXII–XXXIII.

som sier noe mer om deres tid som fanger i Auschwitz-Birkenau, blodprøven tatt av Karl Josef 13. mars 1944, 13 dager før han ble drept.³³⁵ Årsaken til blodprøven oppgis å være mistanke om tyfus, en mistanke som synes styrket i feltet for diagnosen, og som kan være en indikasjon på at han og hans seks familiemedlemmer og brakkekamerater kort tid senere ble plukket ut til gasskamrene av «preventive hensyn».

Allerede 16. mai 1944 hadde SS planlagt å avvikle *Zigeunerlager* i Birkenau. Ifølge vitnesbyrdet til den tidligere polske politiske fangen Tadeusz Jachimowski omringet rundt 50 SS-menn flere av brakene i leiren denne dagen, men etter at aksjonen utløste et uvanlig sterkt opprør blant de innsatte romfangene, trakk vaktmannskapene seg tilbake.³³⁶ Sannsynligvis hadde polske medfanger varslet om muligheten for den forestående avviklingen av «sigøynleiren», og de yngre og sterkeste blant fangene var derfor forberedt og bevæpnet med det de kunne oppdrive, da SS-vaktene omringet brakene. En uke senere, 23. mai 1944, ble i overkant av 1500 arbeidsdyktige rom – både kvinner, menn og eldre barn – plukket ut og plassert i blokkene 9 og 10 i Auschwitz I, den gamle hovedleiren. 226 av dem ble ifølge Talewicz-Kwiatkowska sendt til leirene Flossenburg og Ravensbrück allerede dagen etter, blant dem Jeanne Galut-Modis.³³⁷

De resterende romfangene som hadde blitt klassifisert som arbeidsdyktige, ble sittende i Auschwitz I fram til 2. august 1944, da de ble stuert om bord på et tog. De skulle nå kynisk anvendes i en avledningsmanøver i forbindelse med den endelige likvideringen av *Zigeunerlager*. Før det rullet ut av leirkomplekset, stoppet toget med de arbeidsdyktige en kort stund i Birkenau. Her fikk de over 1000 fangene beskjed om å ta farvel med sin nærmeste familie og slekt før de ble fraktet videre. De gjenværende romfangene ble fortalt at de arbeidsdyktige skulle sendes til byen Hindenberg, der de skulle bygge en ny leir til alle de internerte rom. I virkeligheten var togets destinasjon Buchenwald og andre konsentrasjonsleirer.³³⁸ SS og leirledelsen hadde nå kvittet seg med *Zigeunerlagers* yngre og sterkere fanger, for å unngå en liknende fadese som under opprøret i mai, samtidig som

³³⁵ Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, 473/30.

³³⁶ Talewicz-Kwiatkowska 2011, s. 25–26.

³³⁷ Talewicz-Kwiatkowska 2011, s. 26. ITS Archives, Bad Arolsen, 1.1.5.4 / 7568042.

³³⁸ Kenrick og Puxon 2009, s. 137.

de gjenværende fangene til en viss grad var beroliget. Tiden var kommet for den endelige avviklingen av «sigøyerleiren» i Birkenau.

I løpet av kvelden og natten mellom 2. og 3. august 1944 fikk de om lag 2900 gjenværende fangene i *Zigeunerlager* utdelt ekstra matrasjoner – nok en gang i et forsøk på å tildekke hva som i virkeligheten ventet dem – før de ble fraktet med lastebiler til krematoriene og gasset i hjel.³³⁹ Overlevende fangers vitnesbyrd poengterer likevel at sigøyerne kjempet for livet til siste slutt, og natten mellom 2. og 3. august 1944 ble av de andre fangene i Auschwitz-Birkenau siden omtalt som *Zigeunernacht*. Mindre seleksjoner av romfanger til gasskamrene forekom gjennom hele perioden *Zigeunerlager* var i drift, men massehenrettelsen på de gjenværende fangene innebefattet bare den tredje større gruppen rom som ble drept med gass i Auschwitz-Birkenau.³⁴⁰

Vi kan ikke fastslå med sikkerhet hvorvidt noen av de norske rom ble drept under *Zigeunernacht*. Det vi vet, er at de aller fleste av de som ble deportert fra Mechelen, døde i Birkenau i løpet av de femseks første månedene de oppholdt seg i leiren, og at de derfor allerede var døde da avviklingen av *Zigeunerlager* fant sted. Det finnes også et dokument fra SS' hygieniske institutt i Auschwitz, underskrevet av Josef Mengele, der det fremkommer at syv år gamle Leon Karoli ble undersøkt og tatt blodprøve av 13. juli 1944.³⁴¹ Det er ikke registrert noen dødsdato for Leon Karoli i fangeregisteret, men dersom han var i live drøye to uker senere, ble han etter all sannsynlighet myrdet i gasskamrene natten mellom 2. og 3. august.

SYV NORSKE ROM I BUCHENWALD OG RAVENSBRÜCK

3. august 1944 nådde toget med 918 arbeidsdyktige menn fra Auschwitz-Birkenau konsentrasjonsleiren Buchenwald. Blant dem var også fire gjenlevende norske rom: de tre brødrene Milos, Stevo og Zolo Karoli og Jeanne Galut-Modis' 13 år gamle nevø Voscho Modis. Voscho var en av transportens 105 gutter i alderen 9 til 14 år.³⁴² For de fleste

³³⁹ Burleigh og Wippermann 1991, s. 126.

³⁴⁰ Fings 1997, s. 107.

³⁴¹ Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archiwum, 597/43.

³⁴² Fings 1997, s. 83.

Belg-Lig

Nor und Jönams: Voscho Modis Post-Nr. 74996

Beruf: Händler geboren am: 1931 in: Tirlemont

Anfahrts-Ort: Strasse Nr.

Einzel am: 3.6.44 Ihr ikk. Auschwitz Einfl. am: 26.9.44 Ihr nach: K. Auschwitz

Bei Einlieferung abgegeben:

	Koffer	Altenpflege	Platz
☒ Das Haar	☒ Paar Schuhe (Stiefel)	☒ Strumpfhose	☒ Hemd
☒ Mantel	☒ Paar Strümpfe	☒ Kamasch	☒ Leib
☒ Hut	☒ Paar Wäsche (Tasche)	☒ Tschurack	☒ Unterhemd
☒ Handschuhe	☒ Kragen	☒ Paar Handschuhe (Tasche)	☒ Unterhemd
☒ Hose	☒ Wäsche	☒ Wäsche mit	☒ Hemd
☒ Schuhe	☒ Schuhe (Tasche)	☒ Kamasch	☒ Unterhemd
☒ Unterhemd	☒ Paar Handschuhe	☒ Unterhemd (Tasche)	☒ Unterhemd
☒ Unterhemd	☒ Paar Handschuhe	☒ Unterhemd	☒ Unterhemd
☒ Unterhemd	☒ Paar Handschuhe	☒ Unterhemd	☒ Unterhemd

Wertigkeiten: ja – nein

Abgabe bestätigt: Voscho Modis

Offiziersverwalter: 4

I. I. S. FOTO Nr. 7888

Voscho Modis' innregistreringskort i Buchenwald. 3. august 1944 ble ankomsten fra Auschwitz til Buchenwald registrert, 26. september 1944 ble han returnert til Auschwitz. Ill: ITS Archives, Bad Arolsen, I.1.5.3/6666325.

av de yngste guttene ble ikke oppholdet i Buchenwald langvarig. Nye seleksjoner var en del av hverdagen, og dersom man ikke ble ansett som arbeidsdyktig, var veien tilbake til Auschwitz-Birkenau kort. Allerede 25. september 1944 ble Voscho og rundt 200 barn og unge plukket ut som arbeidsudyktige og transportert tilbake til Auschwitz-Birkenau.³⁴³ Som en av ytterst få hadde Voscho mot alle odds overlevd sitt første syv måneder lange opphold i den mest beryktede av nazistenes utryddelsesleirer. 26. september 1944 ankom han til Auschwitz-Birkenau for andre gang, og han ble sannsynligvis drept i gasskamrene kort tid etter.

De tre brødrene Karoli var alle eldre og sterkere enn Voscho Modis, og slapp derfor å bli sendt tilbake til Auschwitz. De ble alle tre først innkvartert i en midlertidig teltleir, før Milos og Zolo ble flyttet til blokk 58.³⁴⁴ For de ytterst få som hadde overlevd Auschwitz-Birkenau, var i det minste de daglige matrasjonene noe større i den nye leiren: «Her var 'forpleiningen' bedre; ett brød på fire mann i uken, var ren luksus. Varm

³⁴³ Fings 1997, s. 84 og 87.

³⁴⁴ 344 Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: BwA, Mikrofilmsammlung, Hauptkommission Warschau (HKW), Film 17.

‘suppe’ fikk vi også. Det hendte vi oppdaget fettperler på den.»³⁴⁵ Til tross for at vilkårene for å overleve var bedre i Buchenwald enn i rene utryddelsesleirer som Auschwitz-Birkenau, bar hverdagens rutiner for de innsatte fangene uhyggelige mange likhetstrekk: brutal vekking av SS-menn og kapoer ved daggry; timelang oppstilling for opptelling og eventuell avstraffelse for manglende oppmøte; 12–14 timer hardt fysisk arbeid i slitte fangedrakter; vilkårlige utvelgelser av fanger til avstraffelse og ydmykelse til vaktmannskapetets forlystelse; ny oppstilling og opptelling over flere timer; innlosjering i overfylte trebrakker med elendige sanitære forhold og stadige sykdomsutbrudd.

Mange av romfangene i Buchenwald ble fordelt på arbeidskommandoer i mindre satellittleirer underlagt hovedleiren. Høsten 1944, da de tre brødrene Karoli ble innregistrert i Buchenwald, ble mange av de internerte rom flyttet til underleiren Dora-Mittelbau, der de ble brukt som slavearbeidere i produksjonen av V2-raketter til det tyske krigsmaskineriet.³⁴⁶ Mye tyder på at også norske rom på denne måten ble anvendt som slavearbeidere for den tyske rustningsindustrien. Allerede 7. august, fire dager etter transporten fra Auschwitz-Birkenau, ble Stevo Karoli overført til en arbeidskommando i Dora-Mittelbau, og 3. september ble broren Zolo sendt til samme leir.³⁴⁷

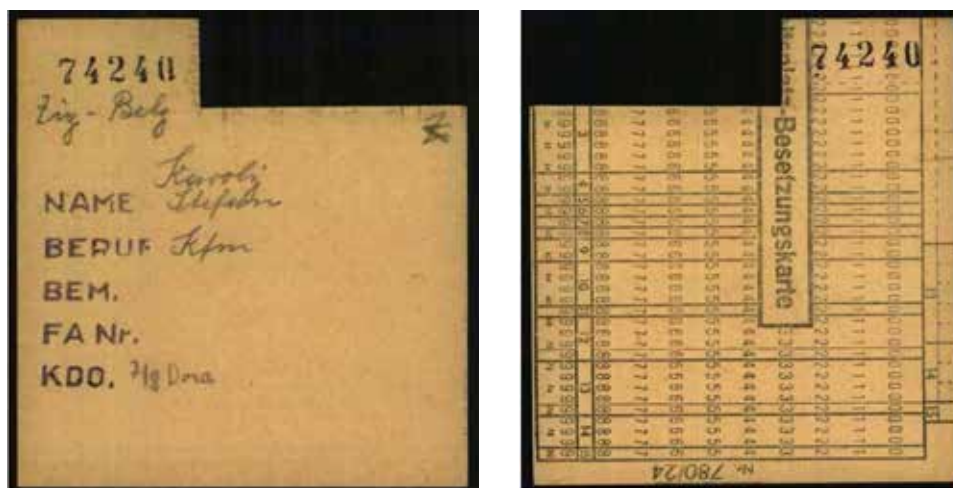
I krigens siste fase evakuerte nazistene mange av leirene etter hvert som de allierte troppene rykket fram. Tusenvis av utslitte, underernærte og syke fanger ble i denne perioden sendt ut på de såkalte dødsmarsjene – til fots mot leirer i territorium som fortsatt var under tysk kontroll. En av fangene som ble utkommandert, var Milos Karoli: «Flere tusen av oss ble banket til oppstilling i kolonner og slik vaklet vi ut av leiren. [...] De som ikke orket å følge med, sakket bak. Der gikk tyskerne med automatvåpen og drepte dem. [...] Etterpå fikk jeg vite vi hadde gått i syv døgn. 350 kilometer.»³⁴⁸ Milos ble sendt til Dachau, som kort tid etter ble befridd av amerikanske styrker. Allerede ved ankomsten til Buchenwald ble Milos registrert med en vekt på bare 43 kilo. Da han ble tatt hånd om av Røde Kors etter frigjøringen av Dachau, veide han ikke mer enn knappe 36 kilo.

³⁴⁵Milos Karoli i Skogaas og Lilleholt 1978, s. 89.

³⁴⁶Fings 1997, s. 85.

³⁴⁷Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: BwA, Mikrofilmsammlung, NARA Washington, RG 242 Film 34; BwA, Mikrofilmsammlung, NARA Washington, RG 242 Film 34.

³⁴⁸Skogaas og Lilleholt 1978, s. 89.



Stevo Karolis arbeidskort/hullkort fra Buchenwald. Nederst på kortets forside er datoen for overføringen til arbeidskommandoen i Dora-Mittelbau ført inn for hånd. Ill: ITS Archives, Bad Arolsen, 1.1.5.3/5651644.

Også Stevo og Zolo Karoli ble sannsynligvis sendt til Dachau i krigens siste fase. Mens Milos og Stevo holdt seg i live fram til krigens slutt, ble Zolo drept kun få dager før den allierte frigjøringen. Omstendighetene rundt Zolos død er usikre, men ifølge Stevo Karolis vitnesbyrd etter krigen ble han skutt av en SS-vakt en av krigens aller siste dager.

Det var ikke bare norske menn som ble plukket ut som arbeidsdyktige og transportert fra *Zigeunerlager* til andre konsentrasjonsleirer. Som nevnt ble flere kvinner, deriblant Jeanne Galut-Modis, transportert fra Auschwitz-Birkenau til Ravensbrück allerede i mai 1944, etter det første mislykkede forsøket på å avvikle «sigøyerleiren». Jeanne Galut-Modis' vandring fra leir til leir i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet er beskrevet ovenfor, men i tillegg til Jeanne var det også to andre norske romkvinner som ble transportert ut av Auschwitz-Birkenau i mai 1944. En drøy uke før transporten av Jeanne, 15. mai 1944, ble 17 år gamle

143

Sophie Modis sendt til Ravensbrück. Også hun ble kort tid etterpå transportert videre til Buchenwald, og vi har derfor flere dokumenter knyttet til hennes navn fra denne leiren. I likhet med Jeanne ble Sophie høsten 1944 transportert tilbake til Auschwitz, men hun maktet ikke å overleve sitt andre opphold i leiren, og døde sannsynligvis den samme høsten.³⁴⁹

³⁴⁹ ITS Archives, Bad Arolsen, 1.1.5.4 / 7658903.

skulle vise seg å bli den eneste overlevende av de deporterte medlemmene av familien Josef. I motsetning til Jeanne og Sophie Modis ble Klara ikke sendt videre fra Ravensbrück til Buchenwald, og heller ikke tilbake til Auschwitz-Birkenau. Ettersom hun ikke ble innregistrert i Buchenwald, finnes det få dokumenter fra konsentrasjonsleirsystemet tilknyttet hennes navn, men hun har i en vitneforklaring etter krigen fortalt at hun mot slutten av krigen ved hjelp av Røde Kors kom seg til Malmö og på den måten overlevde. Sammen med Jeanne Galut-Modis, Milos Karoli og Stevo Karoli ble hun en av de fire norske rom som overlevde krigen etter å ha blitt deportert til Auschwitz-Birkenau.

OPPSUMMERING

Den nazistiske politikken overfor rom bygde i første fase etter Hitlers maktovertakelse på Weimar-republikkens diskriminerende lokale lovverk, som sprang ut av mange av de felleseuropeiske negative forestillingene om «sigøyerne». Nazistenes bekjempelse av «sigøyerne» hadde i utgangspunktet også flere likhetstrekk med andre europeiske lands «sigøyerpolitikk». Samtidig utviklet den nazistiske «sigøyerpolitikken» mot slutten av 1930-årene og under andre verdenskrig seg i radikal retning, der målet i siste instans var å utrydde så mange rom som mulig, på grunn av forestillingen om minoritetens uheldelig fordervende rasemateriale. Selv om antallet rom som ble myrdet i Auschwitz-Birkenau begrenser seg til rundt 21 000, ble flere hundre tusen drept ved massehenrettelser i østlige deler av Europa, og mange ble rammet av tvangssteriliseringer med sikte på å begrense den fremtidige rompopulasjonen. Det er i dag derfor hevet over enhver tvil at også rom var offer for det nazistiske folkemordet.

Den nazistiske utryddelsespolitikken rammet også rom utenfor Tysklands grenser, inkludert 66 norske rom bosatt i Belgia, der de legalt sett var innestengt etter bilaterale avtaler som hindret dem adgang til noen av nabolandene. Kun de familiene som trosset forbudet mot å krysse grensen til Frankrike, unngikk deportasjon til *Zigeunerlager*.

Tre norske familier ble nærmest totalt utslettet i utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau. Etter krigens slutt var Milos Karoli en av kun fire overlevende blant de deporterte norske rom. Selv om han hadde overlevd tre nazistiske konsentrasjonsleirer, var situasjonen han befant seg i, dyster: Han var en «statsløs sigøyner» uten nevneverdige midler eller ressurser til å starte et nytt liv, og hadde mistet store deler av sin familie under krigen. I likhet med de tre øvrige overlevende var han i 1945 tilbake i Belgia, landet han var blitt deportert fra halvannet år tidligere.

6

DE OVERLEVENDE OG AVVIKLINGEN AV «SIGØYNER- PARAGRAFEN» 1945-1956

De fire overlevende sto igjen som de siste representantene for de tre romfamiliene som utgjorde majoriteten av de 66 deporterte norske rom. Jeanne Galut-Modis var den eneste overlevende blant de deporterte i familien Modis, mens Klara (Kall) Karoli (født Josef) var det eneste deporterte familiemedlemmet i Josef-familien som ikke mistet livet under krigen. Begge hadde mistet hele sin nærmeste familie og overlevd opphold i flere av de nazistiske konsentrasjonsleirene. I familien Karoli var brødrene Milos og Stevo de eneste som overlevde Auschwitz-Birkenau. Felles for de fire var at de etter krigens slutt vendte tilbake til Belgia, der de fram til deportasjonen hadde hatt oppholdstillatelse. I Belgia begynte forsøkene på å bygge nye liv og å vende tilbake til en form for normal tilværelse, men i første rekke leting etter potensielle andre overlevende familiemedlemmer og venner. Enkelte medlemmer av familien Karoli hadde unngått deportasjon, og Czardas Josef med sønnen Frans og øvrige familiemedlemmer hadde overlevd krigen i Frankrike.

De første årene etter krigen forble de fleste norske rom i Belgia og Frankrike. Livsbetingelsene var imidlertid lite endret siden 1930-årene: Overvåkingen og stigmatiseringen av gruppen fortsatte, og diskriminerende lovparagrafer fra mellomkrigstiden ble videreført, til tross for forfølgelsen de hadde vært utsatt for under den nazistiske okkupasjonen. I hvilken grad tok myndighetene i de ulike europeiske landene oppgjør med den nazistiske forfølgelsen og utryddelsen av rom under krigen?

De fleste av de norske rom var fortsatt ansett som statsløse og hadde derfor ikke krav på rettigheter som franske og belgiske borgere. Mens enkelte valgte å bli i Belgia eller Frankrike, og gjennom ekteskap til slutt

fikk innvilget statsborgerskap i et av landene, ønsket flere norske rom i løpet av 1950-årene å vende tilbake til Norge. Det å komme tilbake til Norge etter krigen var imidlertid alt annet enn enkelt. Fremmedlovens paragraf 3 tredje ledd sto uendret: «Sigøynere» var fortsatt uønsket i Norge. Først i 1956 ble «sigøyrerparagrafen» fjernet. Hvilken strategi brukte norske rom for å bli akseptert som borgere av den norske stat? Hvordan reagerte norske myndigheter på at rom i 1950-årene igjen befant seg innenfor rikets grenser? Hva var argumentasjonen for å fjerne paragrafen elleve år etter krigen?

DE OVERLEVENDE: FRA BELGIA TIL NORGE

Den første av de deporterte norske rom som kom seg ut av nazistenes leirer, var Klara Karoli. Etter overføringen fra Auschwitz til Ravensbrück i mai 1944 ble Karoli sittende i leiren fram til våren 1945. I løpet av april 1945, under kaoset rundt den nær forestående evakueringen av leiren, ble rundt 7500 kvinnelige fanger fra Frankrike, Belgia, Polen, Danmark og Norge utlevert til det svenske og danske Røde Kors.³⁵⁰ I motsetning til de øvrige tre overlevende unngikk dermed Klara Karoli dødsmarsjene i krigens siste fase. Ved hjelp av Røde Kors fikk hun i en kortere periode pleie ved et sykehus i Malmö, før hun ble sendt tilbake til Belgia, der hun hadde oppholdstillatelse. Tidligere internerte rom som ble sendt til Sverige sammen med Klara, beskrev oppholdet der som «den beste tiden i livet vårt». De ble godt ivaretatt ved sykehuset, fikk tildelt nye klær, nok mat og skal også ha opplevd velvillighet fra den svenske majoritetsbefolkningens side.³⁵¹

Etter at Klara Karoli vendte tilbake til Belgia, var livet hennes derimot sterkt preget av årene i det nazistiske leirsystemet. Ved siden av å ha mistet store deler av sin familie, inkludert sine to barn, i Auschwitz mistet hun også ektemannen Zolo Karoli i Buchenwald eller Dachau like før krigens slutt. Hun slet også med fysiske senskader og dårlig helse flere år etter at hun kom tilbake til Belgia. I en kort periode var hun blant annet innlagt på en institusjon for behandling av tuberku-

³⁵⁰ Geoffrey P. Megargee (red.), *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol 1, bd. 2, The United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2009, s. 1191.

³⁵¹ Cécile Chambon. *Les oubliés d'Auschwitz*, Editeal, 2012, s. 66.

lose. Til tross for helseproblemene og den vanskelige situasjonen hun befant seg i, giftet hun seg med en ny belgisk mann, og fikk 10. mai 1946 datteren Carmen Todor. Hun forsøkte aldri å reise tilbake til Norge, men forble i Belgia fram til 29. januar 1959, da hun døde i Bonheiden bare drøyt 34 år gammel.³⁵² Klara Karoli skal i 1954 ha søkt belgiske myndigheter om status som politisk fange, i håp om å få tilkjent krigserstatning og tilhørende statlige stønader. Søknaden ble avvist fordi hun skal ha uttalt til gendarmeriet i Ganshoren at hun ikke hadde deltatt i motstandsbevegelsen.³⁵³

I likhet med Klara Karoli valgte også Jeanne Galut-Modis å bli værende på kontinentet resten av sitt liv etter at hun vendte tilbake til Belgia i 1945. Hun var det eneste gjenlevende medlemmet i familien Modis, men i motsetning til Klara Karoli mistet hun ikke ektefellen under krigen. Hennes mann, franske Jean Arthur Galut, overlevde leirene, og vendte tilbake til Frankrike ved krigens slutt.

Da krigen var slutt, ble ordningen i Feignies fra 1931 gjeninnført, og norske roms bevegelsesfrihet ble nok en gang formelt innskrenket. Ordningen hindret blant annet statsløse Jeanne Galut-Modis å krysse grensen til Frankrike, og hun kunne dermed ikke gjenforenes med sin mann med mindre han klarte å komme seg inn i Belgia. I et dokument fra begynnelsen av januar 1948 kommer det fram at det belgiske sikkerhetspolitiet tillot Jean Arthur Galut og flere andre navngitte rom å krysse grensen til Belgia, med henvisning til ordningen i Feignies.³⁵⁴ Som fransk statsborger fikk Jean Arthur Galut innreisetillatelse til Belgia, og på denne måten ble han antakelig gjenforent med Jeanne Modis. De to giftet seg formelt 16. mars 1949, og Jeanne, som fram til dette tidspunktet hadde hatt status som «statsløs sigøyrer av udefinert nasjonalitet», ervervet fransk statsborgerskap og flyttet til Frankrike.³⁵⁵

En av de andre navngitte personene som ble innvilget innreise til Belgia i det samme følget som Jeanne Galut-Modis' ektemann i januar 1948, var Stevo Karoli.³⁵⁶ Ordningen i Feignies fra 1931 hadde gitt ham og de øvrige medlemmene av familien Karoli midlertidig opphold i Belgia, med forbud mot å krysse grensen til Frankrike. På bakgrunn

³⁵² 52 AGR, PdE, A.203.688. *Clara Call. Notat ang. dødsfall.*

³⁵³ SVG-SDR, 183.872, *Clara Cal. Brev fra Departementet for offentlig arbeid og rekonstruksjon til Clara Cal*, datert 14.5.1954.

³⁵⁴ AGR, PdE, 7.340.510. *Jeanne Galut-Modis. Brev fra Commissaire General aux délégations judiciaires til Fremmedpolitiet*, datert 7.1.1948.

³⁵⁵ AGR, PdE, 7.340.510. *Jeanne Galut-Modis. Attestasjon*, 18.2.1975.

³⁵⁶ AGR, PdE, 7.340.510. *Jeanne Galut-Modis. Brev fra Commissaire General aux délégations judiciaires til Fremmedpolitiet*, datert 7.1.1948

av disse bestemmelsene ble han altså gitt innreisetillatelse og opphold i landet også etter krigen. Stevo Karoli søkte allerede i 1945 belgiske myndigheter om status som arrestert og deportert på grunnlag av politisk motstandsvirksomhet. Som vi så i det foregående kapittelet, ble han arrestert et halvt år etter de øvrige rom i Belgia og fengslet for å ha drevet såkalt antitysk virksomhet. Først i forbindelse med overføringen til Mechelen må han ha blitt stemplet som «sigøyner», og det førte til at han ble deportert til Auschwitz drøye to måneder etter arrestasjonen. Det kan derfor argumenteres for at han ble arrestert under krigen for å drive motstandsvirksomhet, selv om deportasjonen til «sigøynerleiren» i Auschwitz-Birkenau naturligvis først og fremst skyldtes at han under den videre prosessen ble definert som «sigøyner».

Gjennom en uttalelse fra sikkerhetspolitiet avfeide belgiske myndigheter Stevo Karolis søknad om status som politisk deportert ved å understreke at han ikke ble deportert grunnet motstandsarbeid, men «av rasemessige årsaker».³⁵⁷ Avslaget ble avsluttet med at belgiske myndigheter ettertrykkelig fraskrev seg alt ansvar for arrestasjonen av rom under krigen: «Det vi kan si, er at Fremmedpolitiet fikk i ordre av tyskerne om å arrestere og kjøre alle nomader til Kasserne Dossin i Mechelen [...]. Fremmedpolitiet har nektet å følge denne ordren. Fremmedpolitiet kan ikke attestere hvordan eller når den nomadiske familien Karoli ble stoppet av tyskerne.»³⁵⁸

Ved siden av sikkerhetspolitiets fraskriving for ansvar vedrørende behandlingen av rom i det okkuperte Belgia er det verdt å merke seg to andre aspekter ved myndighetenes avslag. For det første ble det faktum at Stevo Karoli i utgangspunktet var fengslet for «antitysk virksomhet», tilsynelatende forbigått i stillhet. For det andre vitner begrunnelsen av avslaget om at myndighetene allerede i juni 1945 var helt klar over at den store majoriteten av rom som ble deportert til Auschwitz-Birkenau, ble deportert på rasemessig grunnlag. At nettopp dette argumentet ble fremholdt eksplisitt som årsaken til avslaget på Karolis søknad om status som politisk fange, fremstår nærmest paradoksalt, ettersom flere europeiske land i løpet av de påfølgende tiårene, som vi senere skal se,

³⁵⁷ AGR, PdE, A400.971. Stevo Karoli. *Notat* datert 6.6.1945

³⁵⁸ AGR, PdE, A400.971. Stevo Karoli. *Notat* datert 6.6.1945.

snarere avfeide argumentet om at rom på linje med jødene ble deportert av rasemessige årsaker. Etter dokumentet fra begynnelsen av januar 1948 gir de undersøkte arkivene ingen informasjon om Stevo Karolis videre skjebne.

Den siste av de overlevende fra Auschwitz, 16 år gamle Milos Karoli, befant seg i 1945 nok en gang i Mechelen, der han ble født i 1929, der familien møttes etter avvisningen i 1934, og der han og familien satt internert fram til deportasjonen i januar 1944. Han var blitt berget 2. mai 1945 etter dødsmarsjen til Dachau, og skal ha returnert til Belgia 25. juni 1945.³⁵⁹ Ifølge dokumenter etter sanitetstjenesten som behandlet Milos Karoli den første perioden etter frigjøringen av Dachau, led han i likhet med mange av de andre overlevende fangene av tyfus.³⁶⁰ På en kafé i Mechelen, som familien Karoli og flere andre romfamilier hadde benyttet som møtested før krigen, søkte Milos opplysninger om gjenlevende familiemedlemmer. Milos' brødre Tjugurka og Polykarp hadde unngått deportasjon, antakelig ved å flykte under arrestasjonene av rom i Belgia høsten 1943. De befant seg ved krigens slutt i Frankrike, og gjennom kaféverten kom de i kontakt med Milos, som kort tid senere ble gjenforent med sine brødre.³⁶¹

De neste elleve årene levde de tre brødrene Karoli som statsløse i Frankrike og Belgia – en tilværelse som paradoksalt nok kunne være enklere i de første kaotiske etterkrigsårene enn i begynnelsen av 1950-årene, da samfunnet gradvis vendte tilbake til en normalisert og ordnet tilstand. Her falt «statsløse sigøynere» igjen tydeligere utenfor majoritetssamfunnets fellesskap og rettigheter. Ønsket om å ende de over 20 årene som statsløse, og å gjenerverve sitt norske statsborgerskap og rettighetene som fulgte med, var ifølge Polikarp Karolis datter, Torill Guldbrandsen, hovedårsaken til at familien bestemte seg for å reise tilbake til Norge.³⁶² Først etter opphevingen av «sigøyneparagrafen» i 1956 vendte de gjenlevende medlemmene av familien Karoli, med unntak av Stevo, tilbake til Norge.

Czardas, Frans og de øvrige medlemmene i familien Josef som over-

³⁵⁹ SVG-SDR, 144.351, Miloz Karoli

³⁶⁰ SVG-SDR, 144.351, Miloz Karoli

³⁶¹ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 78–81.

³⁶² Samtale med Torill Guldbrandsen 8.12.2014. Hun er selv født i Frankrike i 1946, og var med da familien reiste tilbake til Norge i 1956.

levde krigen i det franske leirsystemet, hadde, i likhet med de andre overlevende norske rom, status som statsløse eller som individer med uavklart nasjonalitet. I Belgia hadde de midlertidig oppholdstillatelse, men målet var tidlig å komme seg tilbake til Norge. Familien Josef kom derfor til å bli den første av de norske romfamiliene som forsøkte å returnere til landet og krevde norske statsborgerskap. I Belgia, Frankrike og Østerrike meldte familiene seg for norske myndighetsrepresentanter i håp om å få pass eller oppholdstillatelse i Norge, men til ingen nytte.³⁶³ Krigen og norske roms erfaringer med den nazistiske utryddelsespolitikken forandret åpenbart ikke vurderingen av den norske fremmedloven: «Sigøynere» var ikke velkomne innenfor landets grenser.

Etter forsøket på å komme til Norge innenfor lovens rammer gikk familien til anskaffelse av falske franske pass, før de begynte reisen nordover. Czardas Josef og kona reiste i forveien, mens resten av familien skulle komme etter. Som i 1934 skulle familien reise gjennom Danmark, og nok en gang ble de avvist på grensen. Årsaken var ifølge dansk politi at de ikke hadde nok penger til å reise til Norge som turister, men det ble også påpekt at «sigøynere» var uønsket i henhold til norsk lov. Neste forsøk gikk via Sverige med fly. I Malmö meldte de seg som sirkusarbeidere og ble tatt imot med vennlighet av den svenske passkontrolløren. Ni år etter krigens slutt, en sensommernatt i 1954, passerte Czardas Josef og kona grensen til Norge, og for første gang siden begynnelsen av 1930-årene var norske rom innenfor rikets grenser.³⁶⁴ De resterende familiemedlemmene, inkludert sønnen Frans Josef, ankom til Sandefjord med båt senere samme år. Kort tid etter ankomsten i sitt fødeland gikk Frans Josef etter eget sigende til politiet for å kreve norske statsborgerskap for seg og sin familie: «Jeg er sigøyner, men begge foreldrene mine er født her i landet og har norsk pass. Jeg er også født her, i Salhus, og har flere ganger søkt om innreisetillatelse, men har enten ikke fått noe svar eller det har vært avslag. Nå vil jeg gjerne ha norske pass.»³⁶⁵

På dette tidspunktet sto altså «sigøynerparagrafen» fortsatt ved lag i den norske fremmedloven, og roms kamp for å få returnere til

³⁶³ Skogaas og Lilleholt, 1978, s. 93.

³⁶⁴ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 94–98.

³⁶⁵ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 101.

landet mange av dem hadde vært statsborgere av fram til den endelige avvisningen i 1930-årene, var bare så vidt begynt. Både videreføringen av «sigøynerparagrafen» og den totale avvisningen Josef-familien opplevde ved norske utenriksstasjoner i de umiddelbare etterkrigsårene, inngikk i en større europeisk kontekst. I de fleste europeiske land var myndighetenes syn på rom lite forandret etter krigens slutt: Mange av stereotypiene og fordommene mot minoriteten levde i beste velgående, diskriminerende lovgivning ble videreført fra perioden før krigen, og det ble i liten grad tatt oppgjør med den nazistiske utryddelsespolitikken gruppen var blitt utsatt for under krigen.

ETTERKRIGSÅRENE I ET INTERNASJONALT PERSPEKTIV

Noe det tok lang tid å komme til enighet om etter krigen, var roms rett til erstatning for forfølgelsene de hadde vært utsatt for.³⁶⁶ I de første årene etter krigens slutt kunne enkelte rom riktig nok oppleve større velvilje fra majoritetsbefolkningen enn før krigen.³⁶⁷ Så lenge den noe uoversiktlige og kaotiske tilstanden i de umiddelbare etterkrigsårene vedvarte, kunne rom også bevege seg forholdsvis uhindret på det europeiske kontinentet. Denne tilstanden tok imidlertid raskt slutt. Ifølge Julia von dem Knesebeck var året 1948 et veiskille. Da ble rom som offergruppe marginalisert, og mellomkrigstidens diskriminerende politikk ble gjenopptatt etter hvert som tidligere funksjonærer vendte tilbake til sine stillinger.³⁶⁸

Von dem Knesebecks analyse av den tyske erstatningspolitikken viser hvordan rom ble behandlet urimelig og ulikt de andre gruppene som var blitt offer for nazistenes utryddelsespolitikk. Den tyske kompensasjonspolitikken var basert på tre ulike kategorier: forfølgelse på bakgrunn av rase, politisk/ideologisk overbevisning og/eller religion.³⁶⁹ Ettersom religiøse og politiske faktorer ikke ble diskutert når det gjaldt rom, var det sentrale spørsmålet hvorvidt den nazistiske politikken rettet mot gruppen kunne defineres som en rasepolitikk.

³⁶⁶ Gilad Margalit, «The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies», i Anton Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York – Oxford 2013, s. 181.

³⁶⁷ Frans Josef forteller at familien opplevde en ny holdning i møte med bønder og andre Gajé etter krigen. «Folk var vennligere innstilt og behjelpelige». Skogaas og Lilleholt 1978, s. 92.

³⁶⁸ Julia von dem Knesebeck, *The Roma struggle for Compensation in Post-War Germany*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2011, s. 73–75.

³⁶⁹ von dem Knesebeck 2011, s. 73–75.

Nazistenes overbevisning om at rom var en «asosial», «arbeidssky» og «kriminell» gruppe uten forbedringspotensial, levde i beste velgående også etter krigen, og ble delt av dommere og funksjonærer med ansvar for erstatningspolitikken. De negative forestillingene om roms sosiale egenskaper og kultur hadde røtter langt tilbake før nazistenes maktovertakelse, og fortsatte å spille en sentral rolle i diskusjonen om hvorvidt rom var berettiget erstatning for sine lidelser under krigen. I tillegg ble det argumentert for at nazistenes politikk rettet mot rom ikke var enestående, men ble delt av en rekke land, og derfor ikke kunne anses som særegen for uretten som rammet gruppen under krigen.³⁷⁰

I 1956 ble forfølgelsen av rom tolket av vesttysk høyesterett som preventiv bekjempelse av en sosial gruppe, og ikke fundert i forestillinger om rom som en eksplisitt rasekategori i det nazistiske rasehierarkiet. Deportasjonene og utryddelsen av rom og sinti ble forstått som legitim kriminalitetsbekjempelse. I høyesterettens kjennelse ble det sagt at kun forfølgelsen i perioden etter Himmlers iverksettelse av Auschwitz-dekretet i desember 1942 skulle vurderes som rasepolitiske motivert. Alle forordninger mellom 1936 og 1942 ble tolket av retten som preventive sikkerhetstiltak iverksatt av politiet.³⁷¹ Rom ble derfor ikke kategorisert som en offergruppe, og det ble understreket at selv enkelte roms bevis for at de ikke var «asosiale», var utilstrekkelig for å komme inn under rasekategorien i erstatningspolitikken.

Til tross for at roms plass i nazistenes utryddelsespolitikk fortsatt debatteres, vil det i dag være kontroversielt å hevde at gruppen ikke ble rammet av nazistenes rasepolitikk. Som poengtert av Henry Friedlander er ethvert system rasistisk som kategoriserer en hel gruppe som «asosiale» og sosiale avvik som arvelige, og ikke som resultat av sosialisering.³⁷²

Mens kontinuiteten i flere av de negative forestillingene om rom bidro til manglende kompensasjon og oppgjør i Tyskland, førte den i de skandinaviske landene til en videreføring av mellomkrigstidens avvisningspolitikk. Til tross for at det tidlig ble kjent at rom

³⁷⁰ von dem Knesebeck 2011, s. 112-113.

³⁷¹ Nadine Blumer, «Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany's National Narrative», i Anton Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York – Oxford 2013, s. 209.

³⁷² Henry Friedlander, «Euthanasia and the Final Solution», i D. Sesarani (red.), *The Final Solution: origins and implementations*, London 1996, s. 51.

var blant ofrene i nazistenes konsentrasjonsleirer, tok det flere år før myndighetene i Skandinavia vurderte de restriktive bestemmelsene rettet mot rom.

Den danske fremmedloven av 1875 nektet rom adgang til riket og hadde vært gjeldende under to verdenskriger. Paragrafen som nektet rom adgang til riket, ble fjernet først etter at loven av 1875 ble avløst av en ny fremmedlov i 1952 (iverksatt januar 1953). Den nye fremmedloven refererte ikke lenger til rom, men lovens paragraf 2 hadde likevel flere underpunkter som ble benyttet for å avvise gruppen også etter 1953. Etter at Danmark ratifiserte Den europeiske menneskerettskonvensjonen i juni det påfølgende året, var det i teorien ikke mulig for danske myndigheter å avvise rom ved grensene, men først etter fem år ble de første rom sluppet over grensen: de tre brødrene Karoli og Czardas, på gjennomreise til Norge. De fire ble imidlertid ikke innvilget innreise på bakgrunn av menneskerettserklæringen, men fordi de skandinaviske landene hadde inngått en avtale om å oppheve den indre passkontrollen i 1957. Gjennom passfriheten ble det derfor fritt leide for svenske og norske rom i Danmark.³⁷³

Svenske rom hadde, som følge av Sveriges nøytralitet, ikke blitt utsatt for den nazistiske utryddelsespolitikken under krigen. De hadde likevel i aller høyeste grad vært utsatt for en rasepolitikk. I forlengelse av at den svenske Socialstyrelsen argumenterte for et landsomfattende prosjekt med registrering av svenske «tattere» i 1943, ble også forskjellen mellom «tattere» og «sigøynere» belyst. I de rasebiologiske undersøkelsene ved Statens institut för rasbiologi ble det fastslått at det var forskjeller mellom gruppene hva gjaldt fysikk, kulturuttrykk, språk og livsførsel, og at «sigøyerne» var den mest primitive av de to minoritetene.³⁷⁴ I sammenheng med kartleggingen ble det derfor bestemt at registreringen av de to gruppene skulle gjøres hver for seg.

Socialstyrelsen ga tydelig uttrykk for negative holdninger til rom, som de blant annet hevdet avvek fra «svenske» normer.³⁷⁵ I mai 1943 konkluderte Socialstyrelsen med at det fantes ca. 500 rom i Sverige, hvorav 23 var bofaste. Undersøkelsen gjorde også rede for hvor mange

³⁷³ Anders Enevig, *Sigøynere i Danmark*, Fremad, Danmark 1969, s. 40–41.

³⁷⁴ *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Arbetsmarknadsdepartementet, Elanders Sverige AB, Stockholm 2014, s. 55–56 og 63.

³⁷⁵ Ibid. s. 59.

rom som var partnere med ikke-rom, og for antall personer som ble betraktet som «halv-» eller «kvartsigøynere».³⁷⁶

Etter krigens slutt, da prosjektet med registrering av «tatere» var gjennomført, ble søkelyset flyttet til rom. Det tok imidlertid nesten ti år før myndighetene iverksatte en ny utredning av rombefolkningen i Sverige, og da Zigenarutredningen kom i gang i 1954, var holdningene til rom endret siden Socialstyrelsens kartlegging i 1940-årene. I utredningen ble det redegjort for majoritetssamfunnets hat og fordommer mot svenske rom, forhold som hadde bidratt til å holde gruppen avsondret fra fellesskapet. Roms livsvilkår ble beskrevet som en negativ spiraleffekt: Dårlig helse, inntekt og tilgang til velferd grunnet manglende innføring i folkeregisteret, og en omfattende analfabetisme som resultat av manglende skolegang, ble ført opp som årsaker til roms manglende integrering i majoritetssamfunnet.³⁷⁷ Zigenarutredningen fastslo at det fantes 740 rom i Sverige, hvorav 560 ble definert som «helsigøynere».³⁷⁸

I likhet med Danmark og Norge hadde Sverige innreiseforbud mot rom, et forbud som ble fjernet parallelt med Zigenarutredningen i 1954. Forbudet hadde ført til at mange svenske rom ikke sto i folkeregisteret, og derfor i praksis var statsløse. Fordi de manglet formelt statsborgerskap, hadde mange svenske rom blitt skilt fra slekt og venner i andre land, fordi utreise kunne resultere i at de ikke fikk komme tilbake til Sverige. I den svenske Utlänningskomiténs gjennomgang av fremmedloven i 1949 ble det konstatert at diskriminering med bakgrunn i etnisk tilhørighet ikke var forenlig med svensk rettsoppfatning. I diskusjonene om fritt leide for utenlandske og svenske rom til Sverige ble deres skjebne under krigen i svært liten grad tatt med i betraktningen. Det vesentlige var å fjerne «zigenare» som avvisningsgrunnlag i seg selv, men som det fremkommer av komiteens arbeid, ble det gjort en kopling mellom begrepet «sigøyner» og evnen til å forsørge seg selv på ærlig vis. Den nye fremmedloven la derfor til rette for at myndighetene fortsatt hadde anledning til å avvise rom dersom de ikke kunne vise at de ville være en ressurs for samfunnet.³⁷⁹ Til tross for at innreiseforbudet ble opphevet, ble det altså lagt vekt på å begrense antallet rom i Sverige.³⁸⁰

³⁷⁶ Ibid. s. 62.

³⁷⁷ Ibid. s. 66–67.

³⁷⁸ Ibid. s. 76.

³⁷⁹ *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Arbetsmarknadsdepartementet, Elanders Sverige AB, Stockholm 2014, s. 155.

³⁸⁰ Ibid. s. 165.

Som fremhevet av Jan Selling var omstillingen i 1950-årene et viktig steg bort fra den ekskluderende politikken, men veien var fortsatt lang til at majoritetssamfunnet satte minoritetens rettigheter og oppreisning på dagsordenen.³⁸¹ Den politikken som ble utledet av Zigenarutredningen, var primært en assimileringspolitikk som tok sikte på å fjerne roms kultur, språk og identitet og innordne dem innenfor en sosialdemokratisk «folkhemstänkande».

Både erstatningspolitikken i Tyskland og ambivalensen som preget avviklingen av «sigøynerparagrafene» i Danmark og Sverige, illustrerer at holdningene til rom og roms kultur i etterkrigstidens Europa fortsatt var overveiende negative. Rom ble marginalisert som offergruppe, og til tross for holdningsendringer både hva gjaldt menneskerettigheter generelt og rom spesielt, ble gruppen fortsatt oppfattet som et problem som krevde en eller annen form for løsning. Hvilken politikk førte så norske myndigheter overfor rom etter at familien Josef som første norske romfamilie vendte tilbake til landet i 1954, og i hvilken grad skilte norske myndigheters holdning seg fra holdningene i de øvrige skandinaviske landene?

AVVISNINGEN PÅ FORNEBU I 1955

I 1955 ble «sigøynerparagrafen» tatt opp til vurdering for første gang siden den ble innført i fremmedloven av 1927. Utgangspunktet for diskusjonene på Stortinget i 1955 var en gruppe franske rom som hadde ankommet til Fornebu.³⁸² De var slektninger av Josef-familien og kom som besøkende til Norge for å feire bryllup, men ble 6. juni avvist av politiet med hjemmel i paragraf 3.³⁸³ Her ble det blant annet understreket at følget ikke hadde tilstrekkelig med penger (ca. 5000 franc, som utgjorde 100 kr). Selv om følget meddelte politimesteren at de kom til Norge som turister, avviste politifullmektig Bjørn Tharaldsen ved Asker og Bærum politikammer dem på grunn av faren for at følget ville falle det offentlige til byrde hvis det ble sluppet inn i riket.³⁸⁴ I en uttalelse til *Dagbladet* beskrev han følget som en første bølge av en kamuflert immigrasjon

³⁸¹ Jan Selling, *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, Sekel Bokförlag, Limhamn 2013, s. 155–156.

³⁸² *Stortingstidende*, 19. oktober 1955.

³⁸³ *Stortingstidende*, 19. oktober 1955; Skogaas og Lilleholt 1978, s. 101.

³⁸⁴ Notat: Avvisning av sigøynerne på Fornebu, RA/S-4242/D/L0045.

til Norge.³⁸⁵ Tharaldsens frykt for at følget ville påføre den norske stat økonomiske byrder, knyttet an til de økonomiske argumentene for å nekte rom adgang til ulike europeiske land i første halvdel av 1900-tallet.

Ettersom saken på Fornebu fikk stor oppmerksomhet i pressen, ble Justisdepartementet tvunget til å ta stilling til «sigøynerparagrafen». En spesifikk uttalelse av politifullmektig Tharaldsen ble viet stor plass, og utfordret Justisdepartementets forsøk på å fremstille avvisningen som ryddig og trygt hjemlet i fremmedloven. Ifølge *Arbeiderbladet* la ikke politimesteren fingrene imellom i sin rettferdiggjøring av avvisningen: «For å si det rett ut. Vi kan stanse dem vi ikke liker trynet på.»³⁸⁶ Justisminister Jens Christian Hauge forlangte at politifullmektigen umiddelbart måtte bekrefte eller avkrefte om han hadde uttalt seg på den måten som ble gjengitt i pressen.³⁸⁷ Ifølge politifullmektigen selv ble uttrykket først og fremst brukt av journalistene, men han innrømmet at det «[...] i en forespørsel til ham ble delvis bekreftet».³⁸⁸ Han innrømmet også å ha uttalt til en journalist i *Dagbladet* at «[...] vi har nok av tivolifolk og bom og snuskete personer her i landet».

Dagbladets overskrift, «Politiets rasepolitikk»,³⁸⁹ vitnet om at pressens perspektiver hadde endret seg siden omtalene av rom i 1930-årene. På lederplass ble det bemerket at avvisningen på Fornebu sammenfalt med 7. juni-feiringen, til minne om den demokratiske utviklingen i Norge etter 1905. Ifølge avisen var det to punkter i forbindelse med avvisningen som ikke samsvarte med forestillingen om det demokratiske Norge: for det første at det i lovverket fortsatt eksisterte en «sigøynerparagraf», og for det andre at en politimester viste «[...] så total mangel på hva det går an å si for en tjenestemann i dag». Ifølge *Dagbladet* burde det nå bli klart for alle hvor hårreisende det var at «sigøynerparagrafen» eksisterte og ble håndhevet i 1955. Fram til paragrafen ble fjernet fra fremmedlovgivningen, anbefalte avisen det norske folk å tale «[...] sakte om rasediskriminering ellers i verden».

³⁸⁵ *Dagbladet*, 7. juni 1955.

³⁸⁶ *Arbeiderbladet*, 9. juni 1955.

³⁸⁷ *Politiavdelingen: Episoden med sigøynerne på Fornebu*, RA/S-4242/D/L0045.

³⁸⁸ *Notat: Avvisning av sigøynerne på Fornebu*, RA/S-4242/D/L0045.

³⁸⁹ *Dagbladet*, 9. juni 1955.

FØLGET PÅ LILLEHAMMER – JUSTISDEPARTEMENTET UNDER PRESS

Saken på Fornebu innledet en ny fase i norske roms møte med norske myndigheter. I tillegg til følget som ble avvist på Fornebu, ankom et annet følge til Bergen med båt. Denne gruppen slapp inn i landet uten noen større problemer og fikk anvist plass sammen med familien Josef på Stampesletta på Lillehammer. Familiene ble nøye fulgt opp av politiet, og etter en måned fikk de beskjed om at alle utenom Czardas Josef og kona skulle kastes ut av landet. Familiene ble hentet med lastebiler og transportert til Oslo, hvorpå de skulle sendes videre til Belgia med båt. Frans Josef rømte til skogs og observerte derfra hvordan familiemedlemmene ble stuert opp på lastebilene. Han oppholdt seg i skogen ved Lillehammer fram til båtens avgang 13. juli, i håp om å kunne ordne opp i situasjonen før neste båt gikk uken etter.³⁹⁰

Etter ankomsten til Oslo ble i alt 14 personer ført om bord i «Brabant», som lå til kai ved Vippetangen. Ifølge *Arbeiderbladet* sto Czardas Josefs kone, Jeannedica Czardas, gråtende på kaia og ropte: «Du har ikke gjort rett norske mann! Du har ikke gjort rett mot oss!»³⁹¹ Kort tid senere satte båten med hennes datter, Jeanne Czardas (Josef), og fire barnebarn kurs mot Antwerpen. Hovedstadspresen betraktet utvisningen som et gufs fra fortiden. Som uttrykt i *Arbeiderbladet* opplevde de forbigående «[...] med sorg og smerte scener som man kjente av omtale fra andre land, men som man håpet å aldri få oppleve i Norge».³⁹² I sterk motsetning til perioden før krigen refererte ikke lenger pressen til lovendringer og paragrafer for å hindre rom adgang til riket, men til humanisme, menneske- og borgerrettigheter. Et overgrep mot rom var ikke lenger et overgrep mot det som tidligere var blitt betraktet som en uønsket minoritet, men et overgrep mot alle borgere: Dersom staten kunne sende forsvarsløse og ubemidlede mennesker ut i en uviss skjebne, hvilken garanti hadde norske borgere for at de ikke kunne bli utsatt for den samme behandlingen? For pressen ble utvisningen en prinsippsak: borgerrettigheter versus staten.

³⁹⁰ Skogaas og Lilleholt 1978, s. 102-103.

³⁹¹ *Arbeiderbladet*, 14. juli 1955.

³⁹² *Arbeiderbladet*, 16. juli 1955.



Jeanne Czardas ble sammen med barna avbildet i en rekke av hovedstadspressens aviser, og var fremstilt som et symbol på statens overgrep mot egne borgere i forbindelse med Lillehammer-saken og de påfølgende rettssakene. *Dagbladet*, 14. juli 1955.

UTVISNINGSSAKEN TIL HØYESTERETT

Dagen før familiene skulle sendes tilbake til Belgia, reiste Czardas Josef til Oslo, hvor han kom i kontakt med advokat C.J. Mellbye. Mellbye var sammen med redaktøren for *Dagbladet* og stortingsrepresentant for Venstre Helge Seip og den øvrige pressen den som engasjerte seg sterkest i det videre forløpet. På grunn av det som hadde hendt på kaia på Vippetangen, ble Czardas Josef og advokat Mellbyes kamp for å få Jeanne Czardas tilbake til Norge en symbolsak for pressen og i stortingsdebatten om utvisningen. Utvisningen av Jeanne var ikke bare en utvisningssak, men splittet en familie i to, og rev datter og barnebarn vekk fra foreldre og besteforeldre. VGs dom var klar:

Bestemmelsene om utenlandske omstreifere er formet så kategorisk at her er det ikke rom for skjønn eller konduite. Uten norsk statsborgerskap er det bare en mulighet – utvisning. [...] Kanskje det snarere er så at noe av det rent menneskelige står i fare for å bli borte, når alt blir så altfor velordnet og velorganisert.³⁹³

Mellbyes anke i utvisningssaken ble i første omgang avvist av Centralpasskontoret,³⁹⁴ men da saken ble reist mot Justisdepartementet i Eidsivating lagmannsrett, ble det avgjort at Jeanne Czardas og hennes barn kunne vende tilbake til Norge inntil spørsmålet om deres statsborgerskap ble avgjort. Justisdepartementet anket saken inn for Høyesteretts kjæremålsutvalg, men anken ble forkastet.

Justisdepartementets anke etter dommen i lagmannsretten ble i pressen tolket som at den norske stat skilte skarpt mellom «juristeri og humanisme».³⁹⁵ På lederplass serverte *Morgenbladet* en krass kritikk av hvordan man i Norge skulle følge lovverket til minste komma, uansett konsekvenser – uten konduite. Ikke engang når domstolene satte humanismen fremfor juristeriet, ble den humane linjen fulgt av departementet: «Er det noen domstoler som ser litt humant og rumslig på spørsmålene – som i dette tilfellet – må vår

³⁹³ VG, 14. juli 1955.

³⁹⁴ Mellbyes anke gjaldt også for Frans Josef og hans familie.

³⁹⁵ *Morgenbladet*, 27. juli 1955.

høyeste apell-instans rykke i felten for at det snevre juristeri kan få en chance. Dette er Norge i 1955.» Dommen i lagmannsretten og Høyesterettens ankeavvisning ble derfor betraktet som en seier for borgerne mot staten. Som uttrykt i *Vårt Land* var det «[...] i en tid da det administrativt skaltes og valtes med mennesker, [...] betryggende å få demonstrert at rettens hånd er sterk nok til å sette også staten på plass».³⁹⁶ Ifølge VG var «sigøynersaken» viktig fordi den satte søkelyset på forholdet mellom individ og samfunn og fikk ikke minst vist «[...] at også sigøynere er mennesker».³⁹⁷ «Sigøynerne» sto ikke lenger utenfor samfunnet enn at de visste å søke rettens vei når deres familier ble revet i filler av politiet og Justisdepartementet. Ifølge VG hadde en «sigøyner-bestefar» rettet lagmannsrettens søkelys mot den viktigste saken i etterkrigstiden: omfanget av administrative inngrep i den enkelte borgers liv.

Resultatet etter lagmannsrettens dom var at staten for første gang ble pålagt å bringe hjem individer etter en utvisningssak. I tillegg ble staten pålagt å betale reisen tilbake til Norge. Med andre ord, departementet måtte betale i dobbel forstand: på den ene siden måtte den norske stat dekke utgiftene for Jeannes Czardas reise tilbake til Norge, på den andre siden kunne avvisningen av anken tolkes som en ydmykende avslutning på departementets rigide fremferd overfor en i juridisk forstand svakere stilt gruppe innenfor det norske samfunn. Etter lagmannsrettens dom kunne Jeanne Czardas og hennes familie oppholde seg i Norge fram til Oslo byrett hadde avgjort hvorvidt familien var berettiget til norsk statsborgerskap.

«SIGØYNERPARAGRAFEN» PÅ STORTINGET

I slutten av juli 1955 talte justisminister Hauge for revisjon av fremmedloven, etter avvisningssaken på Fornebu og utvisningen av romfølget på Lillehammer. At saken fikk høy prioritet, hadde to årsaker: for det første at pressen hadde lagt press på Justisdepartementet, og for det andre at redaktøren i Dagbladet, Venstre-mannen Helge Seip, i

³⁹⁶ *Vårt Land*, 18. juli 1955.

³⁹⁷ VG, 18. juli 1955.

forbindelse med avvisningen på Fornebu ba om å få avklart hvorfor og på hvilket grunnlag følget ble avvist.

For pressens vedkommende var det lite makt bak Hauges lovnad om å fjerne paragraf 3 i fremmedloven. Med referanse til en gruppe rom som ble nektet innreise på Kornsjø kort tid etter utvisningen av følget på Lillehammer, hevdet *VG* og *Arbeiderbladet* å kunne påvise at «sigøynerparagrafen» fortsatt ble håndhevet ukritisk. Politimester Fredrik Arthur ved Halden politikammer sa at han etter å ha rådført seg med Centralpasskontoret hadde avvist følget med hjemmel i paragraf 3 tredje ledd: «Det står uttrykkelig i fremmedloven at sigøynere ikke har adgang til riket. Vi i politiet må følge loven. Vi kan verken forandre den eller dissentere fra den.»³⁹⁸ Med andre ord var det myndighetenes ansvar å vurdere lovhjemlene, ikke politiets. Arthurs rådføring med Centralpasskontoret vitnet om at Hauges lovnad om å fjerne «sigøynerparagrafen» lot vente på seg, og at bestemmelsen som konkret utpekte rom som uønsket i Norge, fortsatt ble håndhevet av Centralpasskontoret.

Mye taler for at Seip sto bak den tidligere nevnte usignerte lederartikkelen «Politiets rasepolitikk», og som redaktør i *Dagbladet* og stortingsrepresentant fremsto han som en mektig alliert for norske rom i denne saken. Seips engasjement i saken ledet til at en paragraf som langt på vei hadde ligget i dvale siden 1934, ble høyaktuell. I juni 1955 utfordret Seip justisminister Hauge på hvordan fremmedlovens paragraf 3 ble håndhevet av politiet.³⁹⁹ Saken ble utsatt, og først i oktober ble den gjenopptatt på Stortinget. På dette tidspunktet hadde den imidlertid eskalert fordi pressen hadde engasjert seg i utvisnings-saken på Lillehammer. Samtidig ga utsettelsen Justisdepartementet god tid til å forberede seg. I departementets arkiver finnes en rekke utkast til hvordan departementet best kunne møte Seips spørsmål: «Hvilken instruks har politiet for håndheving av fremmedlovens paragraf 3?»

Et viktig poeng for Justisdepartementet var å avvise fremmedlovens paragraf 3 som en raselov.⁴⁰⁰ Som tidligere poengtert fant para-

³⁹⁸ *Arbeiderbladet*, 28. august 1955.

³⁹⁹ Representant Seip's grunngitte spørsmål til Justisministeren: «Hvilken instruks har Politiet for håndheving av fremmedlovens § 3?», RA/S-4242/DL0045.

⁴⁰⁰ «Om lov om utlendingers adgang til riket m.v.», *Fremmedloven. Politidepartementets 4. politikontor*, RA/S-4242/D/L0043.

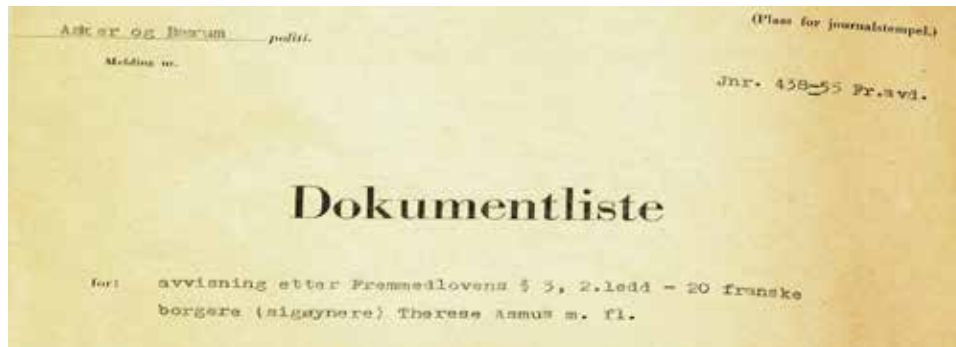
grafen veien til den norske fremmedloven uten annen begrunnelse enn at det ikke var behov for forklaring. Departementet understreket i 1955 derfor at «sigøyneparagrafen» aldri skapte debatt før krigen, og trakk linjer tilbake i tid for å forklare hvorfor loven i det hele tatt hadde kommet til: «Omstreiferproblemet»⁴⁰¹, den svenske utlendingsloven og registreringen i 1924 ble trukket fram som de sentrale faktorer som ledet til fremmedlovens paragraf 3. Departementet hevdet dessuten at «bestemmelsene i § 3, tredje ledd har dog i praksis – i hvert fall i de senere år – ikke vært håndhevet særlig strengt». Ifølge departementet skilte ikke «sigøynere» seg lenger ut fra vanlig reisende: De kom ikke lenger i gammeldagse hestevogner, men i bil, og ville derfor lettere slippe gjennom kontrollen enn tidligere. Paragrafen rettet seg heller ikke mot bemidlede «sigøynere» eller «sigøynere» som ville oppholde seg i Norge over kortere tid.

Ifølge departementet var «bestemmelsene i fremmedloven ikke ment å skulle gi uttrykk for noen rasediskriminering, men først og fremst rettet mot omstreifere og bygger på at alle sigøynere er omstreifere». Med referanse til saken på Fornebu og Lillehammer ønsket departementet derfor å avvise alle anklager om at fremmedloven inneholdt raselovgivning: «Departementet finner at det er prinsipielt uheldig og i strid med norsk rettsoppfatning å ha særbestemmelser i loven om avvisning av bestemte folkegrupper.»⁴⁰²

Et interessant aspekt ved departementets understreking av at følget ble utvist som omstreifere og ikke «sigøynere», er at samtlige interne dokumenter i Justisdepartementets arkiver konsekvent omtaler følget som «sigøynere». Begrepet omstreifere brukes først i de dokumentene der departementet ønsker å vise at følget ikke ble avvist på grunnlag av rase. Også overfor pressen var politiet og departementet svært nøye med å understreke at det ikke var som «sigøynere» gruppene på Fornebu og Lillehammer var blitt avvist. Avvisningen var ifølge departementet ikke hjemlet etter fremmedlovens paragraf 3 tredje ledd, men dens andre ledd, som inneholdt mer generelle avvisningsbestemmelser. Her fremgikk det at gyldig pass ikke automatisk ga rett til innreise hvis det forelå beviser på at personens livsførsel var av en art som gjorde at personen ikke var ønsket i riket.

⁴⁰¹ Departementet understreket at de var oppmerksomme på at «omstreifer» ikke var et entydig begrep, men mente at begrepet hadde hevd i norsk språkbruk med bakgrunn i Eilert Sundts arbeid med å bedre «disse menneskenes» kår i 1850-årene. Det ble videre tolket dit hen at begrepet ikke ville volde problemer i praksis. «Om lov om utlendingers adgang til riket m.v.», *Fremmedloven. Politidepartementets 4. politikontor*, RA/S-4242/D/L0043.

⁴⁰² «Om lov om utlendingers adgang til riket m.v.», *Fremmedloven. Politidepartementets 4. politikontor*, RA/S-4242/D/L0043.



Dokumentliste fra Justisdepartementets utredning om svar til Seips grunngitte spørsmål, hvor det konkret vises til at følget på Fornebu ble avvist etter andre og ikke tredje ledd. I parentes bemerkt departementet likevel at de franske borgerne var «sigøynere». I forbindelse med saken på Fornebu sommeren 1955 fremkommer det ikke noe sted at andre ledd ble benyttet som lovhjemmel i avvisningssaken, men det kan tvert imot se ut til at argumentet oppsto som følge av de sterke reaksjonene i pressen. Fremmedloven. Justisdepartementet 4. Politikontor P4. Saksarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0045

Hva denne livsførselen skulle bestå i, fremkommer ikke av lovteksten, men det understrekes at avvisning etter andre ledd var å betrakte som et unntak, og at avvisninger skulle vurderes av «[...] overordnet myndighet etter nærmere forskrifter av vedkommende departement».⁴⁰³ Slik departementet tolket saken i 1955, var det altså de «sigøynere» som *også* var omstreifere, som falt under fremmedlovens paragraf 3 andre ledd, og som fortsatt var uønsket i landet. Dette standpunktet ble begrunnet med at innvandring av utenlandske omstreifere kunne «vanskeliggjøre det nyttige arbeid som drives av omstreifermisjonen», et standpunkt Justisdepartementet understreket at også Sosialdepartementet hadde sagt seg enig i. Justisdepartementet ønsket derfor å gjøre oppmerksom på at ved alene å fjerne paragraf 3 i fremmedloven ville man stå i fare for «at en uhindret invasjon av sigøynere og omstreifere fra våre naboland [...] vil kunne skade dette arbeid». Det var altså maktpåliggende å fjerne begrepet «sigøyrer», men samtidig legge til rette for at man fortsatt hadde adgang til å avvise rom så fremt de kunne kategoriseres som omstreifere.

⁴⁰³ Ot.prp. nr. 11, 1926: Om utferdigelse av en lov om utlendingers adgang til riket.

Departementet påpekte i denne sammenhengen at den norske fremmedloven hadde hatt en generell avvisningshjemmel siden 1917. Med andre ord dreide det seg i større grad om en nytolkning enn en fjerning av paragrafen. Som svar på Seips spørsmål argumenterte Hauge på Stortingets talerstol for at norske politimyndigheter måtte slutte seg til Centralpasskontorets rundskriv av 31. mai 1950, hvor det ble fremholdt at personer som kom til Norge uten midler, referanser, mulighet til arbeid, og med boligvansker og/eller språkvansker, burde og kunne avvises etter paragraf 3 «[...] uten at vi gjør noe galt». Slik justisministeren tolket det, var det fortsatt uproblematisk å utvise rom som «omstreifere», uten at man trengte å presiseres at det gjaldt «sigøynere». Hauge mente derfor at det ikke ville by på noen problemer å fjerne tredje ledd fra paragraf 3 i fremmedloven, siden lovverket inneholdt bestemmelser som i praksis kunne hindre uønskede omstreifere adgang til riket uansett.⁴⁰⁴

Ettersom Tharaldsen avviste følget uten å rådføre seg med verken Justisdepartementet eller Centralpasskontoret, og argumenterte for at årsaken til avvisningen var preventiv for å unngå en fordekt innvandring av «sigøynere», fremstår departementets påstand om at avvisningen var hjemlet i andre ledd, som lite troverdig. Pressen, med VG i spissen, anså også Justisdepartementets påstand om at utvisningen ikke var hjemlet i «sigøyrerparagrafen», som lite troverdig: «Men en slik diskriminerende lovbestemmelse vil en selvsagt nødig bruke, så lenge en kan dekke seg bak andre lovbestemmelser.»⁴⁰⁵

I tillegg fremholdt departementet at saken på Lillehammer ikke var en utvisningssak, men en avvisningssak. Prinsipielt skulle avvisninger foregå ved grensen, men ifølge departementet var det ikke til å unngå at enkelte klarte å komme seg innenfor grensene, og at man derfor måtte foreta avvisninger også etter at utlendinger hadde etablert seg. Slik departementet tolket det, var avvisning en mild reaksjon. Mens utvisning besto i et forbud mot å komme tilbake til landet og straff hvis forbudet ikke ble overholdt, hindret ikke avvisning utlendinger i å komme tilbake senere, forutsatt at papirene var i orden.⁴⁰⁶ Departe-

⁴⁰⁴Stortingstidende, 19. oktober 1955.

⁴⁰⁵VG, 26. august 1955.

⁴⁰⁶Representanten Seip's grunngitte spørsmål til Justisministeren: «Hvilken instruks har politiet for håndhevingen av fremmedlovens § 3», *Fremmedloven. Politidepartementets 4. politikontor*, RA/S-4242/D/L0043.

mentet benektet at fremmedloven åpnet for anke i avvisningssaker, og påpekte at ankeretten kun gjaldt i forbindelse med utvisningssaker.⁴⁰⁷

Slik Seip tolket det, overså Justisdepartementet de sentrale spørsmålene i forbindelse med «sigøynerparagrafen». Ifølge Seip stred «sigøynerparagrafen» mot grunnleggende norske og internasjonale verdier. Han hevdet at paragrafen hadde «en form som ikke bare er uklar og uheldig, men som virker direkte i strid med våre dagers syn på elementære menneskerettigheter». Seip stilte seg tvilende til om norske myndigheter hadde funnet noen legitim definisjon av begrepet «sigøyner», og tilla, ikke uten en viss sarkasme, at norske myndigheter i så tilfelle hadde «[...] løst et problem som vitenskapsmenn ellers i verden ikke har funnet fram til noen tilnærmet enighet om». Ifølge Seip var loven et eksempel på rasediskriminering som brøt med medmenneskeligheten og kastet skam over Norge som land. Han var derfor klar på at paragrafen burde slettes fra fremmedloven umiddelbart.⁴⁰⁸

166

Et viktig aspekt ved saken på Fornebu var Seips understreking av at følget var franskmenn – ikke først og fremst sigøynere. I motsetning til den praksis Hauge hevdet var årsaken, at følget var omstreifere, hevdet Seip at det faktum at de var «sigøynere», hadde vært tungen på vektskålen i avgjørelsen om å avvise følget. Som han påpekte da saken kom opp for Stortinget, tok ikke politiet stilling til hvorvidt personene i gruppen var «sigøynere» eller ikke i rapporten, men statsråden mente like fullt at det ikke var tvil om at «sigøynerparagrafen» var årsaken til at de ble avvist. Slik Seip tolket paragraf 3, var ikke dette argumentet holdbart: Norske myndigheter hadde avvist franske borgere med gyldige franske pass som hadde betalt sine flybilletter. Statsråden antydte implisitt at avvisninger på dette grunnlaget per definisjon var å betrakte som rasistisk. Følget fikk ikke stemplet «nektet innreise» i passene sine fordi de var ubemidlede franskmenn, men fordi de var ubemidlede *sigøynere* – nasjonaltilhørigheten var uten interesse. En annen side ved saken som overrasket Seip, var den ansvarlige politimesterens skråsikkerhet på at han hadde handlet riktig og ikke funnet grunn til å forhøre seg med

⁴⁰⁷ Representant Seip's grunngitte spørsmål til Justisministeren: «Hvilken instruks har politiet for håndheving av fremmedlovens § 3?», RA/S-4242/DL0045.

⁴⁰⁸ Stortingstidende, 19. oktober 1955.

overordnede på Centralpasskontoret eller i Justisdepartementet.⁴⁰⁹ Slik Seip vurderte det, burde man forvente at politimesteren i det minste tok seg bryet med en telefon til Centralpasskontoret, slik det var formulert i fremmedlovens paragraf 3 andre ledd, om ikke annet av hensyn til de diplomatiske forbindelsene med andre land.

FJERNING ELLER OMFORMULERING AV «SIGØYNERPARAGRAFEN»?

Offisielt ble fremmedlovens paragraf 3 tredje ledd fjernet i januar 1956. Jeanne Czardas og andre rom som hadde kommet tilbake etter at Justisdepartementet tapte i lagmannsretten, fikk innvilget sitt statsborgerskap gjennom et forlik.⁴¹⁰ Det var imidlertid ikke ensbetydende med at det ble enkelt for rom å få innpass i Norge. Noen av dem som ble avvist på Lillehammer i 1955, fikk først statsborgerskap i 1959, mens Jeanne Czardas' ektemann, Alfons Petrobost, fikk innvilget norsk statsborgerskap først i 1972, til tross for at ekteparet hadde åtte felles barn. Det førte til at hun til tross for å ha vunnet fram i retten og ervervet statsborgerskap måtte oppholde seg i utlandet for å holde familien samlet.⁴¹¹

Et spørsmål er om paragrafen ble fjernet, eller om den i realiteten kun ble omformulert inn i en annen paragraf (paragraf 11d), slik at man kunne opprettholde den samme praksisen uten å ramme en bestemt folkegruppe – og dermed unngå å bli anklaget for rasisme. Etter svenske reaksjoner på at romfamilien Taikon ble nektet innreise til Norge i november 1956, understreket byråsjef R.N. Torgersen i Justisdepartementet overfor *Dagbladet* at den norske fremmedloven fortsatt ga hjemmel for å nekte «omstreifere» adgang til riket. Det ble også påpekt at ordlyden var identisk med den svenske fremmedloven, hvor også «sigøyrer» var blitt fjernet som spesifikk gruppe: «Det er altså hel og full overensstemmelse mellom svenske og norske bestemmelser på dette området.»⁴¹² Samtidig med at Centralpasskontoret byttet navn til Statens utlendingskontor, ble ordlyden i den nye

⁴⁰⁹ I Justisdepartementets gjennomgang av saken på Fornebu ble det bemerkt at det heller ikke var behov for direktiver fra departementet til politiet om behandlingen av avvisningssaker. Denne bemerkningen står imidlertid i kontrast til direktivet om at alle slike saker skulle avgjøres av Centralpasskontoret. «Notat: Avvisningen av sigøyrerne på Fornebu», *Fremmedloven. Politidepartementets 4. politikontor*, RA/S-4242/D/L0043.

⁴¹⁰ Sigurd Rødsten, «Rom i arkivet», i *Kirke & kultur*, nr. 3, 2013, s. 337. Jf. «Josef Czardas og hustru Jeanne Dika og Franz Josef Czardas og hustru Marie Jeanne, f. Josef – statsborgerbevillinger», «ad jnr. 778/56 P. 3. – sigøyrere», *Statsborgersaker stbnr. 1-35: Justisdepartementet 3. politikontor*, RA/S-1051/M/Ma/L0311. For oversikt over rom som får innvilget statsborgerskap i perioden 1956–1970, se: «Arbeidsutvalget til å vurdere en plan for arbeidet blant de norske sigøyrere», *Statsborgersaker stbnr. 1-35: Justisdepartementet 3. politikontor*, RA/S-1051/M/Ma/L0311.

⁴¹¹ Sigurd Rødsten, «Rom i arkivet», i *Kirke & kultur*, nr. 3, 2013, s. 337.

⁴¹² *Dagbladet*, 30. november 1956.

paragrafen byttet fra «utenlandske sigøynere» til «omstreifere o.l.». Til tross for at «sigøynerparagrafen» i praksis sist ble brukt i september 1955, kan det diskuteres i hvilken grad lovendringen endret situasjonen for norske roms og utenlandske roms adgang til opphold i Norge generelt. Det faktum at endringen ikke fant sted uten at Justisdepartementet fant alternative lovhjemler for å nekte rom adgang til riket, vitner om at det fortsatt var politisk vilje til å holde minoriteten utenfor landets grenser. Som understreket av saksordføreren på Stortinget i forbindelse med utarbeidelsen av den nye paragraf 11d, som tok for seg avvisning, bortvisning og utvisning, innebar ikke fjerningen av «sigøynerparagrafen» at Norge var åpent for rom: «Kan de antas å være omstreifere, kan de som andre omstreifere avvises.»⁴¹³

Etter 29 år med en fremmedlov som eksplisitt nektet rom adgang til riket, vil det være betimelig å spørre om hva som gjorde at norske myndigheter anså minoriteten som en trussel, selv etter avviklingen av «sigøynerparagrafen». At forestillinger om rase gjorde seg gjeldende hos aktører innenfor både norske myndighetsorganer og ellers i samfunnet etter første og andre verdenskrig, vil de færreste bestride. At politikken rettet mot rom ene og alene var et utslag av myndighetenes rasepolitikk, slik det ble påstått i høringen på Stortinget og i store deler av pressen, blir derimot en for ensidig tolkning. Et påfallende trekk ved myndighetenes politikk overfor rom var at den gjennom hele perioden, til tross for målet om et «sigøynerfritt» Norge, også inngikk i den norske assimileringspolitikken, det vil si i assimileringen av andre grupper. Argumentasjonen for å utvise rom i forbindelse med registreringen i 1924 og for å opprettholde lovhjemler som ga tilgang til å utvise gruppen etter avviklingen av «sigøynerparagrafen» i 1956, var påfallende lik: Det var et preventivt tiltak for å få bukt med omstreifervesenet i Norge. Det var hensynet til Misjonens arbeid med å gjøre norske omstreifere bofaste som var det avgjørende – et arbeid «sigøynere», ved sin blotte tilstedeværelse i landet, ville forpurre.⁴¹⁴

Det er nærliggende å tolke det dit hen at det som skilte rom fra

⁴¹³ Rødsten 2013, s. 338.

⁴¹⁴ Per Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minoritetspolitikk i utakt?», i Per Ole Johansen (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, Unipub, Oslo 2006, s. 241–243.

andre såkalte omstreifere, var at de ble betraktet som et folk som brøt med ideen om nasjonale grensekriterier, et nomadisk folk ute av stand til å tilpasse seg det moderne samfunns krav om rot- og bofasthet. Mens andre omstreifere ble betraktet som et avgrenset, nasjonalt problem, sprengte rom grensene for nasjonale tiltak, og ble betraktet som et internasjonalt, eller snarere unasjonalt, felleseuropeisk problem. Forestillingen om rom som en unasjonal størrelse bidrar også til å forklare myndighetenes manglende vilje til å gå i dybden for å undersøke norske roms statsborgerlige rettigheter. Verken i forbindelse med registreringen i 1924 eller i forbindelse med avvisningen av følget på Lillehammer ble det foretatt undersøkelser angående statsborgerskap. Tvert imot baserte myndighetene sine beslutninger på antakelser om at rom ikke hadde statsborgerlige rettigheter. Innenfor den moderne samfunnsstrukturens nasjonale orden var ikke rom å betrakte som borgere av verken den norske nasjon eller andre nasjoner, men ble betraktet som statsløse, ikke bare i juridisk forstand, men også kulturelt: på den ene siden frie individer i en avgrenset verden, på den andre fanger av nasjonenes orden. Som beskrevet av *Dagbladet* i 1956: «Folket uten grenser – verdensborgeren Norge ikke godtar».⁴¹⁵

OPPSUMMERING

At Norge fortsatt var stengt for «sigøynere», fikk overlevende norske rom erfare kort tid etter krigens slutt. I motsetning til hva som hadde vært tilfellet før krigen, maktet ikke gruppen å skaffe seg lovlige papirer for innreise i Norge på samme måte som de tidvis hadde greid til tross for fremmedloven av 1927. Først med falske franske pass krysset medlemmer av familien Josef grensen mellom Sverige og Norge ni år etter krigens slutt.

I lys av de erfaringer norske rom hadde fra de tyske utryddelsesleirene, og den bevissthet som fantes i norsk presse om rom som en av flere grupper som offer for nazistenes utryddelsesprosjekt, fremstår Justisdepartementets og politiets fremferd overfor den lille

⁴¹⁵ *Dagbladet*, 28. januar 1956.

minoriteten som påfallende kompromissløs. Norske rom som overlevde tilintetgjørelsesleirene, ble ikke omtalt som ofre eller forfulgte, men kun som en potensiell fremtidig byrde for det norske samfunn.

Debatten om «sigøynerparagrafen» viser derimot en holdningsendring i samfunnet for øvrig, spesielt om man anser pressen som et uttrykk for en folkemening. Selv om mistenksomhet og motstand mot innvandring av rom også kom til uttrykk i pressen, fant en betydelig holdningsendring sted fra mellomkrigstiden til reaksjonene på avvisningen av franske rom på Fornebu og utvisningen av norske rom. Rom ble ikke lenger betegnet som uønsket, men som en juridisk svakt stilt minoritet i samfunnsfellesskapet, som i likhet med andre borgere burde være beskyttet av staten fremfor å bli utsatt for overgrep. Et statlig overgrep mot rom ble betraktet som et overgrep mot alle borgere i det norske samfunn.

Samtidig kan det naturligvis argumenteres for at debatten rundt opphevelsen av «sigøynerparagrafen» i større grad ble et innlegg i en generell folkerettsdebatt enn at den i realiteten gagnet norske rom på andre måter enn at fremmedlovens paragraf 3 tredje ledd ble fjernet.

Departementenes politikk og politiets argumentasjon før krigen ble fortsatt betraktet som bemerkelsesverdig aktuell i debatten rundt fremmedloven og rom i 1955. Rom ble fortsatt integrert i den såkalte omstreiferpolitikken i den forstand at minoriteten ble betraktet som ødeleggende for Omstreifermisjonens arbeid, og det ble uttrykt en konkret redsel for at en liberal lovgivning overfor gruppen ville lede til en «invasjon». På samme måte som i en rekke andre europeiske land før krigen fryktet myndighetene å bli sittende igjen med det økonomiske ansvaret for utenlandske rom. Spesielt fryktet myndighetene at rom bosatt i Sverige ville finne veien over grensen som følge av en liberal fremmedpolitikk.

Til tross for vag selvkritikk av fremmedlovens mest eksplisitte uttrykk for diskriminering avsto ikke norske politimyndigheter og norsk utenrikstjeneste fra å betrakte rom som et problem som den norske stat måtte verge seg mot, heller ikke etter at «sigøynerpara-

grafen» ble fjernet: Ordlyden «omstreifere o.l.» ble betraktet som dekkende for å holde ikke-bofaste rom utenfor landets grenser. Justisdepartementets og Centralpasskontorets definisjon av saken mot romfølget på Lillehammer som en avvisningssak og ikke en utvisningssak må ses i lys av utarbeidelsen av den nye politikken: Det var ikke spesifikt «sigøynere» som var uønsket i landet, men «sigøynere» som ikke var bofaste. Gjennom å fremstille det som en avvisningssak ville man skape det inntrykket at rom fikk mulighet til å etablere seg i Norge så fremt de hadde økonomiske midler og vilje til å innordne seg myndighetenes krav om bofasthet, vel vitende om at disse kravene var vanskelige å innfri.

7

KONKLUSJON

Det totale antallet norske ofre for den nazistiske utryddelsen på rasemessig grunnlag har lenge omfattet 772 deporterte jøder. Jødene ble deportert fra Norge, og deres tilknytning til landet har derfor vært uomtvistelig fastslått. Denne utredningen introduserer 66 hit-til ukjente ofre for nazistenes utryddelsespolitikk rettet mot jøder, rom og andre minoriteter. Selv om det har vært kjent at også norske rom ble rammet under andre verdenskrig, har ingen tidligere oppsøkt utenlandske arkiver for å kartlegge det totale antallet deporterte og drepte, eller klargjøre de deportertes identitet.

Europeiske forskere har tidligere anslått antallet norske deporterte fra Mechelen til Auschwitz-Birkenau til 20 individer, altså 6 prosent av rom deportert fra Belgia.⁴¹⁶ Tallet stammer fra innregistreringsprotokollen ved «sigøynerleiren» i Auschwitz-Birkenau, hvor også antatt nasjonalitet ble registrert. I Norge har tidligere arbeider anslått antallet drepte norske rom i Auschwitz-Birkenau til å ligge rundt 40 ofre.⁴¹⁷ Forskjellen mellom de to estimatene kommer i hovedsak av at man i Norge har regnet både de avviste rom i 1934 og deres barn som nordmenn, selv om flere av dem var født i utlandet. Norske historikere har imidlertid i liten grad klargjort hva som skjedde med nordmennene etter at de ble nektet innreise i landet. Internasjonale historikere har på sin side ikke satt spørsmålsteget ved de deportertes nasjonalitet utover de usikre opplysningene som kommer til uttrykk i «sigøynerleirens» innregistreringsprotokoll.

Denne utredningen fastslår at 62 av de 351 deporterte rom fra Mechelen til Auschwitz-Birkenau var norske, og at transporten 15. januar 1944 besto av 17 prosent nordmenn. På dette tidspunktet var

⁴¹⁶ Zimmermann 1996, s. 312; Heddebaut 2013, s. 81, Peschanski 2010, s. 146.

⁴¹⁷ Bergkvist 2010.

allerede tre nordmenn i familien Modis deportert. Sammen med Stevo Karoli, som ble deportert i mai 1944, talte de deporterte nordmennene 66 personer. Bare fire personer, seks prosent, overlevde krigen. Den nazistiske «sigøynerspolitikken» kulminerte i utryddelsen av rom under krigen.

Forfølgelsen av minoriteten hadde imidlertid røtter langt tilbake i tid og foregikk i en rekke europeiske land. I tiårene før krigen hadde norske rom blitt stigmatisert, kontrollert, registrert og avvist både i Norge og på det europeiske kontinentet.

I likhet med de fleste europeiske land innførte også norske myndigheter et restriktivt innvandringsregime under og etter første verdenskrig, regulert gjennom fremmedlovene av 1915 og 1917. Frykten for å bli et attraktivt mål for mennesker i nød eller på flukt gjorde seg gjeldende både i diskusjonene rundt fremmedlovgivningen og på Stortingets talerstol. Spesielt innvandring som kunne være en byrde for fattigdomsomsorgen, var uønsket. Søkelyset på uønskede innvandringsgrupper økte også oppmerksomheten om grupper som allerede befant seg innenfor rikets grenser, deriblant norske rom. Mens flere minoritetsgrupper ble underlagt en omfattende assimilasjonspolitikk, ble det argumentert for at rom var et fremmedelement som ikke hørte hjemme i Norge. I særlig grad engasjerte Omstreifermisjonen seg i denne saken. Misjonen var en privat organisasjon som mottok finansiell støtte fra norske myndigheter, og som hadde stor gjennomslagskraft i utformingen av «omstreiferpolitikken». Etter initiativ fra Omstreifermisjonen varslet Sosialdepartementet behovet for å utvise norske rom fra riket så tidlig som i 1921. Årsaken var ifølge departementet at «sigøynernes» tilstedeværelse i landet hindret Misjonens arbeid med å gjøre andre «omstreifere» bofaste. Saken ble overført til Justisdepartementet, som brukte store ressurser på å registrere, føre kontroll over og utvise rom som befant seg innenfor Norges grenser, i perioden fram til innføringen av «sigøyrerparagrafen» i 1927.

Politikken som ble utarbeidet for å utvise rom fra riket, kan ikke

alene betraktes som et indre norsk anliggende, men må ses i sammenheng med en skandinavisk og vesteuropeisk politikk som tok sikte på å føre kontroll over rom og andre omreisende grupper og individer. Det ble utviklet intrikate systemer for å registrere og kontrollere rom, stilt krav om meldeplikt lokalt og ved grenseoverganger og krav om assimilasjon gjennom bofasthet. Mens antropometriske hefter og veibrev ble innført for å kontrollere omreisende mer generelt i Frankrike og Belgia, rettet politikken i Tyskland seg i større grad eksplisitt mot «sigøyne-re» som gruppe. Dette kom blant annet til uttrykk gjennom opprettelsen av «sigøynersentralen». De ulike lands myndigheter holdt også et våkent øye med nabolandenes politikk overfor gruppen. Frykten for ikke å føre en streng nok politikk utløste nærmest et kappløp mellom ulike europeiske land hva gjaldt innføring av restriktiv registrering og kontroll av rom. Denne frykten, og ønsket om strenge reguleringer av roms bevegelsesfrihet på tvers av landegrensene, bidro også til inngåelsen av en rekke bilaterale avtaler – deriblant ordningen i Feignies – som kom til å få store konsekvenser for norske rom under krigen.

De skandinaviske landene utmerket seg gjennom å innføre direkte forbud mot roms adgang til riket i sin fremmedlovgivning. Dette må betegnes som en særdeles streng lovgivning i europeisk kontekst, og bidro til å holde rombefolkningen i disse landene relativt liten. Samtidig var et direkte forbud også enklere å håndheve i de skandinaviske landene enn på kontinentet, nettopp fordi antallet rom var lavt i utgangspunktet.

Selv om det i enkelte tilfeller kunne være problematisk å fastslå roms nasjonale tilhørighet, er det liten tvil om at det først og fremst ble lagt ned mye arbeid i å fraskrive seg ansvaret for minoriteten. Dette var særlig tydelig i Norge, hvor departementene gjorde svært lite for å fastslå hvorvidt rom som oppholdt seg i landet, hadde statsborgerlige rettigheter. For norske myndigheter fremsto det umulig å innrømme rom statsborgerskap i landet, uavhengig av deres formelle krav og rettigheter. Det er ingenting som tyder på at norske politimyndigheter gjorde undersøkelser på vegne av rom, selv om det ved utvisningen av

rom på Lillehammer i 1955 framkommer at Justisdepartementet var i besittelse av papirer som fastslo flere roms statsborgerlige rettigheter langt tilbake i tid. I sin iver etter å fraskrive seg ansvaret for norske rom som norske borgere under avvisningen i 1934 utfordret norske utenriksmyndigheter de diplomatiske forbindelsene med en rekke land. Etter at belgiske myndigheter ga opp forsøket på å få de avviste rom utlevert til Norge, ble gruppen overlatt til en uviss skjebne på belgisk territorium.

Det var tydelige forbindelseslinjer mellom de felleseuropeiske strategiene for å kontrollere, registrere, regulere, avvise og fordrive rom i mellomkrigstidens Europa og det nazistiske regimets holdninger og praksis overfor gruppen. Likevel fremstår den nazistiske «sigøynerpolitikken» mot slutten av 1930-årene som særegen både med hensyn til definisjonen av gruppen og de anvendte midlene for å løse «sigøynerproblemet». I tydeligere grad enn i noe annet land i perioden før krigen ble «sigøynerne» av nazi-Tyskland oppfattet som en rase – hvis gruppespesifikke negative egenskaper var uløselig knyttet til deres «urene» blod og arvemateriale. Under andre verdenskrig ledet denne forestillingen til at rom brutalt ble ofre for den nazistiske utryddelsespolitikken. I østlige deler av Europa ble flere titusener henrettet av nazistiske dødsskvadroner, mens rundt 23 000 ble deportert fra Tyskland og tyskokkuperte områder til utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau. Nazistene tok sikte på å begrense rombefolkningen gjennom et omfattende steriliseringsprogram – noe også norske romkvinner etter all sannsynlighet fikk erfare i Auschwitz-Birkenau.

Ved siden av de tyske, østerrikske og tsjekkiske områdene var Nederland og Belgia de eneste okkuperte landene der det ble iverksatt systematiske deportasjoner av rom til «sigøynerleiren» i Auschwitz-Birkenau. Okkupasjonen av Belgia var hovedårsaken til at også norske rom ble ofre for folkemordet under krigen. Det felleseuropeiske kontrollregimet, avvisningen og de bilaterale avtalene som regulerte roms bevegelser i perioden før krigen, var bakgrunnen for at norske rom befant seg i Belgia da arrestasjonene begynte. I perioden

etter Norges endelige avvisning, gjorde avtalene mellom Belgia og nabolandene Tyskland og Frankrike rom formelt sett innestengt på belgisk territorium. Kun de norske romfamiliene og enkeltpersonene som trosset loven, brøt avtalen i Feignies. De befant seg derfor i Frankrike da arrestasjonene av rom begynte i Belgia høsten 1943, unngikk internering i Mechelen og deportasjon til Auschwitz-Birkenau.

Av de 66 deporterte norske rom overlevde bare fire personer. Flertallet av de øvrige 62 individene døde av sykdom, underernæring, utmattelse, mishandling, medisinske eksperimenter og regelrette henrettelser i «sigøyrerleiren» i perioden mellom 17. januar og 3. august 1944. De fire overlevende hadde vært innom flere av leirene i det nazistiske konsentrasjonsleirsystemet, og flere av dem ble i månedene før frigjøringen også blitt tvunget ut på de utmattende dødsmarsjene mot vest. Etter krigen returnerte de alle i første omgang til Belgia.

I de fleste europeiske land sto imidlertid lovparagrafer og bilaterale avtaler rettet mot gruppen ved lag i begynnelsen av 1950-årene. Arkivmaterialet fra de umiddelbare etterkrigsårene viser hvilke konkrete utfordringer flere av de overlevende møtte i Belgia etter at de vendte tilbake fra fangenskap. Den strenge kontrollen og reguleringen av gruppens bevegelser fortsatte, og vanskelighetene med å få tilkjent statlig erstatning og krigspensjon, illustrerer kontinuitet i negative holdninger og restriktiv politikk overfor rom også etter verdenskrigen. Samtidig ble rom i flere tiår etter krigen nektet erstatning fra den tyske staten, ettersom de ikke ble innrømmet status som offergruppe på rasemessig grunnlag.

Et land preget av mellomkrigstidens ekskluderende holdninger og lovparagrafer møtte også medlemmene av familien Josef, da de som første norske rom returnerte til Norge i 1954. Fremmedloven hindret fortsatt rom innreise og opphold i landet, og ble anvendt for å avvise og kaste ut både norske og utenlandske rom i første halvdel av 1950-årene. Politiets og sentrale lovgiveres argumentasjon for nødvendigheten av fortsatt å holde «utenlandske sigøynere» utenfor landets grenser var

dessuten uforandret fra perioden før krigen: I likhet med argumentasjonen i 1920- og 30-årene ble det blant annet framholdt at «sigøyneres» innvandring til Norge ville forpurre Omstreifermisjonens prisverdige forsøk på assimilering av romanifolket/taterne.

Holdningsendringen i majoritetssamfunnet, i første rekke manifestert gjennom pressens engasjement til forsvar for rom og enkeltindividets rettigheter, førte likevel til at norske politikere ble tvunget til å diskutere og revidere en paragraf som utvilsomt rettet seg eksplisitt mot en gruppe på grunnlag av etnisitet. Den såkalte sigøynerparagrafen ble fjernet i 1956. Blant andre medlemmer av Karoli-familien vendte tilbake til Norge. Likevel kan man stille spørsmål ved om fjerningen av «sigøynerparagrafen» i praksis innebar mer enn en kosmetisk endring. Nye formuleringer i fremmedloven tok fortsatt sikte på å hindre uønskede «omstreifere» adgang til riket. Videre praksis og håndheving av de reformulerte paragrafene som omhandlet «omstreifere» adgang til landet, er ett av flere spørsmål som bør undersøkes mer inngående.

VIDERE FORSKNING

Til tross for gjennomføringen av denne utredningen er det fortsatt behov for ytterligere forskning på både norske roms skjebne under andre verdenskrig og deres historie generelt. Utredningen er avgrenset til de norske rom som ble *deportert* til utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau. For å gi et fullstendig bilde av norske roms skjebne under andre verdenskrig vil blant annet en undersøkelse av franske arkiver med tilknytning til det franske konsentrasjonsleirsystemet være nødvendig. En slik undersøkelse bør belyse hvilke franske leirer nordmennene var internert i, og søke å gi et anslag over det totale antallet internerte rom. Det bør undersøkes nærmere om norske rom kan ha blitt deportert til Auschwitz-Birkenau fra de nederlandske områdene. Gjennomgang av materiale i lokale belgiske arkiver vil kunne gi et tydeligere bilde av arrestasjonene og deportas-

jonene av nordmennene.

«Sigøynerpolitikken» i Europa utviklet og utfoldet seg gjennom hele mellomkrigstiden. En mer omfattende sammenlikning av politikken i de ulike landene, både på nordisk og europeisk nivå, vil være viktig for å kunne forstå de stadig forverrede forholdene og overgrepene under nazismen. Mens de skandinaviske landene tidlig ekskluderte rom, inkluderte Finland gruppen både som «skördefolk» (innhøstningsfolk) og i militæret under krigen. En sammenlikning på nordisk nivå vil derfor frambringe viktige nye perspektiver. I den forbindelse er et samarbeid mellom HL-senteret, RORHIN-nettverket i Sverige og det finske prosjektet «Roma and Nordic Societies – Historical Practises of the Majority and Strategies of the Minority» et godt utgangspunkt for videre forskning. På europeisk nivå vil det være fruktbart å inngå samarbeid med blant andre Henriette Asséo, som leder prosjektet «Migrom» ved *École des hautes études en sciences sociales* i Frankrike, og Leo Lucassen ved *International Insitute of Social History* i Nederland, som arbeider med prosjekter som «Migration Control» og «Gypsies and the State».

Forskningen på roms historie i Norge må på et vis sies å være i en startfase. Denne utredningen har gått inn i noen riss av historien i tidsrommet 1900–1956. Både tidsrommet da rom kom til Norge (1860–1900), og perioden etter at «sigøynerparagrafen» ble opphevet og statsborgerskapene ble innvilget (1956–1972), er ennå hvite flekker i norsk historie. Ytterligere forskning på sammenhengen mellom opphevelsen av slaveriet i øst og immigrasjonen i vest, med et særlig blick på Skandinavia og Norden, vil være viktig for å kunne forstå norske roms videre skjebne. Etterspillet med statsborgerskapssaker, erstatningssaker og krigspensjon i 1970-årene bør inkluderes i den videre forskningen. Det er kan hende noe av det mest verdifulle med at Kommunal- og modernitetsdepartementet har bestilt foreliggende utredning. Forskningen har frambrakt viktige nye funn, og samtidig kartlagt hva vi ennå ikke vet.

DEPORTERTE NORSKE ROM 1943-1944

NAVN	FØDSELSDATO	FANGE- NUMMER I AUSCHWITZ	DØDSDATO
Boudin, Josephine	4.1.1924	Z9911	Ukjent
Boudin, Josef	13.1.1941	Z9205	Ukjent
Galut, Elise	4.8.1921	Z9928	13.4.1944
Gorgan, Joseph	14.2.1939	Z9086	Ukjent
Josef, Oskar Bo	15.5.1901/15.5.1900	Z9088	26.3.1944
Josef, Lisa Marie	7.4.1900	Z9802	Ukjent
Josef, Louis	11.9.1928	Z9089	Ukjent
Josef, Bernard	23.10.1930	Z9090	26.3.1944
Josef, Paul	9.3.1933	Z9091	26.3.1944
Josef, Marguerite	25.4.1935	Z9803	6.6.1944
Josef, René	14.7.1938	Z9093	Mars 1944
Josef, Camille	15.10.1941/15.1.1941	Z9092	26.3.1944
Josef, Karl	1902/15.5.1902	Z9094	26.3.1944
Josef, Marie (Katharina)	4.4.1901	Z9804	Ukjent
Josef, Rosa	7.12.1928	Z9805	Ukjent
Josef, Lisa	17.7.1930	Z9806	Ukjent
Josef, Caroline	11.8.1933	Z9807	Ukjent
Josef, Charles	26.4.1935	Z9095	Ukjent
Josef, Fina	30.11.1936	Z9808	10.4.1944
Josef, Jean	10.6.1940	Z9096	26.3.1944
Josef, Manousch	6.12.1943/8.4.1943	Z9097	26.3.1944
Karoli, Josef	21.3.1890	Z9101	Ukjent
Karoli, Elisabeth Warscha	15.3.1895/8.3.1895	Z9815	24.3.1944
Karoli, Marie	4.4.1912/28.4.1913	Z9818	14.2.1944

NAVN	FØDSELSDATO	FANGE- NUMMER I AUSCHWITZ	DØDSDATO
Karoli, Charles	20.4.1915	Z9224	Ukjent
Karoli, Regina	6.3.1919	Z9816	25.6.1944
Karoli, Kalia	6.3.1919	Z9102	7.7.1944
Karoli, Zolo	5.3.1921	Z9221	Ukjent
Karoli, Stevo	28.8.1925	Z9936	Overlevde
Karoli, Klara	25.4.1925	Z9927	Overlevde
Karoli, Milos	28.3.1928/6.8.1929	Z9103	Overlevde
Karoli, Georg	26.1.1932	Z9104	Ukjent
Karoli, André	3.3.1936	Z9105	Ukjent
Karoli, Leon	26.10.1937	Z9225	Ukjent
Karoli, Lucienne	26.5.1940	Z9929	20.3.1944
Karoli, Louis	13.7.1941	Z9222	14.4.1944
Karoli, Helene	9.2.1943	Z9930	1.4.1944
Karoli, Xaver	18.3.1943	Z9223	4.3.1944
Modis, Karl	15.5.1878	Z9050	29.4.1944
Modis, Cathrine	20.4.1905	Z9768	Ukjent
Modis, Lisa Russalino	15.3.1907/1904	Z9763	Ukjent
Modis, Henri	15.4.1909	Z8891	1943
Modis, Helene	7.4.1913/20.11.1913	Z9846	3.4.1944
Modis, Waldemar	10.2.1916	Z9051	22.4.1944
Modis, Thorvald	3.6.1919	Z8888	Ukjent
Modis, Jeanne Galut	8.12.1925/16.12.1925	Z9771	Overlevde
Modis, Nathalie Galut	7.1.1926	Z9772	1.7.1944
Modis, Sophie	21.5.1926	Z9769	Høsten 1944
Modis, Heinrich	13.4.1927	Z8892	5.4.1944
Modis, Wilhelmine	28.2.1929/22.1.1929	Z9761	8.5.1944
Modis, Philomène	23.10.1929	Z9767	26.5.1944
Modis, Woscho	7.5.1931	Z9052	1944
Modis, Sophie	22.7.1931/20.6.1931	Z9762	Ukjent
Modis, Joséphine	25.3.1934/16.5.1938	Z9766	7.5.1944

NAVN	FØDSELSDATO	FANGE- NUMMER I AUSCHWITZ	DØDSDATO
Modis, Rosa	5.6.1936	Z9764	20.2.1944
Modis, Marie-Rosa	26.1.1940	Z9765	16.3.1944
Modis, Baptiste	15.2.1941	Z9053	8.3.1944
Modis, Carmen	2.4.1942	Z9770	22.3.1944
Modis, André	31.1.1943	Z9054	1944
Peterbost, Jules Octave	28.9.1933	Z9140	Ukjent
Peterbost, Thérèse Julienne	17.1.1935/15.1.1935	Z9847	1944
Peterbost, Denise Julienne	3.3.1938	Z9848	9.4.1944
Peterbost, Edouard	30.6.1941	Z9141	3.3.1944
Tschoreanon, Jean	25.7.1863	Z9085	25.3.1944
Zikali, Ellen	1913	Z9903	Mai 1944
Zikali, Christine	11.2.1933	Z9902	16.6.1944

62 av de 66 deporterte ble sendt med Z-transporten fra Mechelen 15. januar 1944 og ankom til Auschwitz 17. januar 1944. De tre mennene Thorvald, Heinrich og Henri Modis ble arrestert tidligere, og deportert allerede i november 1943. Stevo Karoli ankom til Auschwitz med en transport 21. mai 1944. Vi kjenner kun til syv personer som ble transportert til andre leirer før avviklingen av «sigøynerleiren»: Milos Karoli, Stevo Karoli, Zolo Karoli, Woscho Modis, Klara Karoli, Jeanne Galut-Modis og Sophie Modis. Av dem overlevde fire: Milos Karoli, Stevo Karoli, Klara Karoli og Jeanne Galut-Modis. Alle de øvrige deporterte døde etter all sannsynlighet i Auschwitz, selv om en del dødsdatoer er ukjente.

I tillegg til de tre familiene Josef, Karoli og Modis figurerer også enkeltpersoner med andre familienavn på listen. Noen av navnene, som Zikali og Tschoreanon, tilhører norske romfamilier, mens andre, som Boudin, Gorgan og Peterbost, i utgangspunktet tilhører utenlandske romfamilier som medlemmer i en av de norske familiene giftet seg inn i. De fire barna på listen som tilhører Peterbost-familien, er for eksempel barn av norske Helene Modis (Z9846) og hennes mann, belgieren Jules Joseph Peterbost. Det er mulig at også andre deporterte medlemmer av familiene Boudin, Gorgan og Peterbost hadde tilknytning til Norge, selv om de ikke figurerer på denne listen.

KILDER

ARKIVER I NORGE

OSLO BYARKIV

A-10020 Fangeerstatning til norske sigøynere
Kai-Samuel Vigardts privatarkiv

RIKSARKIVET

JUSTISDEPARTEMENTET

4. Politikontor P4, Sakarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0188
4. Politikontor P4, Sakarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0220
4. Politikontor P4, sakarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0225
4. Politikontor P4, Sakarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0226
4. Politikontor P4, Sakarkiv ordnet alfabetisk etter emne, RA/S-4242/D/L0229

Den nye fremmedloven, RA/S-2220/E/Eb/L0009/0001

Den nye fremmedloven, RA/S-2220/E/Eb/L0010/0001

Den nye fremmedloven, RA/S-2220/E/Eb/L0011/0001

Fremmede lands fremmedprotokoll.
Danmark, Sverige, RA/S-2220/E/Eb/L0002/0001

Fremmedloven, RA/S-2220/E/Eb/L0018/0001

Fremmedloven (A) I, RA/S-2220/E/Eb/L0014/0001

Fremmedloven (A) II, RA/S-2220/E/Eb/L0015/0001

Fremmedloven (A) III, RA/S-2220/E/Eb/L0016/0001

Grensekontroll, RA/S-2220/O/Ob/L0041

Grensekontroll, RA/S-2220/O/Ob/L0042

Justisdepartementet, 3. Politikontor P3
Journaler, Journaler og overgripende registre, RA/S-1051/C/Ca/L0026

Justisdepartementet, 3. Politikontor P3.
Journaler, Journaler og overgripende registre, RA/S-1051/C/Ca/L0025
Justisdepartementet, 3. Politikontor P3.

Journaler, journaler og overgripende saker, RA/S-1051/C/Ca/L0024

Justisdepartementet, 3. Politikontor P3.
Statsborgersaker, RA/S-1051/M/Ma/L0311

Justisdep., Politikontoret P, Møtebøker, Referatsprotokoller, forhandlingssprotokoller og lignende, RA/S-2220/A/L0001

Passforskrifter. "Pass" reisekort for statsløse, RA/S-2220/O/Ob/L0230

Sigøynere, RA/S-2220/O/Oc/L0039

Statsborgersaker, 1924-P 2258-2700, RA/S-2220/M/L0001

Statsborgersaker, 1924-P 2701-3000, RA/S-2220/M/L0002

Statsborgersaker. L.nr. 236-264. 3 mapper. Justisdepartementet, Politiavdelingen, P, Sakarkiv, RA/S-4346/D/L1964

Utlendingsloven av 13. juli 1917, RA/S-2220/E/Eb/L0007/0001

Utlendingsloven av 1917 II, RA/S-2220/E/Eb/L0008/0001

SENTRALPASSKONTORET/ STATENS UTLENDINGS- KONTOR

Fremmedkontroll. Sentralpasskontoret/
Statens utlendingskontor Generell korrespondanse Generelle saker (også personalsaker og enkeltsaker), RA/S-1561/E/Eb/L0040

Journaler. Sentralpasskontoret/Statens Utlendingskontor, RA/S-1561/C/Cb/L0016

Sentralpasskontoret Aa-Ham, RA/S-1561/C/Ce/Cec/L0265

Sentralpasskontoret Han-Ma, RA/S-1561/C/Ce/Cec/L0266

Sentralpasskontoret Me-Ø, RA/S-1561/C/Ce/Cec/L0267

Sentralpasskontoret/Statens utlendingskontor. Generell korrespondanse Generelle saker (også personalsaker og enkeltsaker), RA/S-1561/E/Eb/L0049

Sentralpasskontoret/Statens utlendingskontor Generell korrespondanse Generelle saker (også personalsaker og enkeltsaker), RA/S-1561/E/Eb/L0043

SOSIALDEPARTEMENTET

Løsgjengerloven (også A- og G-saker), RA/S-2220/O/Ob/L0001

Omstreifere (A og P), RA/S-2220/O/Ob/L0003

UTENRIKSDEPARTEMENTET

G17-B-02/24. Norge-dv. Land. Ang. Utstedelse av norsk pass til sigøynere og spm. om innreisetilattelse til Norge, RA/S-2259/Du/L6927/0004

G17-F-03/31 Danmark – Norge. Visumsøknader fra kapellmester Berenys sigøynersorkester, RA/S-2259/Du/L7096/0004

P-15-D-20/16 Russland-Norge. Leg. Petrograd. Anmodning UD om å undersøke hvorvidt sigøynersfamilien Taikonen var statsborgere, RA/S-2259/Ds/L5739/0024

P20-N-02/15 Sverige-Norge. Leg. Stockholm. Ang. Sigøynersfamilien Dejkon som skal sendes fra Göteborg til Norge. Anmodning om at familien må videresendes direkte til Danmark hvor den har hjemstavnssrett, RA/S-2259/Ds/L5699/0002

P-25-03/07 Tyskland-Norge. Legasjon Berlin. Meddelelse om den preussiske Innenriksministers forordninger ang. Sigøynere og tvangsoppdragelse av deres barn, RA/S-2259/Dr/L5130/0003

R25-C-01/43 Norge-Sverige. Politidepartementet. Anmodning om opplysninger om svenske regler for registrering av sigøynere og omstreifere, RA/S-2259/Dya/L8804/0054

STORTINGSARKIVET

Indst. O. nr. 36 (1917), Indstilling fra justiskomite nr. 2 om I) lov om anmeldelse av reisende med skib og II) lov indholdende forandringer i lov om anmeldelse av reisende og fremmede av 4. mai 1901.

Indst. O. XI, Indstilling fra justiskomite

- nr. 2: a) om en lov om forandringer i og tilæg til lov av 4de mai 1901 om anmeldelse av reisende og fremmede; b) om en lov om vedtægter angaaende folkeregisteret.
- Innst. O. XXV (1932), Innstilling fra justiskomiteen om forandringer i fremmedloven.
- Innst. O. XIV (1956), Innstilling fra justiskomiteen om lov om utlendingers adgang til riket m.v. (Fremmedloven).
- Ot. prp. Nr. 1 (1956), Om lov om utlendingers adgang til riket m.v. (Fremmedloven)
- Ot. Prp. Nr. 2 (1922), Om forandringer i fremmedloven.
- Ot. Prp. Nr. 5 (1900-1901), Angaaende utfærdigelse af en lov om anmeldelse af reisende og fremmede.
- Ot. Prp. Nr. 9 (1915), Om forandringer i fremmedloven og folkeregisterloven.
- Ot. prp. Nr. 11 (1926), Om utfærdigelse av en lov om utlendingers adgang til riket.
- Ot. Prp. Nr. 13 (1899-1900), Angaaende utfærdigelse af en ny fremmedlov om anmeldelse af reisende og fremmede.
- Ot. prp. Nr. 38 (1932) Om forandringer i fremmedloven.

ARKIVER I POLEN

PAŃSTWOWE MUZEUM AUSCHWITZ-BIRKENAU

- Hyg.-bakt. Unters.-Stelle der Waffen SS, Südost. Digitale kopier av personlige dokumenter tilknyttet norske rom og liste over kvinner plukket ut til vaginal undersøkelse 20. januar 1944.
- BRC, Hauptbüchern des Zigeunerlagers. Digitale kopier av originale dokumentsider i innregistreringsprotokollen i Zigeunerlager. Alle sider med innføringer av norske rom.

ARKIVER I TYSKLAND

INTERNATIONAL TRACING SERVICE

- 1.1.2.1 / 54 Auschwitz-Birkenau.
Digital database med personlige dokumenter tilknyttet enkeltpersoner internert i leiren.
- 1.1.2.1 / 55 Auschwitz-Birkenau.
Digital database med personlige dokumenter tilknyttet enkeltpersoner internert i leiren.
- 1.1.5.1 / 5363050 Buchenwald. Liste over fanger transportert fra Buchenwald til Mittelbau-Dora.
- 1.1.5.3 / 6239525-30 Buchenwald.
Digital mappe med dokumenter tilknyttet Milos Karolis opphold i leiren.
- 1.1.5.3 / 5651641-44 Buchenwald.
Digital mappe med dokumenter tilknyttet Stevo Karolis opphold i leiren.
- 1.1.5.3 / 6666324-26 Buchenwald.
Digital mappe med dokumenter tilknyttet Woscho Modis' opphold i leiren.
- 1.1.5.3 / 6239553-58 Buchenwald.
Digital mappe med dokumenter tilknyttet Zolo Karolis opphold i leiren.
- 1.1.5.4 / 7568039-46 Buchenwald.
Digital mappe med dokumenter tilknyttet Jeanne Galut- Modis' opphold i leiren.
- 1.1.5.4 / 7658902-08 Buchenwald. Digital mappe med dokumenter tilknyttet Sophie Modis' opphold i leiren.

STIFTUNG GEDENKSTÄTTEN BUCHENWALD UND MITTELBAU-DORA

- BwA, Mikrofilmsammlung, NARA Washington, RG 242 Film 4.
- BwA, Mikrofilmsammlung, NARA Washington, RG 242 Film 34.
- BwA, Mikrofilmsammlung, Hauptkommission Warschau (HKW), Film 17.
- BwA, Mikrofilmsammlung, NARA Washington, RG 242 Film 34.
- Database Frauen im KZ Buchenwald I.
- Database Frauen im KZ Buchenwald II.

ARKIVER I BELGIA

DIRECTION GÉNÉRALE VICTIMES DE LA GUERRE – SERVICE ARCHIVES ET DOCUMENTATION

SVG-Liste der Zigeuner.

SVG, Annexe transportliste 25, Zigeuner Steven Caroli

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KALL Clara, née le 14.1.1925 (SVG-d183872)

Dossier statut de prisonnier politique établi par le Service des Status au nom de KALL Clara, née le 14.1.1925 (SVG-PPE52813/2930)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de JOSEPH Frans, né le 29.9.1919 (SVG-dalpha)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de JOSEPH Oskar, né le 15.5.1901 (SVG-d263531)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KALL Joseph, né 15.5.1890 (SVG-d262521)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KAROLI Miloché, né 1929 (SVG-d144351)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KAROLI Polykarp (SVG-d262575)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KAROLI Tzukurka, né le 16.3.1924 (SVG-d262576)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de KAROLI-WASHA Elisabeth, née le 15.3.1895 (SVG-d305213)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de MODEST Henri, né le 15.4.1909 (SVG-d233636)

Dossier personnel établi par le Service Archives et Documentation au nom de MODIS Vocho, né le 7.5.1931 (SVG-d295019)

ARCHIVES GÉNÉRALES DU ROYAUME

GENERELL POLITIKK OVERFOR NOMADER OG VAGABONDER

AGR, PdE, 995

AGR, PdE, I417.983

AGR, PdE, I417.986

AGR, PdE, I417.993

AGR, PdE, I417.1003

AGR, PdE, I417.1004

AGR, PdE, I417.1010

AGR, PdE, I417.1011

PERSONLIGE MAPPER

AGR, PdE, A.32301, Kristian Joseph Modeste

AGR, PdE, 1.449.279, Karl Modis

AGR, PdE, A37.438, Dika Zikali

AGR, PdE, A37.441, Czardas Josef

AGR, PdE, 1.234.742, Josef Karoli

AGR, PdE, 1.638.748, Kall Josef (Karl Josef)

AGR, PdE, 1.436.942, Oskar Bo Josef

AGR, PdE, 7.042.181, Marie Karoli

AGR, PdE, A35.656, Josef Bello

AGR, PdE, A96.781, Polykarp Karoli

AGR, PdE, A.203.688, Clara Kall (Klara Karoli)

AGR, PdE, 7.340.510, Jeanne Galut-Modis

AGR, PdE, A400.971, Stevo Karoli

AVISER/TIDSSKRIFTER

Aabenraa Socialdemokrat

Aftenposten

Arbeiderbladet

Belfast Telegraph

Dagbladet

Journal of the Gypsy Lore Society

La Libre Belgique

Nationen

Norsk Politiblad

Paa hjemveien

Stavangeren

Stortingstidende

Verdens Gang

Vårt Land

LITTERATUR

About, Ilse, «De la libre circulation au contrôle permanent», i *Cultures & Conflits*, 76, Vinter, 2009.

About, Ilse, «Underclass Gypsies : An Historical Approach on Categorisation and Exclusion in France in the Nineteenth and Twentieth Centuries», i Michael Stewart (red.) *The Gypsy 'Menace'. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*, Columbia University Press, New York 2012.

About, Ilse, «Unwanted 'gypsies'. The restriction of cross-border mobility and the stigmatisation of Romani families in Interwar Western-Europe», i *Quaderni Storici* 146/a. XLIX, n. 2, august, 2014.

Asséo, Henriette, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, Découvertes Histoire Gallimard, 1994.

Asséo, Henriette, «Histoire des bohémiens et Tsiganes en Europe», i *Bohèmes. De Léonard de Vinci à Picasso*. Paris, Grand Palais, 26. september 2012-14. januar 2013.

Bergkvist, Johanne, *Norske romer i nazistenes konsentrasjonsleire*, Tobias nr. 2, 2010.

Blumer, Nadine, «Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany's National Narrative» i Anton Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York 2013.

Burleigh, Michael og Wolfgang Wippermann, *The Racial State. Germany 1933-1945*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

Castberg, Frede, *Norges statsforfatning bnd. 1*, O. Christiansen boktrykkeri, Oslo 1935.

~~Chambon, Cécile, *Les oubliés d'Auschwitz, d'après le témoignage de Gervaise Schmitt*. Vaux-le-Pénil, Éditional, Paris 2012.~~

Deflem, Mathieu, «The logic of Nazification: The case of the International Criminal Police Commission ('Interpol')», i *International Journal of Comparative Sociology* 43(1), 2002.

Dons, Erik, Norsk statsborgerrett, Johan Grundt Tanum forlag, Oslo 1947.

Enevig, Anders, Sigøjnere i Danmark. Fremad, København 1969.

Filhol, Emmanuel, Le contrôle des Tsiganes en France (1912-1969), Karthala, Paris 2013.

Filhol, Emmanuel og Marie-Christine Hubert, Les tsiganes en France. Un sort à part 1939-1946, Perrin, 2009.

Fings, Karola, «Romanies and Sinti in the concentration camps», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, The Gypsies during the Second World War, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Fings, Karola Herbert Heuss og Frank Sparing (red.), The Gypsies during the Second World War, bind 1-3, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Fogg, Shannon L., «Assimilation and Persecution. An Overview of Attitudes Toward Gypsies in France», i Weiss-Wendt (red.), The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration, Berghan, New York 2013.

Friedlander, Henry, «Euthanasia and the Final Solution», i D. Cesarani (red.), The Final Solution: origins and implementations, London 1996.

Gotovitch, José, «Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique», i Cahier d'histoire de la Seconde Guerre mondiale, nr. 4, 1976.

Haave, Per «NS-regimets 'taterpolitikk' - en minoritetspolitikk i utakt?» i Per Ole Johansen (red.), På siden av rettsoppgjøret, Unipub, Oslo 2006.

Haave, Per, Sterilisering av tatere 1934-1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis, Norges forskningsråd, Oslo 2000.

Hanisch, Ted, Om sigøynerspørsmålet: en undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon, Institutt for samfunnsforskning, Oslo 1976.

Heddebaut, Monique, La déportation des Tsiganes de la «zone rattachée» à Bruxelles pendant la Seconde Guerre mondiale. Le convoi Z du 15 janvier 1944. » Université Sciences humaines et sociales. Charles de Gaulle – Lille III. Master Sciences historiques. Année universitaire: 2012-2013.

Herf, Jeffrey, The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust, Harvard University Press, Cambridge 2006.

Heuss, Herbert, «German policies of Gypsy persecution 1870-1945», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, The Gypsies during the Second World War, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Hohmann, J. S., Martin Block, die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner. Versuch einer monographischen Darstellung, Frankfurt am Main 1991.

Hubert, Marie-Christine, «The internment of Gypsies in France», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, The Gypsies during the Second World War, bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Huonker, Thomas, Regula Ludi: Roms, sinti et yéniches. La «politique tsigane» suisse à l'époque du national-socialisme, Collection «Cahiers libres», Page deux, Lausanne 2009.

Hvinden, Bjørn (red.), Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet, Fagbokforlaget, Bergen 2000.

Hvinden, Bjørn, Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunn, Norges forskningsråd, Oslo 2001.

Johansen, Jahn Otto, *Folket som ingen vil ha*. Aschehoug, Oslo 2013.

Johansen, Per Ole (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, Unipub, Oslo 2006.

Johansen, Per Ole, *Samfunnets pansrede neve. Statspoliti og ekstraordinær overvåking*. Gyldendal, Oslo 1989.

Kapralski, Slawomir, Maria Martyniak og Joanna Talewicz-Kwiaikowska (red.), *Roma in Auschwitz*, International Center for Education about Auschwitz and the Holocaust, Oświęcim 2011.

Kaveh, Chalak, *Naziregimets sigøyrerpolitikk i Tyskland 1933-1945*, HL-senterets temahefte nr. 19, Oslo 2013.

Kaveh, Chalak, "Sigøyrerplagen". *Kontinuitet og brudd i tysk sigøyrerpolitikk 1929-1938*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2010.

Kenrick, Donald og Grattan Puxon, *Gypsies under the Swastika*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2009.

Knesebeck, Julia von dem, *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 2011.

Leblon, Bernard, *Les gitans d'Espagne*, Presses Universitaires de France, Paris 1985.

Levin, Irene, «Taushetens tale», i *Nytt Norsk Tidsskrift* vol. 18, nr. 3, 2001.

Lewy, Guenter, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Liégeois, Jean-Pierre, *Mutation tzigane*, Éditions Complexe, Brussel 1976.

Leo Lucassen. «'Harmful Tramps': Police Professionalization and

Gypsies in Germany, 1700-1945», i Lucassen, Willems and Cottaar, *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. Palgrave, London 1998.

Lucassen, Leo, Wim Willems og Anne-Marie Cottaar, *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, Palgrave, London 1998.

Luchterhandt, Martin, *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der national-sozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Schmidt-Römhild, Lübeck 2000.

Margalit, Gilad, «The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies», i Anton Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn, New York 2013.

Martyniak, Maria, «The Deportation of Roma to Auschwitz before the Founding of the Zigeunerlager in the Light of the Extant Documents», i Slawomir Kapralski, Maria Martyniak og Joanna Talewicz-Kwiaikowska (red.), *Roma in Auschwitz*, International Center for Education about Auschwitz and the Holocaust, Oświęcim 2011.

Megargee, Geoffrey P. (red.), *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, Vol 1, bd. 2, The United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2009.

Milton, Sybil «'Gypsies' as Social Outsiders in Nazi Germany», i R. Gellately, N. Stoltzfus (red.), *Social Outsiders in Nazi Germany*, Princeton 2001.

Minken, Anne, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske fortolkningsmodeller*, Avhandling levert for graden philosophiae doctor, Universitetet i Tromsø, 2009.

Miskow, Johan, «Staatenlos», i *Journal of the Gypsy Lore Society*, Vol. 13, nr. 4, 1934.

Montesino, Norma, *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historisk perspektiv*, Meddelande från Socialhögskolan (2010:2), Lund 2010.

Necas, Ctibor, «Bohemia and Moravia – two internment camps for Gypsies in the Czech lands», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertforshire 1997.

Niemi, Einar, «Fiendebilder og norsk minoritetspolitikk. Et historisk perspektiv», i Per Steinar Raaen og Olav Skevik (red.), *Fiendebilder. Historie og samtid*, Stiklestad Nasjonale Kultursenter AS, Verdal 2007.

Niemi, Einar, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli, *Norsk innvandringshistorie*, bind 2. I nasjonalstatens tid 1814-1940, Pax Forlag A/S, Oslo 2003.

Parcer, Jan (red), *Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz-Birkenau*, State Museum of Auschwitz-Birkenau, München 1993.

Pernot, Mathieu og Marie-Christine Hubert. *Un camp pour les bohémiens. Mémoires du camp d'internement pour nomades de Salliers*, Actes Sud, 2001.

Peschanski, Denis, *Les Tsiganes en France 1939-1946*, CNRS, Paris 2010.

Peschanski, Denis, «The Gypsies in the Upheaval: The Situation in France, 1939-1946» i Roma und Sinti. *Under-Studied Victims of Nazism*, Center for Advanced Holocaust Studies. United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2002.

Proctor, Robert N., *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*, Harvard University Press, Cambridge 1988.

Regeringskansliet, Sverige. Arbetsmarknads-departementet, *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Ds 2014:8, 2014.

Ringdal, Nils Johan, *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*, Aschehoug, Oslo 1987.

Rose, Romani (red.), *The Nazi genocide of the Sinti and Roma*, Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma, Heidelberg 1995

Rosvoll, Maria og Natasha Bielenberg, *Antisiganisme, stereotypier og diskriminering av rom*, HL-senterets skriftsserie nr. 14, Oslo 2012.

Rødsten, Sigurd, «Rom i arkivet», i *Kirke & kultur*, nr. 3, 2013.

Schwaller, Nicolas «‘On Board towards Death’: the Destruction of the Norwegian Jewish People (1940-1945)», i *Revue d’Histoire Nordique*, nr. 17, 2014.

Selling, Jan, *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, Sekel Bokförlag, Limhamn 2013.

Skogaas, Peder og Kåre Lilleholt, *En for hverandre. Sigøyerne Milos Karoli og Frans Josef forteller*, Gyldendal, Oslo 1978.

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, The Bodley Head, London 2010.

Sparing, Frank, «The Gypsy Camps. The creation, character and meaning of an instrument for the persecution of Sinti and Romanies under National Socialism», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 1, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Steinberg, Maxime og Laurence Schram (red.), *Mecheln-Auschwitz 1942-1944: The Destruction of the Jews and Gypsies from Belgium*, Publication Series of the Jewish Museum of Deportation and Resistance, Mechelen 2009.

Strubbe, Filip. *Passer la frontière: l’administration des étrangers en Belgique (1832-1952)*, Catalogue de l’exposition éponyme aux Archives générales du Royaume à Bruxelles, Brussel 2009.

~~Søbye, Espen, *En mann fra foregangne århundrer. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965*, Forlaget Oktober, Oslo 2010.~~

Sødal, Nils, *Den indre grensen. Statsborgerretten – lov og praksis, Hovedoppgave i historie, UiO, historisk institutt*, Oslo 1999.

Talewicz-Kwiatkowska, Joanna, «The Roma and Sinti in Auschwitz», i Slawomir Kapralski, Maria Martyniak og Joanna Talewicz-Kwiaikowska (Red.), *Roma in Auschwitz*, International Center for Education about Auschwitz and the Holocaust, Oświęcim 2011.

Tervonen, Miika, 'Gypsies', 'Travellers' and 'peasants': A Study of ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c. 1860-1925. European University Institute, Firenze 2010.

Turner, Erika, «Gypsies in the Austrian Burgenland – the camp at Lackenbach», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, b bind 2, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

Van Doorslaer, Rudi (red.) «La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale». Rapport final d'une étude effectuée par le Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines pour le compte du Gouvernement fédéral et à la demande du Sénat de Belgique, 2004-2007.

Vaux de Foletier, François de, *Le monde des Tsiganes*. Berger-Levrault, 1983.

Weiss-Wendt, Anton, «Introduction» i Weiss-Wendt (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghan, New York 2013.

Weiss-Wendt , Anton (red.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghan, New York 2013.

Zimmermann, Michael, «Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933-1942» i *Roma und Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, Center for Advanced Holocaust Studies. United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2002.

Zimmermann, Michael, *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*, Hans Christians Verlag, Hamburg 1996.

Zimmermann, Michael, «The National Socialist persecution of the Jews and Gypsies: Is a comparison possible?», i Karola Fings, Herbert Heuss og Frank Sparing, *The Gypsies during the Second World War*, bind 3, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire 1997.

OPPSUMMERING

Høsten 2013 fikk Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret), i oppdrag fra same- og minoritetspolitisk avdeling ved det daværende Fornyings-, administrasjons- og kirke departementet (FAD) å utrede hva som skjedde med norske rom under 2. verdenskrig. Departementets ønske om en slik utredning kom etter et initiativ fra norske rom selv. Arbeidet med utredningen har ledet til en oppjustering av antallet norske ofre for den nazistiske utryddelsespolitikken. Totalt 66 norske rom ble deportert fra det okkuperte Belgia til Auschwitz-Birkenau i perioden fra november 1943 til mai 1944. 62 av dem ble deportert med den såkalte Z-transporten fra Kassern Dossin i Mechelen den 15. januar 1944, og ankom Zigeunerlager i Auschwitz-Birkenau den 17. januar. Bare 4 av de 66 deporterte overlevde krigen.

Utryddelsen av norske rom under 2. verdenskrig inngikk i den mest radikale løsningen på det europeiske «sigøyrerproblemet». Forfølgelsen av minoriteten hadde imidlertid røtter langt tilbake i tid og foregikk i en rekke europeiske land. I tiårene før krigen hadde norske rom blitt stigmatisert, kontrollert, registrert og avvist både i Norge og på det europeiske kontinentet. De første tiårene av 1900-tallet argumenterte norske myndigheter for at rom ikke kunne regnes som norske statsborgere. Allerede i 1921 understreket Sosialdepartementet at målet var å utvise rom fra landet. Gjennom innføringen av «sigøyrerparagrafen» i fremmedloven av 1927 ble «sigøyrere» eksplisitt nektet adgang til riket. Med bakgrunn i «sigøyrerparagrafen» ble 68 rom, over halvparten av dem innehavere av norsk statsborgerskap, avvist og nektet adgang av norske myndigheter i januar 1934. «Sigøyrerparagrafen» ble stående uforandret i den norske fremmedlovgivningen fram til 1956.

Norske myndigheters holdninger til og politikk overfor rom inngikk også i en bredere skandinavisk og europeisk kontekst. Både Sverige og Danmark innførte i likhet med Norge paragrafer som nektet «sigøyrere» og «utenlandske omstreifere» adgang. På det europeiske kontinentet ble det utviklet intrikate systemer for å registrere, kontrollere og presse rom ut av landene. Ønsket om strenge reguleringer av roms bevegelsesfrihet på tvers av landegrensene, bidro også til inngåelsen av en rekke bilaterale avtaler som kom til å få store konsekvenser for norske rom under krigen, da de befant seg i Belgia og Frankrike. Mens de norske familiene som trosset loven og krysset grensen til Frankrike overlevde krigen i det franske leirsystemet, ble det store flertallet av norske rom i Belgia deportert.

SUMMARY

In the autumn of 2013, the Center for Studies of the Holocaust and Religious Minorities was commissioned by the Department of Sami and Minority Affairs in the then Ministry of Government Administration, Reform and Church Affairs to prepare a report on the fate of Norway's Roma population during the Second World War. The Ministry's request for such a report originated in an initiative from the Norwegian Roma themselves. The work on the report led to a revision of the number of Norwegian victims of the Nazi extermination policy. Sixty-six Norwegian Roma were deported from occupied Belgium to Auschwitz-Birkenau between November 1943 and May 1944. Sixty-two of them were deported on the so-called Transport Z from Kassern Dossin in Mechelen on 15 January 1944 and arrived at Zigeunerlager in Auschwitz-Birkenau on 17 January. Only four survived the war.

The extermination of Norwegian Roma during the Second World War was part of the radical answer to resolving Europe's "Gypsy problem". However, persecution of this minority went much further back in time and all over Europe. During the pre-war decades, Norwegian Roma were stigmatised, monitored, registered and spurned both in Norway and on the European mainland. In the early decades of the 20th century, Norwegian authorities argued that the Roma could not be counted as Norwegian citizens. In 1921, the Ministry of Social Affairs made clear its objective to have the Roma expelled from the country. The introduction of the "Gypsy clause" in the Aliens Act of 1927 explicitly stated that "Gypsies" were refused entry to the realm. Under this Gypsy clause, 68 Roma, more than half of whom held Norwegian citizenship, were expelled and refused entry by the Norwegian authorities in January 1934. The Gypsy clause remained part of Norwegian alien legislation until 1956.

The attitude and policy of the Norwegian authorities towards the Roma were also part of a broader Scandinavian and European context. Like Norway, both Sweden and Denmark introduced legislation denying "Gypsies" and "foreign vagrants" entry. On the European mainland, countries devised intricate systems for registering, monitoring, and Roma and for squeezing them out. The wish to fully control the Roma's freedom of movement across national borders also led to the creation of bilateral treaties that would have major consequences for Norwegian Roma travelling in Belgium and France during the war. While Norwegian Roma families who defied the law and crossed into France survived by being placed in French camps, most of the Norwegian Roma in Belgium were deported.

SUMARIJA

Pe tomna ando 2013 o Departamento e Samijengo thaj Minoritetnone Buchako tala o angluno Ministeriumo e Phujake Administracijako, Reformosko thaj Khangerjaka Buchako manglas e Sichimaske Centro e Holokaustosko thaj Pachamaske Minoritetongo te kerel reporto pa o shorsho e Romengi populacijako ande Norvegija tala o Dujto Lumako Maripe. O Ministeriumosko mangipe pe kodo reporto avilas anda e inicijativa e Norvegijake Romengi. I buchi pe kodo reporto kerdas e autoriteti te chacharel e numerura e Norvegijake viktimon tala e nazistongi politika, e exterminacija. Shovardesh shov Norvegijake Roma sas deportirime anda e okupirime Belgija ando Auschwitz-Birkenau mashkar o Novemperi 1943 thaj Majushi 1944. Shovardesh duj anda lende sas deportirime po Transporto Z anda Kassern Dossin ande Mechelen po 15to Januari 1944, thaj resle ando *Zigeunerlager* ande Auschwitz-Birkenau po 17to Januari. Numa shtar manusha trajinde perdal o maripe.

E Norvegijake Romengi exterminacija tala o Dujto Lumako Maripe sas numa jekh kotor anda e radikalno vorba te lasharel o “romano problem” e Europako. Aba e Romengi persekucija las pe maj dolmut, vi ande intregi Europa. Tala e bersha angla o maripe, e Norvegijake Roma sas stigmatisirime, monitorime, registririme thaj inke avri shudime trajin vi ande Norvegija thaj vi ande Europa. Ande anglune desh bersha anda 20to šel berš e Norvegijake autoriteti dine vorba, ke chi trobuj te ginel e Romen sar Norvegijake themeske manusha. Ando 1921no berš o Ministeriumo e Socialnone Buchako phendas vorta, ke kamel te nashavel e Romen anda o them. Inke kodo sas vorta iskirime ando anglal dipe a “Romana klauzulako” ando Miranongo Akto 1927, ke e Romen naj slobodo te aven ando krajisko them. Tala kodi Romani klauzula 68 Roma, maj but sar jekh dopaš anda lende Norvegijake themeske manusha, sas našade thaj naj sas lenge slobodo te den andre. Kodo kerde e Norvegijake autoriteti ando Januari 1934. I Romani klauzula ashilas ande Norvegijaki legislativa zhi kaj 1956.

E Norvegijake autoritetongi atituda thaj politika karing e Roma sas numa jekh kotor ando Skandinavijako thaj Europako kontekto. Sar e Norvegija, vi o Shvedo thaj vi o Denmarko pinzharade legislativa, savi kerdas prohibicija e Romen thaj e durutne dromaren te den andre. E thema ande Europa avri — arakhle komplicirime sistemura sar registrij thaj monitorij e Romen, thaj sar len te kikiden avri. O kamipe te zurales kontrolij i Romengi slobodija te zhal perdal e thema ingrelas kodo, kaj kodole thema kerde bilateralne kontraktura a konsekvencijasa pe Norvegijake Roma kon tala o maripe phirenas ande Belgija thaj Francija. E Norvegijake Romane fameliji, kon chi daranas angla e kris-Gazhikani thaj gele perdal ande Francija, trajinde perdal o maripe, ke von sas bishade ande Francijake kampi. Aba maj but anda e Norvegijake Roma ande Belgija sas deportirime.

TAKK

Mange har bidratt til dette prosjektet. Alle rom som har stilt opp på samtaler og med informasjon fortjener en stor takk; deres viktige deltakelse i prosjektet er løftet fram i forordet.

I utlandet har mange vært til uvurderlig hjelp. I arkivene i Belgia har spesielt seniorforsker Laurence Schram ved Kazerne Dossin, attaché Alexandra Matagne ved Service des Victimes de la Guerre og Filip Stubbe ved Archives générales du Royaume vært imøtekommende og hjelpsomme. Leder for arkivene ved Museet og minnesmerket Auschwitz-Birkenau, Wojciech Płosa, har vært spesielt viktig for å finne fram i det uunnværlige arkivmaterialet som beror der. Brukerveileder Axel Braisz ved International Tracing Service har ledet oss gjennom arkivsøkene i Bad Arolsen. Arkivmedarbeider Torstein Jugl ved Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora har velvillig hjulpet oss med søkene i arkivene etter denne konsentrasjonsleiren. I Danmark har bibliotekar Betty Dall ved Aabenraa Bibliotekerne søkt i gamle aviser for oss, arkivar Leif Hansen Nielsen ved Landsarkivet for Søderjylland har velvillig gitt oss både arkivmateriale og gode tips, og arkivar Jørgen Mikkelsen ved Rigsarkivet har på kyndig måte guidet oss til de danske arkivene. Historiker Monique Heddebaut har velvillig latt oss lese sin masteroppgave som i disse dager bearbeides til bok. Nicolas Schwaller vært uunnværlig både ved tolking av de franske kildene og for å finne fram til dem, samt utforming av kart.

I Norge har PhD-kandidat Chalak Kaveh har bidratt med tips og råd. Minoritetshistoriker Kai-Samuel Vigardt har velvillig stilt på samtaler og bidratt med arkivmateriale. Prosjektleder Gazi Özcan og avdelingsleder Kristin Margrethe Gaukstad ved Oslo Museum har bidratt med kunnskap og arkivmateriale. Ansatte ved Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo og Nasjonalbiblioteket og Oslo byarkiv har velvillig bidratt til å finne fram ny kunnskap. Tater-/romaniutvalget har vært en viktig og konstruktiv samarbeidspartner.

Leder for dokumentasjon ved HL-senteret, Ewa Mork, har vært til stor hjelp med sin erfaring og med å kontakte flere av de viktige arkivene. Kristine Bjørndal ved HL-senteret har vært vitenskapelig assistent ved arkivundersøkelsene i Norge og til uvurderlig hjelp. Til sist gjenstår det å takke de mange andre gode kollegene ved HL-senteret som entusiastisk har hjulpet og oppmuntret under hele prosjektet.



Senter for studier av Holocaust
og livssynsminoriteter
Villa Grande, Bygdøy
Huk Aveny 56, 0287 Oslo

www.hlsenteret.no
Tlf: 22 84 21 00

